

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTITUTU

Əlyazması hüququnda

RAMİL MANAF OĞLU ƏLİYEV

TÜRK MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏSİ VƏ ONUN EPİK
TRANSFORMASIYALARI
(Azərbaycan mifoloji mətnləri əsasında)

10.01.09 – Folklorşünaslıq

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi məsləhətçi
Hüseyn İSMAYILOV,
filologiya elmləri doktoru,
Azərbaycan MEA Folklor
İnstitutunun direktoru

BAKİ – 2006

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
------------	---

I FƏSİL

MİFOLOJİ ŞÜUR VƏ ONUN STRUKTURU

1.1. Mifoloji şüur anlayışı. Mif və simvol	9
1.2. Mifoloji şüurun struktur səviyyələri..	18

II FƏSİL

ƏFSANƏLƏR DƏRİTUALLAŞMIŞ ETİOLOJİ MİFLƏR KİMİ

2.1. Əfsanələrin mifoloji struktur semantikasi.....	62
2.2. Etioloji əfsanələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri.....	78

III FƏSİL

NAĞILLARIN MİFOLOJİ STRUKTUR SEMANTİKASI

3.1. İnisiyasiya miflərinin nağıllara transformasiyası.....	110
3.2. Ezoterik və ekzoterik mif tiplərinin nağıl mətnlərində inikası ...	133

IV FƏSİL

MİF-EPOS MÜNASİBƏTLƏRİNİN SEMANTİKASI

4.1. Kosmoqonik miflərin arxaik eposlara transformasiyası.	164
4.2. Dəstan-rəvayətlərin janr tipologiyasının mifoloji semantikasi.....	196

NƏTİCƏ.

.....	240
-------	-----

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	246
---------------------------------	-----

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Folklor xalqın həyatının mənəvi güzgüsüdür. Folkloru öyrənmək hər bir cəmiyyətin həyatında vacib məsələyə çevrilməkdədir. Bu, eyni zamanda xalqın mənəvi tələbatından doğan sosial hadisədir. Folklorun tədqiqi onun toplanması işi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Hər bir folklor materialının ifadə etdiyi ictimai məzmun xalqın milyon illər ərzində topladığı, qazandığı idrak və təcrübənin onun həyatında nə dərəcədə gərəkli olması ilə ölçülür. Xalqın milli sərvətinin toplanması, onun elmi şərhinin verilməsi günün tələbi kimi qarşıda durur. Toplanan materiallar folklorun hər bir sahəsinə aid olduğu üçün onların qruplaşdırılması da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəyyən bölgü əsasında aparılan yığımın elmi tədqiqatda istifadə olunması da öz effektivliyini göstərir. Çünki yeni materiallar daha düzgün elmi fikirlərin formalaşmasına bilavasitə kömək edir.

Son illərdə folklor münasibət kökündən dəyişmişdir. Folklorun elmi cəhətdən öyrənilməsi tədqiqat işlərinin mövzusu olaraq diqqəti cəlb edir. Bu cəhətdən mifoloji düşüncə tərzinin toplama materialları əsasında öyrənilməsi də günün vacib problemi olaraq qalır. Bu iş tədqiqatçıdan geniş nəzəri bilik tələb edir. Çünki mifoloji düşüncənin sahələri çoxdur və bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Bunun üçün tədqiqatçı çoxlu elmi biliyə sahib olmaqla yanaşı, toplanan folklor materiallarını saf-çürük etməkdə, onun nə dərəcədə yararlı olduğunu təyin etməkdə bilavasitə məsuldur. Məlum olduğu kimi, mifoloji düşüncənin reallaşdığı folklor nümunələri bir-birindən həm məzmun, həm də şəkli cəhətdən fərqlənir. Onları bir-birindən ayıran təkəcə bu xüsusiyyətlər deyil, həm də orada əks olunan mifoloji mənanın dəyəri, mifoloji görüşün yük tutumudur. Digər tərəfdən, folklorun regionallığı da mifoloji düşüncə tərzinin aşkara çıxarılmasında mühüm baza rolunu daşıyır. Bu o deməkdir ki, aparılan elmi tədqiqata region folklorunun əsas tərkibi cəlb olunur, onların müəyyən bölgü altında elmi izahı verilir, əqli nəticələr çıxarılır. Burada tipoloji cəhətdən də maraqlı olan folklor nümunələri bir-birini tamamlamaqla mifoloji dünyagörüşün

düzgün təyin olunmasını şərtləndirir. Tədqiqatda istifadə olunan folklor materialları, əsasən, əsatir, əfsanə, nağıl və dastan mətnlərindən ibarətdir. Son illərdə çap olunan folklor antologiyalarında əksini tapan bu nümunələr uzun illərin axtarışlarının nəticəsi olub bir çox elmi əsərlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu cəhətdən türk mifoloji düşüncəsinin epik transformasiyalarında da janrlararası müqayisə aparmaq, həm də mifin inkişaf dialektikasını öyrənmək baxımından bu nümunələrin yeri təyin olunur. Bu, böyük bir problemdir. Eyni zamanda mifologiyanın nəzəri məsələlərini öyrənməyi də zəruri edir. Problemi nəzəri və praktik şəkildə öyrənməklə mif və folklor əlaqələrini üzə çıxartmaq olur.

Mif hər şeydən əvvəl dünyagörüşüdür. Qədim insanların dünyanı anlama tərzidir. Mif geniş mənada hökmdür, ibtidai cəmiyyətin insanların davranışını, əxlaqını tənzimləyən qanunlar məcmusudur. Qədim insanlar mifin qanunlarına tabe olur, onun şərtlərini yerinə yetirirdilər. Mif dar mənada sözdür. İnsanların fantastik bədii təfəkkürünün məhsuludur. «Mif» sözünün simvolları altında çoxlu etiqadlar, inanclar, mifik düşünmə qabiliyyəti gizlənir. Mifi elmi kontekstdə öyrənmək onun simvolikasını ümumiləşdirib mifoloji düşüncə sisteminin bərpa olunmasının qaydaya salınmasını tələb edir.

Mifin daxili simvolikasına əsasən, onun mifoloji strukturunun elementlərini aşağıdakı şəkildə təsəvvür edə bilərik: qədim tanrılar haqqında miflər, miflərdə totem izləri, dəqiq desək, totem mifləri, etioloji miflər, kosmoqonik miflər və s. Mifin strukturu eyni zamanda janrlararası əlaqədə iştirak edir. Məsələn, totem mifi birbaşa totemik əfsanəyə çevrilə bilər. Etioloji miflər etioloji əfsanələrin əsasını təşkil edir. Bütün əsas əlamətlər qalmaqla əfsanənin mətni mifin strukturunu təkrar edir. Bu fikir, yəni mifin başqa janrın xüsusiyyətlərini özündə daşması nağıl və dastan yaradıcılığında da ondan istifadəni zəruri edir. Məsələn, inisiyasiya miflərinə həm nağıllarda, həm də dastanlarda rast gəlinir. Heç bir dəyişiklik olmadan inisiyasiya mifləri nağıl və dastanda birbaşa qəhrəmanla bağlı olur, nağıl və dastanın bədii üslubunda aparıcı mövqe qazanır. Bu, dissertasiyanın aktuallığının əsasını təşkil edən başlıca

amillərdəndir. Belə ki, mövzunun janrlararası əlaqə şəklində öyrənilməsi həm də mifologiyanın kompleks şəkildə tədqiq olunması deməkdir.

Dissertasiyanın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini mədəniyyətin tərkib hissəsi sayılan Azərbaycan folkloru, onun arxitektomatik strukturunda duran mifoloji dünyagörüşü təşkil edir. Dissertasiyada mifoloji düşüncənin qaynaqlandığı mifoloji şüur problemi xüsusi təhlil edilmişdir. Mifin folklor janrları ilə əlaqəsi mif və əfsanə, mif və nağıl, mif və epos, mif və dastan münasibətləri səviyyəsində nəzərdən keçirilmişdir. Bu qarşılıqlı əlaqələr dissertasiyanın predmetinin əsas hissəsini təşkil edir. Dissertasiyanın obyektini animizm, fetişizm, totemizm, antropomorfizm, inkarnasiya, reinkarnasiya, inisiyasiya, ölüb-dirilmə, qurban mərasimi, kultlar, inanclar və s. təşkil edir. Dissertasiyanın predmeti isə bu mifoloji düşüncənin epik janrlara transformasiya olunmuş modelləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində əsas məqsəd Azərbaycan-türk mifologiyasının nəzəri məsələlərini öyrənmək, türk mifoloji düşüncəsinin təşəkkülü və inkişaf yollarını araşdırmaqdır. Bu, aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmuşdur:

- Mifoloji şüurun strukturunun araşdırılması. Buraya bir neçə mərhələni – animizm, fetişizm, totemizm və antropomorfizmi aid etmək olar;

- Mifoloji düşüncənin nağıl mətnlərinə transformasiyası. Buraya mifin ezoterik və ekzoterik strukturunun nağıllarda axtarılması, sehrli nağıllarda inisiyasiya miflərinin, heyvanlar haqqında nağıllarda zoomorf miflərin təyin olunması daxildir;

- Əfsanələrin demifləşmiş etioloji miflər əsasında yaranması. Buraya konkret mifin uyğun əfsanə formasına çevrilməsi daxildir. Dissertasiyada kosmoqonik miflər kosmoqonik əfsanələrə, totem miflərinin totem əfsanələrinə və s. çevrilməsi üçün mifin unudulması, struktursuzlaşması və əfsanə mətninə keçməsi yolları göstərilir;

- Mifoloji düşüncədə iştirak edən ilkin əcdad, mədəni qəhrəman, demiurq tiplərinin epos qəhrəmanlarına çevrilməsi. Dastan mətnindəki mifoloji

görüşlərin, mifoloji mətn və motivlərin kökünün araşdırılması. Buraya qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının mif-epos kontekstində öyrənilməsi daxildir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Azərbaycan folklorunun toplanma və öyrənilmə tarixi hələ XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Bu dövrün ziyalıları folklor nümunələrini həvəskar kimi toplayır, dövrü mətbuatda nəşr etdirirdilər. Problemin sistemli öyrənilməsi işi, əsasən, sovet dövrünə təsadüf edir. XX əsrin əvvəllərində yetişən Azərbaycan ziyalıları bu işi kütləvi şəkildə həyata keçirirdilər. Bu dövrdə folkloru öyrənən cəmiyyətlər yaranır, Azərbaycan rayonlarına ekspedisiyalar təşkil olunurdu. F.Köçərli, H.Mahmudbəyov, H.Zeynallı, V.Xuluflu, Ü.Hacıbəyov, S.Mümtaz kimi şəxsiyyətlər folkloru nəinki toplayır, həm də onlara elmi şərh verirdilər. Folklor mətnlərinin toplanması repressiya illərinə qədər vüsətlə davam etmişdi. Bu siyasi hadisədən sonra Azərbaycan folklorunun öyrənilməsi işi zəiflədi, bu işlə məşğul olanlara isə dövrün siyasəti təsir etdi. Müharibədən sonrakı illərdə H.Araslı, M.H.Təhmasib, Ə.Axundov kimi alimlərin rəhbərliyi ilə Azərbaycan folklorunun öyrənilməsində yeni dövr başladı. Onların rəhbərliyi ilə M.Seyidov, M.Həkimov, P.Əfəndiyev, Q.Namazov, İ.Abbaslı və onlarca alim yetişdi, folklor elm kimi öyrənilməyə başladı. Xüsusilə indi mifologiya öz inkişaf dövrünü yaşayır. Sırf mifologiya ilə məşğul olan alimlərimiz də yetərincədir. Mifologiyanın fəlsəfi aspektlərini prof. A.Şükürov, filoloji aspektlərini prof. T.Hacıyev, f.e.d. H.İsmayılov, prof. A.Nəbiyev, prof. S.Pirsultanlı, prof. P.Əfəndiyev, prof. R.Rüstənzadə, prof. M.Cəfərli, prof. B.Abdulla, prof. F.Bayat, prof. İ.Vəliyev, M.İmanov, S.Rzasoy, O.Əliyev, R.Qafarlı, A.Xəlil kimi dəyərli alimlər araşdırır.

Türk mifoloji düşüncəsi problemi ilə məşğul olan alimlərimizin əsərlərində mifologiyanın predmeti, konseptual aspektləri öyrənilməkdədir. F.e.d. H.İsmayılovun «Göyçə aşiq mühiti: təşəkkülü və inkişaf yolları», «Aşiq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri» monoqrafiyalarında, prof. T.Hacıyevin «Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz» əsərində, prof. A.Nəbiyevin

«Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» («Azərbaycan mifologiyası») dərsliyində, prof. A.Şükürovun çoxcildlik «Mifologiya»sında, prof. M.Cəfərlinin «Dastan və mif», «Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası», prof. F.Bayatın «Mifoloji giriş», S.Rzasoyun «Oğuz mifinin paradigmaları», R.Qafarlının «Mif və nağıl. Epik ənənədə janrlararası əlaqə», M.İmanovun «Xalq gülüşünün poetikası», O.Əliyevin «Azərbaycan sehrli nağıllarının poetikası» və s. kitablarda mifologiyanın nəzəri problemləri öz əksini tapmışdır.

Bu əsərlərin köməyi ilə mifin folklor janrları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin nəzəri-metodoloji bazasını işləyib üzə çıxarmaq mümkün olmuşdur. Əlbəttə, bu işlər folklorun bütün nəzəri məsələlərini, o cümlədən mif-epos problemini əhatə etmir. Bu da öz növbəsində dissertasiyanın problemini aktuallaşdırmış olur.

Dissertasiyanın elmi yenilikləri. Dissertasiyanın elmi yeniliklərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- inkarnasiya, reinkarnasiya problemlərinin totemizmlə bağlılığının üzə çıxarılması;
- mif-əfsanə keçidinin semantikasının aşkarlanması;
- dağ və ağacla bağlı əfsanələrin struktur-semantik funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi;
- əfsanənin totem qurumunun təyin olunması;
- əfsanələrdə inkarnasiya, reinkarnasiya və inisiyasiya struktur vahidlərinin aşkarlanması;
- əfsanələrin antropomorfik, kosmoqonik semantikasının öyrənilməsi;
- inisiyasiya miflərinin nağıl və dastan süjetlərinin formalaşmasına təsirinin üzə çıxarılması;
- nağıl və dastanlardakı alleqoriyanın mifoloji semantikasının öyrənilməsi;
- nağıllarda mifin ezoterik və ekzoterik mətn tiplərinin tədqiqi və s.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyada mifologiyanın folklorla bağlı həm Azərbaycan, həm də dünya elmi-nəzəri fikrindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda mövcud elmi-nəzəri fikirlər mexaniki şəkildə qəbul

olunmamış, metodik modellərin Azərbaycan-türk folklor mətnlərinin poetik spesifikasiyaya nə dərəcədə uyğunluğu nəzərə alınmışdır. Polemikalardan istifadə olunmaqla türk mifologiyasına yeni baxışların, anlayışların gətirilməsi mümkün hesab edilmişdir. Burada, əsasən, müqayisəli-tipoloji, tarixi-müqayisəli və struktur-semantik təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Araşdırmada nəzəri təhlil modellərinin tətbiqi zamanı son illərdə Folklor İnstitutu tərəfindən çap edilmiş antologiyalardakı materiallardan, bəzən də köhnə nəşrlərdəki mif, əfsanə, nağıl və dastanlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin konkret nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Araşdırma bilavasitə folklorun mənşəyi haqqında nəzəriyyələrlə sıx bağlıdır. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti həm də onda real surətdə əsaslandırılan yeniliklərdən ibarətdir. Burada da yeni folklor nümunələrinin tədqiqi başlıca rol oynamışdır. Praktik materiallardan əldə etdiyimiz nəzəri müddəa və nəticələr gələcək folklor tədqiqatlarında uğurla tətbiq oluna bilər.

Dissertasiya işi həm də fəlsəfə və folklordan xüsusi kurslarda tədris vəsaiti kimi yararlanmağa imkan verir. Tədqiqatın nəzəri nəticələri mif-folklor probleminə həsr olunmuş tədqiqatlar üçün nəzəri-elmi mənbə rolunu oynamaq iqtidarındadır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun Mifologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas elmi müddəaları, başlıca elmi yenilikləri, ideya-nəzəri əsasları və s. müəllifin «Mifoloji şüur və onun bədii spesifikasiyası» (Bakı: Qartal, 2001), «Mif və folklor: genezisi və poetikası» (Bakı: Elm, 2005) monoqrafiyalarında, çoxsaylı elmi məqalələrində, müxtəlif elmi konfranslarda etdiyi çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi «Giriş», dörd fəsil, «Nəticə» və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

MİFOLOJİ ŞÜÜR VƏ ONUN STRUKTURU

1.1. Mifoloji şüür anlayışı. Mif və simvol

Mifoloji şüür ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. K.Marks göstərirdi ki, (mifoloji) şüür lap başlanğıcdan ictimai məhsuldur, nə qədər ki insanlar mövcuddur, belə bir məhsul olaraq da qalacaqdır [35, s.282]. Mifoloji şüür eyni zamanda ictimai şüür formalarından biridir. Geniş mənada dünyagörüş kimi anlaşılan mifoloji şüurun iki forması vardır: mifoloji təfəkkür və mifoloji şüür. Mifoloji təfəkkürdə qədim insanları öz dünyaları ilə bağlayan ilk ibtidai «dini» təsəvvürlərin formalaşması əsas yer tutur, mifoloji şüura isə dini-mifoloji strukturların sabitləşməsi və onların ibtidai cəmiyyəti idarə edən qüvvəyə çevrilməsi xasdır. Mifoloji təfəkkürdə qədim insanların təbiət qüvvələri qarşısında keçirdiyi qorxu hissi başlıca rol oynayır. Mifoloji şüurda isə qorxu müəyyən inam və sitayişlərlə, dini mərasim və rituallarla əvəz olunmuşdur [127, s.31 – 34; 118; 154; 155; 156; 193; 194].

Mifoloji şüura xas olan xüsusiyyətlərdən biri də sinkretizmdir. Əgər xaosu dünyanı systemsiz, qatmaqarışıq şəkildə anlamaq tərzidir, sinkretizm bu dünyagörüşünü nizama salır, bitkin bir forma yaradır. Adətən, sinkretizm dedikdə bir şeyin inkişafının ilk mərhələsi üçün səciyyəvi olan ayrılmazlıq, qovuşuqluq nəzərdə tutulur. Miflərdə də «təbiəti ovsundan, oyunu mərasim və ayindən, eləcə də şeiri nəsrədən, zamanı məkandan» ayırmaq qeyri-mümkündür. Mifoloji şüurun inkişaf mərhələləri müəyyən zaman və dövr içində olduğundan onun yaratdığı allahlar, totemlər, kultlar, inanışlar və s. hərəsi ayrıca zamanda yetişmiş, püxtələşmiş şüurun məhsuludur. İbtidai təfəkkürdən sonra mifoloji şüurun formalaşması, əsasən, qədim dünyanın mənzərəsinin xaotik quruluşundan harmonik quruluşa – nizamlılıq, sistemlilik, tarazlılıq düzümünə başlaması ərəfəsinə təsadüf edir [127, s.31 – 34].

İbtidai insanın yaşadığı dövrdə də əksliklər mövcud olmuşdur. Xeyir – şər, həyat – ölüm, güclü – zəif, işıq – zülmət və s. ilk qarşıdurmalar kimi onun hafizəsində yaşamışdır. Sonradan onun yaratdığı miflərdə də bu qarşıdurmalar mifoloji dünyagörüşün əks qütbləri kimi təqdim olunmuşdur. İlk əvvəllər o, kainatda baş verən prosesləri olduğu kimi yox, qarmaqarışıq şəkildə dərk edə bilmişdir. Lakin bu qarmaqarışıqlığı adi nizamsızlıq kimi yox, müəyyən həddə, ölçüdə baş verən xaos kimi qəbul etmək lazımdır. Belə başa düşmək olar ki, xaos müəyyən qarmaqarışıqlıq içində formalaşan şeylərin maddi əsasıdır. Xaos yunan sözü olub, hərfi mənası «əsnəmək» deməkdir. Ucsuz-bucaqsız boşluq mənasına da uyğun gəlir. Xaosu həm də «kosmik boşluq» mənasında da başa düşmək olar. Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, xaos mifoloji təfəkkürün ilk qavrayış formasıdır. Qədim Yunanıstanda xaosu iki şəkildə başa düşmüşlər: birincisi, boş və ya nə iləsə doldurulmuş fiziki boşluq; ikincisi, nə isə canlı bir şey, dünyəvi həyatın əsası kimi. Evripidə görə, xaos səma və yer arasında boşluq kimi başa düşülür. «Mifoloji lüğət»də xaosa belə izah verilir: «...xaos elə bir yerdir ki, özündə bütövü yerləşdirir. Əgər o, əsasında dayanmasa, nə torpaq, nə su, nə elementlər, nə də bütün kosmos yarana bilməzdi» [196, s.583]. Xaos – ibtidai insan üçün gizli halda mövcud olan bir başlanğıcdır. Onun nəzərində xaosdan başqa şeylər – yer, su, hava, ulduzlar, günəş və s. törəyib. İbtidai düşüncədə Ahuramazda göy, torpaq, onun anası, od onun oğlu, su isə qızı hesab olunur. Azərbaycan kosmoqonik miflərində də kifayət qədər belə misallar vardır. Bu miflərdə daha çox bu fikir qabarıqdır ki, «Qabaqlar göy yerə yaxın idi», «Əzəli yer üzündə heş nə yoxuydu», «Yerlə göy bir-biri ilə göbəkbitişik imiş» [13]. Şumerlərin «Gilqamış, Enkidu və yeraltı səltənət» adlandırdıqları poemada göstərilir ki, əvvəllər yerlə göy bir olmuşlar (dual təşkilat quruluşunun tələbinə əsasən), bir çox allahlar yerin göydən ayrılmasına qədər mövcud olublar, ayrıldıqdan sonra göy allahı An göylərə qalxıb, Enlil isə yerə enib [182, s.106]. Belə miflərdə bəhs olunan xaosa bir nizamsızlıq, hüdudsuzluq, sonsuzluq, məkansızlıq xas olur. Diqqət edilsə, xaosda dünya yaradıcısı olmaq ideyaları da gizlin halda

yaşayır. «Lap qavaxlar allahdan başqa heç kim yoxuymuş. Yer üzü də başdan-ayağa suyumuş. Allah bı suyu lil eliyir. Sonra lili qurudıp torpax eliyir. Sonra torpaxdan bitkiləri cücədir. Ondan sora da torpaxdan palçıx qəyirip insannarı yaradır, onlara uruh verir» [13, s.35].

Mifdən də göründüyü kimi, xaosun daxili məntiqinə iki keyfiyyət xasdır: 1) dağıtmaq; 2) yaratmaq. Bu keyfiyyətlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə kainatın formalaşmasında iştirak edir. Elə misal gətirdiyimiz kosmoqonik mifdə də «nizamlayıcı kosmik başlanğıcla dağıdıcı xaotik başlanğıcın mübarizəsi» duyulur [13]. Qatmaqarışq təfəkkür mifoloji təfəkkürün obrazlarda əks olunmayan, qeyri-anlaşıqlı bir hissəsi idi. Həm də mifoloji təfəkkürün ilkin formasını təşkil edirdi. Mifoloji təbiətdə ikili xarakter yarandıqca dünyanı xaos şəkildə təsəvvürdə canlandırmaq mümkün deyildi. Həm də mifoloji təfəkkür öz ilkin halından çıxıb daha anlaşıqlı sadə təfəkkür formasına çevrilirdi. Artıq bu təfəkkürə daha real obrazlar yaratmaq qismət olurdu. Bir yandan xəyalda huri-mələkləri, pəriləri xeyirxahlığın carçısı kimi obrazlaşdırır, digər tərəfdən div, təpəgöz, cin, şeytan və başqalarını isə şər qüvvələrin simvolu kimi yaradırdı.

Mifologiya ibtidai cəmiyyətdə insanların sosial həyatını tənzimləməkdə xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. İnsanlar öz düşüncələrini obrazlaşdıraraq öz həyatlarını mövhum qüvvələrdən asılı hesab etmiş və ilkin təsəvvürlərində haqlı olduqlarını zənn etmişlər. Odur ki, biz qədim insanların mifoloji həyat tərzini mifoloji qüvvələrdən ayrı hesab etmir, onun təsirindən doğan düşüncə sistemini də praktik fəaliyyət nəticəsi sayırıq. Əlbəttə, xalq öz mifologiyasını yaradanda onu quru sxematik şəkildə ortaya qoymur. Sözün bədii qüvvəsindən istifadə edərək yaratdığı obrazlara əzəmətlilik verir. Bu obrazların daha canlı, təsviri, bədii cəhətdən təsirli olması üçün bədii ifadələrdən yeri gəldikcə istifadə olunur. Həm də bu proses təkcə obrazın yarandığı dövrdə olmur, sonrakı dövrlərdə də yeni bədii təfəkkür materialından qaynaqlanaraq obrazın mifoloji-daxili aləmini üzə çıxarır. Biz belə hesab edirik ki, mifoloji yaradıcılıqda bədiilik iki istiqamətdə özünü göstərir:

1. Mifoloji təfəkkürün sonrakı inkişafından doğan mifoloji şüurun poetikası. Bu, bir qədər mübahisəli görünə bilər. Mifoloji şüurun hansı bədii keyfiyyətləri ola bilər? İnsan dünyanı bədii fantaziyası ilə dərk etməyə çalışıb. Onun nəzərində günəş odlü təkərdir, o, ildırım səma ilanı, buludu nəhəng quş kimi təsəvvür edib. Beləliklə, insan bu dərk etmədə mifoloji metaforanın gücündən bəhrələnib. Mifoloji şüurun poetikası dedikdə təfəkkürdə formalaşan ilkin təsəvvürlərin sonradan cilalanaraq kulta, inanca çevrilməsinə qədər onun özündə formalaşan poetik keyfiyyətlər nəzərdə tutulur. Məsələn, dağ inamında hansı bədii siqləti görmək olar? Dağ insanı şər ruhlardan qoruyandır, dağ qayınatadır, dağ ucalıqdır və s. Beləliklə görürük ki, bu halda bədiilik forma olmayıb məzmunun özünə xas olan keyfiyyətdir.

2. Poetiklik mifoloji şüurun yüksək formasını təşkil edən mif yaradıcılığında öz poetik həllini tapır. Burada biz xüsusi olaraq bədii şüurun rolunu qeyd etməliyik. Mif yaradıcılığında bədiilik mifin formaca gözəlliyi olub sonradan onun məzmununa hopur. Burada bədii ifadə vasitələrindən – təşbeh, metafora, paralellər, müqayisə və s.-dən istifadə olunur. Mif bütün bu xüsusiyyətləri ilə ibtidai cəmiyyətə təqdim edilir.

Mifoloji obrazlar maddiləşdirilmiş şəkildə əsl realıq kimi təsəvvür olunur, bədii obrazlar isə məcazi mənada başa düşüləndə onlar metafora və allegoriyalar ilə ifadə olunmur, buna görə də miflər həmişə möcüzəli, fantastik, magik və sehrli şəkildə dərk olunur. Miflərdə heç bir dini simvol yoxdur, dində yüksək Ali Yaradana inam vardır, dünya və dini həyat bu inamın əsasında formalaşır (Allaha inam), özündə məişəti, əxlaqı, maraqları, adətləri, sirli möcüzələri və kultları ehtiva edir. Mifdə hər şey hissi şəkildə qavranılır. Çünki insan özünü təbiətdən ayırmamış, hər şey onun nəzərində canlandırıdığı kimidir. Levi-Stross özünün «Mifoloji tədqiqatlar»ında «ibtidai məntiqə» oxşayan miflərin əxlaqi nəticəsindən danışır və qeyd edir ki, ibtidai qəbilənin əxlaqı özündə işarələr sistemini, şərti kodları, baxışlarını əks etdirir [216, s.108]. O bu barədə «Mifin strukturu» məqaləsində daha geniş danışmışdır [189, s.152 – 164].

A.F.Losev yazır ki, mifdəki bütün simvollar işarədir, bütün işarələr isə simvol deyil. Əşyanın və ya hadisənin işarəsi onların mənasıdır, sadəcə məna yox, canlandırılmış, şəxsləndirilmiş, bədii surətdə əks olunmuş substratın (qidaverici mühitin), dərk edilmiş əşya və hadisələrin ifadəsidir. Deməli, bütün sözlər işarə olmadığı kimi, bütün işarələr də simvol ola bilmir [189, s.57].

Hər bir simvolun ümumi strukturu vardır. Simvol bu ümumi struktur əsasında özünün yaradılış prinsiplərinə malik olur. Struktur və yaradılma prinsipi simvolun modelini əmələ gətirir. Böyük mifoloqun struktur haqqında fikirləri belədir: Biz simvola onun məna elementləri prizmasından baxdıq, lakin bu elementləri bir bütövlükdə birləşdirən struktur anlayışı da vardır. Məntiq bizə öyrədib ki, müşahidə edilən predmetin məzmunun azalması ilə bir vaxtda bütün bu cür predmetlərin həcm dərəcəsi də artır. Məsələn, fransızdan insana, insandan canlı varlığa, canlı varlıqdan adi varlığa, daha sonra «heç nəyə». Predmetin həcmi olduqca genişdir, çoxlu sayda çevrilmələr mümkündür. Bu cür çevrilmə predmetin çoxlu sinfinə aid olacaq, məzmun isə cüzi də olsa ilkin mənasını saxlayacaq [189, s.63]. Bu fikirləri mifəmələgəlməyə şamil etsək, simvolun mifin poetikliyində oynadığı rolu görə bilərik. Bütün bu fikirlərdən sonra qənaətə gəlmək olar ki, simvolun tərkibinə onun mənası, ümumiləşdirilmə xüsusiyyəti, hər hansı qanuna, yaxud qanunauyğunluğa tabe olması, simvolun daxili-xarici ifadəsi, onun qurulması və bir də strukturu daxildir. Simvolun sözlə ifadə olunan işarə və mənası (mifin özündən süzülüb gələn) mif dilinin təsviri-çalarlılıq xüsusiyyətlərindən də asılıdır. İşarənin həqiqətlə uyğunluğu daha dəqiq olmalıdır. İşarənin düzgünlüyü ictimai praktikada yoxlanılmalıdır. Burada ilkin əsas hadisənin, anlayışın, təsəvvürün, məlumatın işarə ilə əlaqəsidir. A.F.Losev işarənin aşağıdakı əlamətlərini göstərir: 1) əks etdiricilik; 2) mənalılıq; 3) mətnə uyğunluq; 4) əyanilik; 5) funksiya; 6) əşya və ya həqiqətlər necə varsa; 7) işarənin məzmununun şüurda subyektivcəsinə, dəyişilmiş şəkildə qəbul olunması; 8) ümumiləşdirmənin sərhədi; 9) əksinə inikas olunma; 10) invariantlılıq; 11) qeyri-sabit dəyişkənlik; 12) şəhadət; 13) əşyavilik; 14) informasiya [189,

s.86]. Bunlar simvolun özünün daxilindən gələn iradi mənalardır. Simvolun xaricində də özü ilə bağlı üst qatlar vardır. Bunlar daha çox simvolun formalarına aiddir. Belə formalardan biri simvolun alleqoriya ilə əlaqəsidir. Əlbəttə, elə başa düşülməməlidir ki, hər hansı bir alleqoriyanı, yaxud təmsili simvol hesab edirik. Simvolun alleqorikliyi dedikdə, təmsilə aid yeganə xüsusiyyətin – heyvanın adam dili ilə danışmağının mifdə olduğunu görürük. Əgər təmsildə heyvan və ya bitki insan dili ilə danışarsa, buna təmsil demək olar. Miflərdə isə heyvanlar, quşlar və bitkilərin dil açması, insan dili ilə danışması təmsildəkindən fərqlidir. Miflərdə dilaçmalar ilə bağlı olan proseslər mütləq yuxarıdakı əlamətləri özündə əks etdirməlidir.

Simvolun formalarından biri də şəxsləndirmədir. Biz şəxsləndirmə dedikdə insana xas olan xüsusiyyətlərin cansız əşyalara köçürülməsini başa düşürük. Yəni cansız əşya kimi təsəvvür olunur. Günəş, Ay haqqındakı miflərdə bu cisimlər insan kimi danışır, yatır, yuxudan durur, hətta ulduzlar onların uşaqları kimi təsvir olunur.

Simvol ümumi səciyyə daşıyır, tutaq ki, mif də simvol mənasındadır, alleqoriya, yaxud şəxsləndirmə fərdi səciyyə daşıyıb ancaq müəyyən özgürlük qazanır. Mifdə bədii struktur məsələsi birbaşa sxematik şəxsləndirmə (hər hansı ardıcılığa tabe olmaqla sıralanma) ilə bağlıdır. Şəxsləndirmə bütövlükdə mifin özünü əhatə edir. Alleqoriklikdə isə dil açıb danışmaq mifin konkret bir yerində özünü büruzə verir. Alleqoriyada bədii hissə sərbəstdir, heç bir öyüd, nəsihət vermədən təmsildə iştirak edir. Alleqoriklikdə isə bədii hissə məsələsində ayrıca sərbəstlik yoxdur, hətta belə deyək ki, hər hansı bir canlı dil açıb qəhrəmana yol göstərmək, nəsihət vermək hüququna malikdir. Məsələn, «Çil madyan» nağılında qəhrəmanın atla məsləhətləşməsi bu qəbildəndir. Şəxsləndirmədə də bədii hissə sərbəstliyə malik deyil, bu bədiilik mifin daxilində estetik cəhətdən onun qavranılmasına kömək edir [189, s.142].

İndi maraqlı bir məsələ üzə çıxır. Yuxarıdakı fikirlərə əsaslanıb belə bir fərziyyə yürütmək olar ki, alleqoriya, təmsil və s. miflərdən yaranmışdır. Onlar qədim insanların mifoloji-bədii yaradıcılığının hansısa mərhələsində mifdən

ayrılaraq bədii janr formasına düşmüşdür. Mifoloji şüur isə bədii şüur məhsulunu əvvəlcə obrazlaşdırır, ona ilkin forma geyindirir, sonra yenə ona əlavə cizgilər daxil etməklə bitkin hadisəyə, görüşə, inama və s. çevirir.

Simvolun bağlı olduğu əsas şərtlərdən biri də dildir. Dil nitqin üzə çıxmasında, bədii materialın ifadə olunmasında, dinləyiciyə çatdırılmasında xüsusi yeri olan şifahi fəaliyyət sahəsidir. Dil, nitq səsle əlaqədar olub məna ilə bir yerdə materialın özülünü təşkil edir. Şifahi nitqin vasitəsilə bədii materialın dinləyiciyə çatdırılmasının da müxtəlif formaları vardır. Məsələn, nağılçı nağılı danışanda təhkiyə üsulundan istifadə edir, mifin personajlarının dili ilə danışmağa başlayır və s. [163, s.47 – 59]. Səsin tonunun aşağı və ya yuxarı olması da, vəziyyətə uyğun olaraq, nağılçının və ya mif söyləyənin materialı nə dərəcədə mənimsəməsindən asılıdır. Tədqiqatçıların yazdığı kimi, hər bir mifdə quruluş etibarilə müəyyən hissələr və elementlər olur ki, bunlar da mifin məzmununun açılmasına xidmət edir. Bütün bunlar ümumilikdə model anlayışı altında birləşir və nəqlətmədə bitkin bir forma kimi mifin bədiiliyinin artırılmasına kömək edir, mifdə ezoterikliyi və ekzoterikliyi qoruyur [165, s.45]. Mifyaratma prosesində bu dediklərimiz aktiv iştirak edir, mifdə model dedikdə bədii forma anlayışı yada düşür ki, mifyaratma prosesində ümumi modeldə bir-birini tamamlayan müxtəlif bədii formaya malik çoxlu oxşar miflərə rast gəlmək olar. Model təkcə mifyaratmada iştirak etmir, onlar süjetlərin, motivlərin də yaranmasında öz xidmətini təklif edir. Məsələn, təpəgöz haqqında yaranan mifləri götürək. Model birdir. İstənilən sayda isə variantları mövcuddur. Burada birincilik, ya da ikincilik söhbəti yoxdur. Ümumi ideya mövcuddur. Bu ideyaya xidmət edən qəhrəmanlar tipi prinsipçə bir-birinə oxşayır. Simvol isə mifin nəzərdə tutduğu daxili mənanı əks etdirir. Məlik Məmmədin almanı qoruması təbiətdə cavanlaşma keyfiyyətinin, yaxud xüsusiyyətinin qədim insanların beynində həkk olunması və simvolik qavranılması üçün bəlkə də səbəb rolunu oynayır. Deməli, simvol var, bunu təkcə ifadə etmək qalır. Odur ki, mifçi yuxarıda dediklərimizdən də gen-bol istifadə edərək obrazlı mif yaratmağa nail olmuşdur. Məsələn, Məlik Məmməd

şəxsləndirilmiş obrazdır. Burada şəxsləndirmə obrazın simvolizmini açmağa kömək edir. Lakin bu şəxsləndirmə obrazın daxilində o qədər ərimişdir ki, həmin keyfiyyət mifin və nağılın özündə görünür. Bütün bu dediklərimiz mif dili adlanan bir anlayışı da qabarıqlaşdırır. Mif dili isə mifin məntiqi ilə sıx əlaqədədir [166, s.8 – 9]. Mif dilinin hansı xüsusiyyətləri vardır? Bunlar aşağıdakılardır:

- Mifdə hadisələr keçmiş zamanda (mifoloji zaman) nəql olunur;
- Miflərdə sıxılmış informasiya məzmunun daxilində hökm sürür;
- Əşya və ya hadisənin mifoloji kökləri «sübut olunur»;
- Miflərdə ənənəvilik cidd-cəhdlə qorunur;
- Mifdə hadisələr ardıcılıqla sadalanır;
- Mifdə təsvir olunan hadisənin səbəbi göstərilir;
- Mifdə mifoloji hadisələrə inam vardır;
- Mifdə məkansızlıq ideyası mifoloji zamana uyğun gəlir və s.

Bundan başqa mif dilinə bədii obrazlılıq da daxildir. Bədii obrazlılıq mif faktlarının bədii şəkildə obrazlı ifadələrlə şüurda və danışqda əks olunması deməkdir. Şüurda əks olunan bədii simvoldur. Şifahi nitqdə formalaşan bədiilik ümumi simvolun bədii obrazlılığıdır. Bədii simvol hər bir mifdə özünü göstərir. Simvolika bədii obrazın daxilində yaşayır və hər bir mifdə iki yaşam hiss edilir. Birincisi, simvolla bağlı ümumi ideyadır, ikincisi, hissi məlumatlara əsaslanan fərdilik, vahidlik prinsipidir. Demək, simvolika bir şeyin və ya hadisənin öz təbiətinə xas olan daxili xüsusiyyətidir (immanent xüsusiyyət). Mifdə bədiilik onun ideyalılığı ilə çulğalaşır. Bu nə deməkdir? Bu, bir çox mifin daxilində maddiləşən öz dövrü üçün gizli bir reallıqdır. Məsələn, «Sarı gəlin» mahnısını götürək. Mahnıda nəzərə çarpdırılan əsas məsələ təbiətin ölüb-dirilməsi ilə bağlı mifik görüşlərin, əkin-biçinə köməyini əsirgəməyən, bu işləri himayə edən Günəşin simasında substantivləşən məhsuldarlıq ilahəsinin keyfiyyətlərinin qabardılması ilə bağlıdır. Ümumi ideya nədir? Qədim insanın həyatında əkinçilik məşğuliyyəti ilə əlaqədar olan təsəvvürlərin kortəbii qüvvələrlə bağlı olması və ümumiləşdirilmiş məhsuldarlıq ilahəsinin

yananmasına ehtiyac. Aydın görünür ki, Sarı gəlin obrazı – məhsuldarlıq ilahəsinə çevrilənə qədər bir neçə mərhələni keçmişdir: təfəkkürdə obrazlaşdırılıb, insan kimi təsəvvür edilib və məhsuldarlığın artmasına xidmət edən (bu ideyalılıqdır) ilahənin yaranmasına səbəb olub. Demək, qədim insanın təsəvvüründə əvvəllər məhsuldarlıq ilahəsi olmayıb. Mifdə ideyalılıq ona xidmət edib ki, fikirlərdə belə bir ilahənin olmasını sübut etsin. Sarı gəlin bu mahnıda mifoloji simvoldur.

Yuxarıda dediklərimiz mif ilə simvolun qarşılıqlı əlaqəsinə həsr olunmuşdur. Mifi, yoxsa simvolu ilkin saymaq lazımdır? Mifi ilkin saysaq, simvolu onun nəticəsi hesab etsək, məsələnin mahiyyətindən uzaq düşmüş olarıq. Mif haqqındakı təriflərdə o, şüurun vahid bölünməz (sinkretik) universal forması, yarandığı dövrün dünyanı hissetmə və qavrama üsulu haqqında təlimi kimi izah edilir, poetik uydurma hesab edilir. Mif maddidir, mifin yaranmasına xidmət edən ideya isə qeyri-maddidir. Simvol ideya şəklində qədim insanın şüurunda obrazlaşmış təbiət hadisələrinin bədii inikasıdır. Təbiət hadisələrinin insan beynində yaratdığı fantastik əksönlülər insan praktikasının məhdudluğundan irəli gələrək müəyyən deformasiyaya uğrayır və «ümumi ideya ilə ən adi hissi obrazın birbaşa maddi eyniyyəti»nə – mifə çevrilir [Bu barədə bax: 152, 153, 154, 155].

Mifoloji şüurun məhsulu olan mif yaradıcılığını qiymətləndirərkən onu kollektiv şüurun məhsulu hesab edirlər. Ancaq mifoloji təfəkkür də kollektiv şüurun məhsuludur, çünki bu təfəkkürün sahibi olan qədim insanlar da kollektiv şəkildə yaşayırdılar. Onlar da günəşi, torpağı, bitkini, odu, suyu, kökünü ondan hesab etdikləri heyvanı da müqəddəsləşdirirdilər. Bu təfəkkür nisbətən xaotik şəkildə olsa da, hər halda mifoloji təfəkkür sistemini əmələ gətirirdi. Bu təfəkkür də kollektivə məxsus idi. Kollektiv haqqında tərifdə deyilir ki, o, cəmiyyətin bir hissəsi olan, birgə fəaliyyətin ümumi məqsədlərinə tabe olan insan qrupudur [35, s.466].

Hər bir xalqın tarixi onun keçmiş olduğu ictimai-siyasi proseslərdə əks olunur. Tarixdə elə bir millət tapmaq çətinidir ki, onun soykökünün, etnik-milli

təfəkkürünün söykəndiyi hikmətli dəyərlər olmasın. Bu dəyərlər sistemi onun (yəni qəbilə və ya tayfanın) sonradan mənəvi cəhətdən inkişaf etməsinə, birliklər içərisində öz yerini tutmasına kömək edir. Bu dəyərlər sisteminin mahiyyəti nədir? İnsan dünya ilə ilk təmasında onun üçün anlaşılmaz olan təbiət hadisələri ilə rastlaşır. İldırımın niyə çaxmasını anlamayan ibtidai insan onu hansısa ilahi qüvvənin yaratdığı fəvqəlgüc kimi qəbul edir, öz şüurunda obrazlaşdırır. Yaxud gur yağışların, güclü daşqınların səbəbini öz içində yaratdığı su allahının ona qəzəblənməsində axtarır, özünün hər hansı qəbahətində görür, öz «səhvini» yenidən təkrar etməmək üçün ona sitayiş etmək məcburiyyətində qalır. Ona qurbanlar verir və s. Beləliklə, insan özünə bütöv inamlar sistemini yaradır. Hətta özünə təlqin edir ki, onun bütün həyatı öz allahları tərəfindən idarə olunur. Ümumiyyətlə, ibtidai insanın yaşadığı mühit elə olmuşdur ki, öz ilkin qeyri-adiliyi ilə onda özünə qarşı münasibət formalaşdırmışdır. Bu vaxta qədər müasir mifologiyada söhbət ancaq qədim insanın ilk mifoloji təsəvvürlərindən, onu necə və hansı şəkildə qavramasından, qəbul etməsindən getmişdir. Problemin öyrənilməyən ikinci tərəfi də vardır. Bu da ondan ibarətdir ki, mifoloji dünyagörüşünü tək ibtidai insan yaratmayıb, onu əhatə edən maddi aləm, təbiət də həmin prosesdə iştirak etmişdir. Bu münasibətləri ayırd edən zaman onların heç birinə azacıq da olsa üstünlük vermək olmaz. Qüvvələr nisbəti həmişə bərabər götürülməlidir. Bu fikirdən çıxış edərək belə bir fərziyyə yürütmək olar ki, qədim insanın mifoloji dünyası ilə onu əhatə edən təbiət arasında üzvi vəhdət olmuşdur. İctimai şərait ibtidai insanın təfəkkürünü formalaşdıran ən vacib şərtlərdən biridir. Onun yaşadığı mühiti nəzərə alsaq, insanın ilkin yaşayış tərzini vəhşi heyvanın yaşayışından çox da fərqlənməmişdir. Bu da təbii sayılmalıdır. O, odun istisini görəndən sonra ondan istifadə etməyi öyrənmişdir. Təsadüfən əlindəki ət parçasının odun üstünə düşdüyünü, bişəndən sonra ləzzətli daddığını görürsə, hər dəfə belə etməyi üstün tutur. Ümumiyyətlə, antik keçmişdə insan – təbiət münasibətlərində təsadüfilik də mühüm rol oynamışdır [118, s.73]. Qədim insan heç görmədiyi bir şeylə

rastlaşanda bu, onun üçün möcüzəli görünmüşdür. Möcüzə onun şüuru ilə predmet arasında fantastik əlaqə yaradıcısına çevrilmişdir. O, ilk dəfə gördüyü hadisə və predmeti öz duyğuları ilə qavramağa çalışmış, şüuru bəsit olduğu üçün bu qavrama duyğuda fəvqəltəbiiyə çevrilmiş və nəhayət, obrazlarda təcəssüm olunmuşdur. Predmet və hadisələrin mifoloji şüurda dərk edilməsi zamana uyğun olaraq həqiqilik mahiyyətini daşımışdır. Yəni indiki zamana və təhkiyə zamanına nisbətdə bizim mifoloji adlandırdığımız hər hansı bir şey öz zamanında həqiqət olmuş, dövrə uyğun bilik sistemini təşkil etmişdir.

1.2. Mifoloji şüurun struktur səviyyələri

Mifoloji şüurun strukturu animizmdən, fətişizmdən, totemizmdən və antropomorfizmdən təşkil olunur.

Mifologiya bir elm sahəsi, tədqiqat növü kimi alimlərin nəzərini XYIII əsrdən cəlb etməyə başlayıb. Mifologiyani tarixi formada qəbul edən italyan filosofu J.Viko olmuşdur. «Millətlərin ümumi təbiəti haqqında yeni elmin əsasları» əsərində Viko inkişafın 4 dərəcəsini göstərirdi: 1. Təbiətin canlandırılması və ilahiləşdirilməsi; 2. Təbiətin tabe edilməsi və dərinləşdirilməsi; 3. Allahların ümumi-siyasi mənada şərh edilməsi; 4. Allahların insanlaşdırılması və onların alleqorik mənalarının itirilməsi. XYIII əsrdə şotland filosofu Adam Fergüsson da bəşər tarixini vəhşilik, barbarlıq və sivilizasiyadan ibarət üç dövrə bölürdü [214, s.6]. E.Taylor isə etnoqrafiyaya «ibtidai animizm» anlayışını gətirmişdir (animus – ruh). Onun animist nəzəriyyəsinə görə ibtidai insanlar ölüm və yuxugörmə haqqında fikirləşəndə bunu öz daxilindəki hər hansı bir substansiya ilə əlaqələndirmişlər ki, sonradan ruh adlandırılan bu substansiya istənilən vaxt öz bədənini tərk edə və ya qayıda bilərmiş. İnsan ruhu ilə bağlı olan bu təsəvvürlərdən ayrıca mövcud olan ruh haqqında anlayış, təbiət hadisələrinin canlandırılması, bitkilərin və heyvanların fərqləndirilməsi yaranmağa başlamışdı. Özünün animist nəzəriyyəsində dilin mənşəyini etnoqrafik və tarixi materiallarla aydınlaşdırmağa çalışan müəllif animizmin yer

üzünün hər yerində yayıldığını göstərir [214, s.14], animizmlə bağlı olan digər ibtidai dini təsəvvürləri – fətişizmi (cansız cisimlərin, bütələrin fəvqəladə qüvvəsinə inanmaq) dinin mənşəyi hesab edərək bunları bir-birindən ayırmır. C.Kokyara da animizmi dinin ilkin forması, dinin özünü insan tənəkkürünün ilk ifadəsi, ibtidai insanların fikirlərini isə universal tarixin birinci səhifəsi hesab edirdi [169, s.411].

E.Taylorun animist nəzəriyyəsinə görə qədim ibtidai insanın dünyagörüşündə çoxlu ruhlar hökmranlıq edir. Bu ruhlar onun həyatını idarə edir. Öz funksiyalarına görə onları xeyirxah və bədxah ruhlara bölmək olar. Qədim insanın təsəvvüründə ona sağlamlıq gətirən xeyirxah ruhlardır. Hətta onlar insana sağlamlıq gətirən ruhlara həsr edilən sağlamlıq mətnləri (bu ruhları şərəfləndirən müqəddəs mətnlər – alqışlar) qoşmuş və onun və ya onların sağlığına müəyyən içkilər içməyi də həyata keçirirlərmiş. E.Taylor bu ruhlarla bağlı olan görüşləri Afrika qəbilələri içərisində toplamışdır. Bu qəbilələrdə asqırmaq sağlamlığa olan münasibət kimi onun diqqətini cəlb etmişdir. Onlar elə düşünülür ki, onları asqırdan xüsusi sağlamlıq ruhları vardır. Xəstə adam asqıranda elə düşünür ki, əcdad ruhu onu sağaltmaq üçün onun qəlbəsinə daxil olub. «Mən onu şərəfləndirməliyəm, çünki o, məni asqırmağa məcbur edib». Asqırmaq sağlamlıq əlamətidir, ona görə də xəstəyə «sağlam ol» deyilir [214, s.83]. Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı olan bir lətifədə də «Mən nə vaxt asqırdım, sağlam ol, Molla» fikri aşılır. Müsəlman asqıranda «Ya səbrli Allah», «Allaha şükür olsun» ifadələrini söyləyir ki, bu da bilavasitə Allahdan öz sağlamlığı üçün səbir diləməkdir. Qədim xalqların bədii şüuru asqırığı da xeyirli, düşərli və düşməz kimi iki növə ayırmışdır. Qədim insan elə düşünmüşdür ki, xeyirxah ruh onun bədənəsinə daxil olanda asqırığı xeyirli, düşərli olur, bədxah ruh bədənə girərsə onun asqırığı işini çətinləşdirəcəkdir. Bu zaman deyilən «sağlam ol» ifadəsinin dini mənası vardır. Sağlam olmaq əbədi yaşamağın nişanəsidir. Ruhlar da əbədi hökm sürür. Bir növ «sağlam ol» deməklə xəstəyə əbədi yaşarlıq arzulayırlar. Təsədüfi deyil ki, bəzən «sağlam ol» əvəzinə «çox yaşa» ifadəsini də işlədirlər. Türk xalqları içərisində

əsnəməklə bağlı olan görüşlər də sağlamlıq haqqındakı dini inanlara xidmət edir, yəni türk oğlu əsnəyəndə bədəninə şər ruhların, şeytanın girməsinin qarşısını almaq üçün əlini ağzına aparır [59; 214; 219].

Animizmin izlərinə «Avesta»da da rast gəlinir. Qədim azərbaycanlılar ruhun varlığına inanırdılar. İndinin özündə də azərbaycanlılar ata-baba ruhlarının martın 15 - 25-i arasında öz evlərinə baş çəkməsinə inanırlar. Onlar 10 gecə el-obanı gəzib dolaşır, soruşurlar ki, görək kim bizi tərifləyəcək, kim bizi yada salacaq, kim bizə qurban verəcək? Ata-baba günü hesab edilən bu on gün qışla yazın arasında olan müddətdir [117, s.171].

Türk xalqlarının mifoloji görüşlərində ruhlarla bağlı çoxlu təsəvvürlər vardır. Bu təsəvvürlərin ən əsası ondan ibarətdir ki, ruhlar ölməzdir, istənilən vaxt öz köməyini qədim insandan əsirgəməz. Belə inanışlardan biri də spiritizm – müxtəlif zahiri üsullarla ruhlarla, ölümlərin ruhları ilə əlaqə yaratmağın mümkün olduğu haqda mistik təsəvvürlərdir. Əski təsəvvürlərə görə ruhlarla insan arasında əlaqə yaradanlar qəbilənin göylər tərəfindən xüsusi seçilmiş üzvləri, cadugərlər və ya şamanlardır. E.Taylor Sibir şamanlarının bu xüsusiyyətə malik olduqlarını yazır [214, s.117].

E.Taylor qədim xalqların mif yaradıcılığını iki yerə ayırır: «Mən öz tərəfimdən fikirləşdim ki, ibtidai cəmiyyətin mifologiyası real və hiss olunan oxşarlıqlara istinad edir və mifdə genişləndirilən şifahi metaforalar sivilizasiyanın daha qədim dövrünə aiddir. Bir sözlə, maddi mifləri ilkin, şifahi mifləri törəmə hesab edirəm». Daha sonra sözünə davam edərək E.Taylor yazır ki, poeziyanın ruhunu təşkil edən miflər insanla təbiət arasındakı oxşarlıqdan hasil olaraq və bu hekayətlərə çevrilərək bizim üçün hələ də öz unudulmaz həyatını və gözəlliyini itirməyən, keçmişdən daha çox indiki zamana məxsus mükəmməl sənət əsəri olur [214, s.150]. Mifin bu xüsusiyyətini Prometey haqqındakı təsəvvürlərdən də görmək mümkündür. Bəşər tarixində elə bir qəbilə yoxdur ki, onların odla tanışlığı olmasın [190, s.227; 161, s.42 – 53]. Ona görə də odun Prometey tərəfindən insanlara bəxş edilməsi ideyası abstrakt təfəkkürdə başa düşülməzdir. Prometey adının da

etimoloji cəhətdən odla bağlılığı yoxdur. Odun canlandırılması animizmlə əlaqədar olub od ruhu ilə bağlı məsələdir. Od ruhu hər bir qəbilənin, evin ocaq adlanan müqəddəs yerində canlı təsəvvür edilərək obrazlaşdırılmış və beləliklə onun ilahidən gəldiyinə inanmışlar. Bu, tamamilə matriarxat dövrünün nəticəsidir. Qədim türklərin mifoloji görüşlərinə görə, odu türklərə öyrədən yarı insan, yarı tanrı şəklində imiş. Soyuqdan donan qədim türklər odun vasitəsilə həm isinmiş, həm də yemək bişirməyi öyrənmişdilər. Bu barədə bir Altay mifində deyilir ki, «Tanrı insanı yaradanda düşünmüş: mən bu insanları yaratdım, amma çılpaq yaratdım. Hava da bu günlərdə çox soyuq. İnsan soyuğa qarşı özünü necə qoruyacaq? Yaxşısı odur ki, bunlara bir atəş verim ki, isinib yaşasınlar. Tanrı Ülgenin üç qızı varmış. Bir gün tanrı çölə çıxıbmiş. Tanrının da saqqalı çox uzunmuş. Gedəndə saqqalına ilişib səndələyirmiş. Qızları bunu görəndə gülür və tanrıyla zarafat edirlər. Tanrı isə qızıışb getmiş. Qızlar tanrını pusmağa başlamışlar. Tanrı öz-özünə deyirmiş: - Tanrı Ülgenin 3 qızı mənimlə zarafat etdi, amma mən onlardan ağıllıyam. Onlarda ağılmı var? Atəşi əldə etmək üçün sərt bir daşla sərt bir dəmir tapmalıdırlar ki, bir-birinə vursunlar və qığılıcı çıxartsınlar. Qızlar bunu eşidib daş və dəmir tapmış və bir-birinə vuraraq odu əldə etmişlər [133, s.55].

O dövrdə odu qorumaq qəbilənin qadın başçısına həvalə olunmuşdu, sonradan patriarxatlıq dövründə odu qorumaq kişi başçıya, kahinlərə tapşırılmışdı. Od qoruyucusu olan kahinlər mifik düşüncənin təsiri ilə zaman keçdikcə od tanrılarına çevrilirdi. Həmin od tanrılarına sitayiş ümumi xarakter alaraq atəşgahların yaranmasına səbəb olurdu. Odun Prometeylə bağlılığı şərtidir və odun əmələ gəlməsi bütün mifologiyalarda qadın başlanğıcları ilə əlaqədardır. Zevs isə patriarxatlığın başçısıdır, odu qadın başlanğıcın əlindən alıb özündə saxlamaq istəyir. Burada od həm də hakimiyyətin bəlirtisidir. Patriarxatlıq matriarxatlığa nisbətən inkişafa meyllidir. Bu yolda odun da rolu danılmazdır. Patriarxatlıqda inkişaf qeyri-bərabərdir və qəbilə üzvlərinin oda münasibəti də fərqlidir. Kim güclüdür, odu öz hakimiyyətinə almaq istəyir, lakin Prometeyin gördüyü, şahidi olduğu matriarxatlıqda isə oddan hamı

bərabər istifadə edir. Görünür, Prometeyin onsuz da mövcud olan odu Zevsin (patriarxatlığın) əlindən alıb matriarxatlığa qaytarmasına da kişi başlanğıcına qədərki dövrün bərpa olunmasına olan arzusu, istəyi kimi də baxılmalıdır.

Bu, türk mifologiyasında da geniş yayılmış motivlərdən biridir. Burada şər qüvvəni təmsil edən, geriliyin nümunəsi olan atanın yenilik tərəfdarı, müəyyən dövr üçün xeyirxah qüvvə sayılan oğullar tərəfindən qətlə yetirilməsi mühüm yer tutur. Bu motiv Mete – Tuman, Oğuz xan – atası arasında da baş verir ki, dünya mifologiyasında da bu motivə geniş surətdə rast gəlinir. Ziqmund Freyd bu motivi Edip kompleksi adlandırır. Bu bənzətmə türk mifologiyasındakı qəhrəmanların keyfiyyətinə uyğun gəlmir. Edip türk qəhrəmanları kimi cəngavər deyildi. Atasını da təsadüfən öldürmüşdü, qabaqcadan yuxu vasitəsilə ona atasını öldürmək təlqin edilmişdi. Türk mifologiyasında isə atalar və oğullar arasında ziddiyyət, barışmazlıq var idi [133, s.8 – 9].

Tarixin sonrakı dövrlərində müxtəlif tayfa birlikləri öz aralarında bir-birinə qaynayıb-qarışmış, konkret bir etnos əmələ gətirmişdi. Vaxtilə yaranıb inkişaf edən, getdikcə daha çox təkmilləşən mifoloji təfəkkür sistemi də o etnosun hazır mədəniyyətinə çevrilmiş və ümuminin malı olmuşdu. Etnosun üzvləri arasında yeni yaranan din ilə yanaşı (müasir dinlərdən əvvəlkilər nəzərdə tutulur), mifoloji təlimlər də öz funksiyasını yerinə yetirir, özünün yaşamaq qabiliyyətini sübut etmək üçün yeni dini təlimlərlə mübarizə aparırdı. Yəqin ki, mifoloji təfəkkür öz yerini dini görüşlərə tərk etməliydə. Artıq insanlar kollektiv halda yaşamırdılar. Müxtəlif sənət formalarının əmələ gəlməsi insanların daha mədəni şəraitdə yaşamalarını tələb edirdi [168, s.39 – 45]. İnsan şüurunun yeni zamana uyğun inkişafı mifoloji təfəkkürü arxaik tip formasında yaşadaraq, özünün keçmişini əks elətdirən mifoloji zamana çevirirdi. Artıq bu dövr üçün xarakterik sayılan cəhət mifoloji-mədəni sistemlər toplusuna şüurlu münasibətin yaranması idi. İnsan öz mifoloji keçmişinə yeni zaman aspektindən yanaşırdı. Öz ulularının yaratdığı mifoloji qavrayışlara kor-koranə itaət yox, ənənə kimi sitayiş edirdi. Məsələn, indi də kənd yerlərində il quraq keçəndə yağışı çağırmaq mərasimi keçirilir. Bu isə mifoloji inamlar içərisində

mühüm yer tutan sinamalarla bağlıdır. «Qurbağalar sahilə quruldaşarsa, yağış yağacaq», «Mal-qara az su içərsə, deməli, həmin gün yağış yacağa», «Yaşıl otu yandırsan yağış yağar» kimi sinamalar müasir insanlar üçün mifoloji təfəkkürdən qalma ənənəvi inanışlardır. Yaxud ruh haqqında həm dini, həm də mifoloji təsəvvürləri götürək. Türk, eləcə də Azərbaycan mifoloji təfəkküründə ruh problemi üç cəhətdən özünü göstərir:

1. Şəxsləndirilmiş formada. Bu zaman ayrı-ayrı miflərdə, nağıl daxilində ruha canlı donu geydirilir, ruh insan kimi canlandırılaraq mifoloji zamanın iştirakçısına çevrilir. Məsələn, «Cantiq» nağılında qəhrəman sonradan nəfəsləndirilmiş (nağılda açıq-aydın göstərilir ki, damarı qəhrəmanın bədənindəki yarığa qoyan kimi o dirilir), canlandırılmış ruhdur. Cantıq adının məzmunu da bunu deyir: Can – ti (k). *Ti* – nəfəs, həyat vermək, can isə ruh mənasında türk dillərində işlədilir.

2. Zamansız, məkansız təsəvvür olunan, yaxud nağıllarda deyildi ki kimi o dünyada yaşayan ölmüş ata ruhunun (bəzən əcdad ruhu da əvəz edir) timsalında. Belə ruh əbədi, maddi təsəvvür olunur. Birincisində söhbət tək-cə ümumi başa düşülən ruhdan gedirsə, ikincidə şaman ruhu, əcdad ruhu, hami ruhlar, totem ruhu və s. «növlər» olmaq üzrə xüsusiləşmiş ruhlardan danışılır. Bir şeyi də qeyd edək ki, ruhlar haqqındakı ilk mifoloji görüşlər sonradan yetkin Allah və ya allahlar obrazının yaranmasında mühüm rol oynamışdır [228, s.349]. Həmi ruhlar haqqındakı bir-iki mifoloji rəvayətə diqqət yetirək.

«Evlərin hamısında hər şeyə qadir olan həmi ruhlar yaşayır. İnsan öz xoşbəxtliyini qorumaq üçün mütləq onlara sığınmalı, onlara heç vaxt biganə qalmamalıdır. Əgər bir evdə həmi ruha – ev yiyəsinə hörmətsizlik olarsa, oraya mütləq bədbəxtçilik gələcək, evin bin-bərəkəti bacadan göyə çəkiləcəkdir.

Evin yiyəsinə narazı salmamaq üçün astanadan evə girən adam mütləq salam verməli və deməlidir:

- Salam ay ev yiyəsi. Allah mənim evimi sənsiz eləməsin.

İnama görə, insan əgər öz yiyəsini unutmasa, həmişə onun adını çəksə, ona öz hörmətini bildirsə, o evə nə qada-bala yaxın gələcək, nə də o evdən bin-bərəkət əskik olacaq».

Yaxud: «İlan evlərdə yaşayan hami ruhlardan hesab olunur. Təsəvvürə görə, evin bütün xeyir-bərəkəti, ailə üzvlərinin xoşbəxtliyi həmin ilanın əlindədir» [125, s.86 – 87].

Azərbaycanda, hər bir azərbaycanlı ailəsində əcdad ruhuna, valideyn ruhuna, hami ruha səcdə lap qədimlərdən özünü yaşadır. Ölünün adına, ruhuna duz salmaq müqəddəs bir vəzifə kimi nəsildən-nəsilə ötürülür. Bu da yuxarıdakı miflə birbaşa əlaqəsi olan ictimai fikir kimi (buna təkcə mifoloji əlamət, görüş demək düzgün olmaz, həm də milli özünüdərk formalaşdırıcı keyfiyyət adlandırmaq daha dəqiq olardı) bir yaşantıdır. H.İsmayilovun tədqiqatında Ata, Baba, Dədə əcdad kultunun nominativ funksiyaları kimi işarələnmişdir: Ata ibtidai cəmiyyətdə icma başçısı, tanrıçılıq dövrünün patriarxı, Baba deqradasiya olunmuş tanrıçı ata, tanrıçı dərviş, Dədə sufi dərvişdir, asketik inam daşıyıcısıdır [84, s.64].

3. İlk halına qayıtma, yəni geri proses, insandan ruha (totem ruhuna) dönmək, reinkarnasiya. Bu, daha çox mif qəhrəmanlarının öz arzusu ilə quşa, bitkiyə və s. canlıya çevrilməsi ilə müşayiət olunur. Yadda saxlayaq ki, bu çevrilmədə insan ilə dönmə subyekt arasında əlaqə yaradan ruhdur, onun metamorfoz halıdır. İstər dində, istərsə də mifologiyada bu fikir hakimdir ki, ölən ruh başqa şəkildə, formada yeni əmələ gələn bitkiyə, heyvana, quşa və s. keçir. Bu, reinkarnasiyanın miflərdə geniş yayılmış bir formasıdır, ancaq xüsusi bir forması, həm də az yayılmış bir forması da vardır ki, bunlara da tək-tük halda nağıllarda rast gəlinir. «Kəsik baş», «Quru kəllə», «Ağ atlı oğlan» və başqa nağıllarda ancaq özünə qayıdış, yenidən bərpa olunma xüsusiyyəti canlanmaq – məhv olmaq tsiklində yaşayaraq, sonrakı dini görüşlərdə «torpaqdan yaranan torpağa dönəcək» formasında qalmışdır. Belə çevrilmələrdən bəhs edən çoxlu mifləri misal göstərmək olar. Bunlardan birinin məzmunu belədir ki, «Bir kişi səfərə gedibmiş. Elə olur ki, onun öz

evinə qayıtması ilin axır çərşənbəsinə düşür. Kişi gecə yarı gəlib evinə çatır. Gözlərinə inanmır. Qapıda nə qədər ağac varsa, hamısı yerə əyilib. Kişinin yadına düşür ki, bu, qocaların söylədiyi Qədir gecəsi olacaq. Bu gecə nə niyyət eləsən ona çatacaqsan sözlərini xatırlayıb bunu yoxlamaq üçün ürəyinə gələn: «nə olaydı, bir quş olub uçaydım» – sözlərini qeyri-iradi pıçıldayır. Bu sözlər ağzından çıxan kimi o, sərçəyə çevrilib havaya qalxır. Amma öz evindən, balalarından heç cürə ayrılı bilmir. Gecə-gündüz öz evinin həndəvərində fırlanır. Bütün quşlar özlərinə isti yerlər axtarsa da, sərçə öz yurdunu qoyub heç yerə getmir» [125, s.86 – 87].

Azərbaycan türk mifologiyasında ruh ilə bağlı mifik görüşlər və təsəvvürlər yaşayır. Bunlardan biri ruh tutma ilə bağlıdır [43, s.34]. Mifoloji dünyagörüşün bir hissəsini təşkil edən «ruh tutmaq» hadisəsi zamanı ruhun həmin bədəni buraxması üçün xüsusi mərasim keçirilir. H.İsmayılov Göyçədə keçirilən ruh tutma ritualını belə təsvir edir: ocaq üstündə tükdən asılmış qaşıqla xəstəni hansı qohumunun ruhunun tutmasını müəyyənləşdirir və «qələm çalmaq»la xəstəni mərhumun ruhundan azad edirlər [84, s.19].

Ruh tutma ilə bağlı görüşlərə Azərbaycanın digər regionlarında da rast gəlinir. «Şəki folkloru»nun 1-ci cildində ruh tutan adamın ölməsi ilə bağlı mif təsvir olunur. Qəbiristanlıqdan keçəndə bir Adam səs edşidir: - Ay kişi, get kəndə, filan öyə, arvadıma denə durmasın gəlsin, onu gözdiyirəm.

Kişi duruxur. Səs yenə gəlir.

- Saa dimirəm get arvadı çağır? Kişi deyir arvadı necə inandırım?

Həmin anda səs kişiye bir ot uzadır. Kişi otu əlinə alan kimi görür hər tərəf ruhla doludur. Otu götürür kəndə gəlir. Kənddə görür arvad ölür. Arvada diyir ki, ərin səni qəbiristanlıqda gözdiyir. Arvadın ruhu kişinin əlində otu görəndə onun əlindən almaq istəyir. Onlar dalaşırlar. Səs düşür. Arvadlar gəlir, görürlər ki, kişi əl-qol atır, kiminlə dalaşır görünmür. Ot kişinin əlindən düşür, arvadın ruhu otu götürmək istəyəndə it onu udur. O vaxtdan deyirlər ki, itlər ruh görəndə ulayır [23, s.50].

Bütün bu miflər ruhun ölməzliyinə, bir haldan başqa hala keçməsinə olan inanclarla bağlıdır. Novruzqabağı günlərdə də adamlar ölənin yaxın adamlarının ruhları ilə görüşmək üçün qəbiristanlıqlara axışır, onların ruhları şad olsun deyərək Yasin oxudurlar. Yazda təbiətin dirilməsi faktını görəndə qədim insanlar bu dirçəlişlə bağlı olaraq öz ölümlərinin də diriləcəyinə inanmışdılar. Din isə bu ideyadan Qiyamət günü hamının diriləcəyi faktı kimi istifadə etmişdir. Göründüyü kimi, yuxarıdakı tək sınaqlar və ənənə şəklini almış yad etmələr mifdən sonrakı təfəkkür formasının qalıdır. Taylor demişkən, «hər hansı mədəniyyət elementinin analizi vaxtı baxılan təlim və adətlərin ən erkən dövr-dən dini təfəkkürün gec mərhələsinə keçdiyi məlum olarsa, inkişaf prosesində onların yerini göstərmək lazımdır» [214, s.507 – 508]. Mifoloji şüur mədəniyyət aktı kimi sonrakı dini təsəvvürlərin əmələ gəlməsində həlledici rol oynayarsa, deməli, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, milli-dini özünüdərk formalaşmasında da millətin hafizələrdə yaşayan ən qədim dövrünü müasir sosial-siyasi dövrlə birləşdirmək, əlaqə yaratmaq vəzifəsi dini təfəkkürün üzərinə düşür. Çünki özünü mifoloji cəhətdən dərk etmə ilə milli özünüdərk etmə arasında zaman həddi çox böyükdür. Onların predmetləri ayrı olsa da (mifoloji dərk etmədə təbiət, mifoloji-dini dərk etmədə ibtidai cəmiyyət, özünüdərk etmədə insan amilləri əsas rol oynayır), subyektləri birdir [138; 157, s.142 – 154].

Mifologiyada ruh problemi onqonlarla da bağlıdır. Türk xalqları öz onqonlarına toş deyirdilər və bu quşun ruhu qəbilənin əcdadı sayılırdı. Şamanlar da bu quşun donuna düşməklə öz əcdadlarının nə olduğunu sübut edirdilər. Ruhları kiçik və əhəmiyyətsiz quş və heyvan olan şamanların hörməti qəbilə içərisində az olurdu. Şamanların göyə qalxma mərasimində keçədən istifadə olunardı, belə ki, şamanı həmin keçə üzərində oturdar, 9 dəfə döndərərdilər ki, tanrının yanına uça bilsin. Altay şamanlarının göyə qalxması haqda 1840-cı ildə yazılan bir rapordə şamanizmin əsas prinsipləri əks etdirilmişdir. Bu rapordə görə şaman 9 qatı aşmaqdadır. Pura – şamanın minib göyə çıxdığı atın ruhudur, dini, islami görüşlərdəki peyğəmbərin mindiyi ata - Buraka

oxşayır [133, s.164]. Şamanın ən müqəddəs silahı yay və oxdur. Bahaəddin Ögəl şamanizmi daha ziyadə kişilər, ailələr və yaxud da ancaq bir qəbilə içində hökmü keçən bir din kimi səciyyələndirir. Keçmiş türklərdə şamanizmin izlərinə dərvişlərin istədikləri zaman quş və ya heyvan şəklinə düşə bilmələrində rast gəlinir [199]. Bildiyimiz kimi, şamanlar da tanrı ilə söhbət etmək üçün cildlərini dəyişərək göyə uça bilirdilər. Bu, şamanların geyindiği xələtin üzərində əks olunan quş və ya heyvan şəkillərindən də bəlli olurdu. Üzərində quş və ya heyvan şəkli çəkilmiş libasın mənası vardı. Bununla şaman quş donunu geydiyi zaman əcdadına yetişəyəcəyini göstərmək istəyirdi. Şəkildən şəkilə düşmək mifoloji araşdırmalarda metamorfoz adlanır. Bahaəddin Ögəlin yazdığına görə, Əhməd Yasəvi durna donuna, Hacı Bektaş Vəli göyərçin donuna, Abdal Musa keyik donuna girə bilirmiş [133, s.29].

Türk mifologiyasında don dəyişmənin əsasında sevgi durur. Bahaəddin Ögəlin də gətirdiyi misallarda igidlərin qızılquşa çevrilməsinə səbəb onların istədikləri qızlara olan sevgisidir. «Kara-Könül adlı bir igid silkinib atmaca donuna girir. Qızın evinin damına qonur»; «Bir qız quş olub uçar, Tebene kəndindən Koğa adlı bir gənc də doğan donuna girib qızı qovalayaraq yaxalayır» [133, s.130] və s. «Oxxayla Əhməd» nağılında da Əhməd qızın eşqi ilə müxtəlif dona düşərək Oxxaya qalib gəlir. «Ağ quş» nağılında isə bu sevgi olmadığından Ağ quş donunu dəyişə bilmir, ölür. Don dəyişmək təkcə quşlara çevrilməklə olmur, ilana, qurbağaya da çevrilməyin əsasında sevgi durur. Türk miflərində deyilir ki, «Ölən igidlərin ruhları bir doğan olub, göyə uçmuşdu». Təsadüfi deyil ki, islam dini görüşlərində də ölən adamın ruhu öz bədənini tərk edərək göyərçin cildində göyə uçar. Bu don dəyişmənin kökündə prototürk mifoloji görüşləri dururdu. Pəri qızın donunu gizlətməklə insan oğlu pəri qızların suya olan sevgisinə qısqanclıq edir və nağılların sonunda bu hərəkətinə görə cəzalandırılır.

Don dəyişmək, cildədən cildə düşmək silkinməklə müşayiət olunur. Silkinmə yolu ilə don dəyişdirməyə əfsanə və miflərimizdə də tez-tez rast gəlinir. Biz qeyd etdik ki, don əski türklərin qədim inanışları ilə bağlıdır. İnsan

don dəyişdirməyi özünün onqonuna, toteminə olan yaxınlığını büruzə verir. Mifoloji görüşlərdə adam donu, yaxud insan donu adlanan görüşlər də vardır. B.Ögəl «Dədə Qorqud» dastanlarındakı «adəmlər evreni Dəli Domrul» ifadəsini «adəmlər əjdahası Dəli Domrul» kimi izahlayır [133, s.137]. Bu ifadə ilə Domrulun yaddaşdan Silinmiş əjdaha ilə don cəhətdən, mənşə baxımından yaxınlığı qabardılır. Bu, özlüyündə təşbehtir, mifoloji bədii düşüncədə Domrulun xislətinin təsdiqidir. B.Ögəl yazır ki, Dəli Domrulun nə vaxtsa əjdaha donuna bürünə bildiyini biz iddia etmirik. Lakin bu, əski çağlar ilə bağlı bədii yaşantıdır.

Dəli Domrulun öz canı əvəzinə can axtarması motivi bir Altay mifi ilə üst-üstə düşür. Mifdə deyilir ki, ata-anasız bir çocuq bir atın həsrətini çəkir və tanrı tərəfindən danışan bir at ona hədiyyə edilir. Mifdə qayın ağacına sitayiş edildiyi göstərilir. Uyğurların nəslini qayın ağacı doğurmuşsa, burada da oğlanın adını qayın ağacı üzərindəki tanrı vermişdir. Ad vermə adəti burada başqa miflərə nisbətən daha açıq göstərilir. Ad verəcək bir böyük olmadığından oğlan adsız qalır. Tanrı ona ad verməklə həm də müqəddəslik verir. Mifin qəhrəmanı olan bu oğlan düşmənin qızına evlənmiş, başqa birisi gəlib demiş ki, «tanrı bu qızı mənə yazmış» və bu qəhrəmanla vuruşmağa başlamışdır. «Tanrı mənə yazmış» deyən gənc qüvvətlidir, mifin qəhrəmanı da qayda-qanunla yuva qurmuş və tanrıdan ad almışdır. Bu səbəbdən tanrı onu da büsbütün yox etməz. Nəhayət, tanrının iki mələyi gəlir və oğlanın canını qurtarır. Bu nəğməkar mələklər oğlanın canı əvəzinə öz canlarını fəda edib onu ölümdən qurtarırlar [133, s.324]. Göründüyü kimi, don dəyişmək, cildə cildə düşmək mifoloji baxımdan mənə kəsb etsə də, sonrakı təkamül nəticəsində adi məzmun qazanmış, surətini dəyişməklə öz yalanını ört-basdır etmək məqamına xidmət etmişdir. Keçəl Həmzənin dəyirmançı ilə paltarını dəyişməsi, üz-gözünü una bulaması Koroğlunu aldatmağa xidmət edir.

Hər bir xalqın tarixi onun keçmiş olduğu ictimai-siyasi proseslərə münbər olunur. Tarixdə elə bir millət tapmaq çətindir ki, onun soykökünün, etnik-millət fəkkürünün söykəndiyi hikmətli dəyərlər olmasın. Bugünkü tarixi zamanda

da yaşayan hər bir millətin keçirdiyi inkişaf pillələri onun keçmişini xarakterizə edən varislik ənənələrini təşkil edir [145, s.47 – 55]. Tarixi inkişafın birinci pilləsi qəbilə dövrü həyatı sayılır. Azərbaycan xalqının da keçirdiyi tarixi təkamül prosesində qəbilə həyat tərzı mənsüb olduğumuz millətin yaranıb formalaşmasında aparıcı rola malik olmuşdur. Həmin qəbilə həyatı dövrü ilk insanın dünyagörüşündə təbiətin üstün mövqe tutması, insanın özünü şüurunda yaratdığı ilahi qüvvələrdən asılı olması duyğusu ilə xarakterizə olunur. Qədim insanın mifoloji dünyası ilə onu əhatə edən təbiət arasında üzvi birlik olmuşdur. İctimai şərait insanın şüurunu formalaşdıran ən vacib şərtlərdən biridir. Mifoloji şüurun da yetişməsi dünya haqqında qarmaqarışq təsəvvürlərdən onun harmonik quruluşu haqqındakı tərəkkürün formalaşması dövrünə uyğun gəlir ki, bu da qəbilə həyatı dövrüdür. Artıq bu dövrdə mifoloji dünyagörüşdə dünyanın yaradıcısı – Allah obrazı formalaşmış, ilk insanın yaranması haqqında müəyyən təsəvvürlər əmələ gəlmişdi [184, s.35 – 47]. Mifoloji şüurda Allah ideyasının yaranması da ictimai-tarixi səbəblərlə bağlı idi. Allah haqqında təsəvvürlər yaranmamışdan əvvəl mifoloji şüurda totemlər, kultlar, inanışlar və s. haqqında biliklər mövcud olmuşdur [148, s.27 – 29]. Hər qəbilənin də öz ərazisində hökm sürən qadağanları, tabuları, inancları var idi. Günəşə, oda tapınma, yaxşılıq tanrısına – Hörmüzə səcdə, qaranlıq, tufan, şər allahı Əhrimənə isə nifrət qəbilə ictimai görüşlərinin əsasını təşkil edirdi. Bu dövr Allah və allahlar haqqında təsəvvürlərin, çoxallahlılıq haqqında görüşlərin formalaşması dövrü idi. İnkişaf etmiş ölkələrin mifoloji tərəkkür sistemi (məsələn, şumer, babil, Misir, Yunanıstan, Roma və s.) göstərir ki, bəşər çağının lap ilkin mərhələsində çoxallahlılıq hökm sürmüşdür. Bu mifologiyalarda hər bir allahın adı, daşdığı funksiya və s. öz əksini tapmışdır [171, s.112]. Belə olan tərzdə türk mifologiyasında tərəkəriçılıqdan əvvəlki dövrlərdə çoxallahlılığın izlərinə, yaxud onların adlarına nə üçün rast gəlinmir? Bu, çox mürəkkəb məsələdir. Bəlkə də onunla izah oluna bilər ki, türk mifoloji düşüncə tərzinin yaranması, əmələ gəlməsi o biri mifoloji sistemlərdən daha qədimdir. Ola bilsin ki, tarixin hansı dolaylılıqda əgər çoxallahlılıq və bu

allahların adları olubsa, bizə məlum olmayan səbəblərdən yaddaşlardan silinib. Ancaq həqiqət budur ki, türk xalqları da öz tarixi inkişaflarında politeizm dövrünü keçirmişlər. Aşağıda gətirəcəyimiz bir misal da sanki türk mifologiyasında bu adsız, lakin vəzifəsi məlum olan tanrıların olmasını sübut edir. Prof. M.Seyidov «Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları» əsərində X əsr səyyahı Əhməd İbn-Fədlanın Volqaboyu türkləri arasında olarkən onlarda Qış, Yay, At, Su, Gecə, Gündüz, Ölüm, Yer tanrıları haqqında məlumat verdiyini yazır [113, s.268].

Qəbul olunmuş türk təktanrıçılığından əvvəlki dövrlərdə Tanrının rolu barədə prof. A.Nəbiyevin bir fikri daha maraqlıdır. O yazır ki, Göy Tanrının idarəçiliyini yerdə yaratdığı hamilər həyata keçirir. Bu hamilər – kultlar başqa xalqların panteonunda gördüyümüz allahların funksiyasını daşıyır [101, s.151]. Türk panteonunda baş allah tenqri ilk baxışda təkallahlılığın model düşüncəsini yaratsa da, o, panteon şəcərəsini formalaşdırma bilmir. Çünki onun tabeliyində silsilə hamilər – allah səviyyəsində olan kultlar sistemi mövcuddur. Bu sistem Göy Tanrı tərəfindən idarə olunur. Azərbaycan mifologiyasında «əyə»çilik tanrının bəzi funksiyalarının ona verilməsi, yaxud onda cəmləşməsi kimi təzahür edir. Prof. A.Nəbiyev əyə, kult, hami problemini əslində təktanrıçılığın özünə məxsus olan çoxallahlılıq prinsiplərinə uyğun gəlməsi kimi, bu formada həyata keçirilməsi kimi izah edir [101, s.152].

Dünya mifologiyasının ayrılmaz hissəsini təşkil edən türk mifologiyası özünün çoxşaxəliliyi, bütöv sistemi təşkil etməsi ilə başqa xalqların mifoloji təfəkkür sistemindən, dünyagörüşündən seçilir. Türk mifologiyasının kökü bəşər çağının lap ibtidai dövrlərinə gedib çıxır. Yayılma arealına görə də türk mifoloji təfəkkürü başqa xalqların coğrafi məkanından daha geniş ərazini əhatə edir. Bir ucu Sibir, Qafqaz, Anadolu, Orta Asiya ölkələrini, digər tərəfi Avropanı bürüyən türk tayfalarının kökü özü ilə bərabər buralara öz mədəniyyətini – mifologiyasını gətirmiş, uyğun gəldiyi yerli mifoloji düşüncə tərzinə qaynayıb qarışaraq indi başa düşdüyümüz türk mifoloji sistemə çevrilmişdir. Bu nə ilə bağlı olmuşdur? Türk mifologiyası hər şeydən əvvəl öz

mütərəqqiliyi ilə seçilmişdir. İnsan təfəkkürünün yaratdığı ən alı varlıq Tanrıdır. Tanrı ideyası, təktanrıçılıq həmişədən türk tayfalarında üstün mövqe tutmuşdur. Qaynayıb-qarışdığı ölkələrdə çoxallahlılığa qarşı mübarizədə türk tanrıçılığı hakim ideologiya olmuş, dünyanın bir tanrı tərəfindən yaradılmasını, insanların Tanrı tərəfindən yaradılıb himayə olunduğunu şüurlara təlqin etmişdir. Türk mifologiyasında təktanrıçılıq deyəndə Qara xan yada düşür. Mifoloji təsəvvürlərə görə ilk insanı yaradan da Qara xandır. Göyləri də o yaratmışdır. 17-ci qatda özü, 16-cı qatda oğlu Ülgeni oturdub.

Dünyanın yaradılması haqqındakı əsatirdə də Yeri, Göyü, Ayı, Günəşi, Suyu, Dağları, Torpağı yaradan Qara xandır. Bu mifdə dünyanın Tanrı tərəfindən yaradılması fikri irəli sürülür. Tanrının yaratdığı insanlar hələ ölümün nə olduğunu bilmirdilər. «Ölümü kimə verək?» mifində Allah Cəbrayıl deyir ki, sən yerə ölüm aparmalısan. Dirim artıb, aclıq başlanar, inam-etiqad azalar. Cəbrayıl ölümü dağlara vermək istədi. Dağlar titrədi, bulaqlar hönkürdü, şəlalələr haray saldı. Cəbrayıl ölümü sulara vermək istədi. Göllər, dənizlər, deryalar tüğyana gəldi, sular fəvvarə vurdu, yaşamaq üçün icazə istədilər. Cəbrayıl ölümü ağaclara təklif etdi, ağaclar sızıldadı, inildədi, başlarını göylərin ayaqlarına əydilər, yarpaqları bir andaca saraldı. Cəbrayıl baxdı ki, bunlarsız dünya yaraşıqsız qalacaq. Tanrı dərğahına getdi, dedi ölümü götürən yoxdur. Onların heç birinə ölüm yaraşmır, birinin ölümü o birinin də ölümü olacaq, ölümü kimə verək? Ölüm yiyəsiz yetim kimi arada qalıb. Tanrı dedi ölümü insanlara ver, insanlar saxlayacaq, dünyanı tarazda saxlayacaq. Onlar öldürəcəklər, bir-birinə qəsd edəcəklər. Ölümü onlara ver [28, s.186].

İnsan təfəkkürünün yetişə bildiyi ən ali varlıq Tanrıdır. Tanrı ideyası, təktanrıqlıq qədimlərdən türk tayfalarında olmuşdur. İslam dininin Cəbrayıl, Əzrayıl kimi mələkləri türk tayfalarında da yaxşıistər, pisistər formada təşəkkül tapmışdı. Elə təkcə Hörmüz və Əhriməni yada salmaq kifayətdir. Yaxud Ülgen, Erlik kimi tanrılar oğuz türklərində xeyirxahlıq və şər simvolu kimi qəbul edilmişdir. Dünyanın yaradılması haqqındakı türk əsatirində deyilir ki, əvvəlcə su var idi. Yer, Göy, Ay və Günəş yox idi. Tanrı (Kuday) ilə bir (kişi) var idi.

Bunlar qara qaz şəklinə girib su üzərində uçurdular. Tanrı heç bir şey düşünmürdü. Kişi rüzgər çıxarıb suyu dalğalandırdı və tanrının üzünə su səpdi. Bu kişi özünün tanrıdan böyük olduğunu sandı və suyun içinə baş vurdu. Su içində boğulacaq oldu; (Tanrı, mənə yardım et) deyə bağırmağa başladı. Tanrı (yuxarı çıx) dedi. O da suyun üzərinə qalxdı. Tanrı belə buyurdu: Sağlam bir daş olsun! Suyun dibindən bir daş çıxdı. Tanrı ilə kişi daşın üzərində oturdular. Tanrı, suya dal, oradan bir torpaq çıxart, kişiye dedi. Kişi suya daldı. Özüm üçün də bir torpaq çıxarım deyə düşündü, iki əlinə torpaq aldı. Bir əlindəki torpağı ağzına soxdu, özü də torpaq yaratmaq istəyirdi. Tanrıya torpağı verdi. Tanrı torpağı səpdi. Yer qatı əmələ gəldi. Kişinin ağzındakı torpaq da böyüməyə başladı. Kişi boğuldu və öləcək oldu. Tanrıdan kömək istədi. Tanrı, ağzındakı torpağı at, dedi. Kişi ağzındakı torpağı atdı, kiçik-kiçik təpələr əmələ gəldi. Tanrı ona dedi ki, sən mənə fənalıq etdin. Sənə itaət edənlər fəna olacaqlar. Mənə itaət edənlər isə təmiz olacaqlar. Onlar Günəşi görəcəklər, aydınlıq görəcəklər. Mən gerçək Kurbustan adını almışam; sənin adın isə Erlik olsun. Günahlarını məndən gizləyənlər sənin xalqın olsun [139, s.11]. Göründüyü kimi, əsatirdə dünyanın Allah tərəfindən yaradılması ideyası tərənnüm edilir. Təbii ki, belə əsatiri obrazlar İslam dininin təbliğ etdiyi Böyük Yaradan haqqındakı fikirlərə uyğun gəlir, təfəkkürdə vahid Allah obrazının formalaşmasına yardım edirdi. Təqdim etdiyimiz bu və ya digər antropoqonik miflərin əsas xüsusiyyəti orada ilk insanın Allah tərəfindən torpaqdan və ya gildən yaradılması idi. Antropoqonik miflər də kosmoqonik miflərin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, ilk insanın yaranmasının mənşəyini kosmosla bağlayırdı. Belə miflərdə yaradıcı – Allah animistləşdirilir, canlı təsəvvür olunurdu. Qeyd edək ki, miflərdəki Allah obrazı müasir dinlərin təbliğ etdiyi Böyük Yaradandan öz ibtidailiyi və bəsitliyi ilə fərqlənirdi. Hətta onlar ya birbaşa, ya da ruh (bəzən də div, günəş və s. kultlar vasitəsilə) şəklində əlaqəyə girib insanyaradıcı kimi çıxış edirlər. Bu daha çox əkiz miflərinə aiddir. L.Y.Şternberq Sibir xalqları arasında yayılan bu cür miflərə diqqət yetirmişdir. Belə miflərdə uşağın biri atadan, digəri isə ilahidən əmələ gəlir (Ceyran, Cəlayi-

Vətən, Şahzadə Mütəlib, Tapdıq kimi nağıl qəhrəmanları da ruhdan, divdən, günəşdən və s. fəvqəlgüvvələrdən mayalanmış və doğulmuş uşaqlardır) [217, s.145 – 146; 234].

Allahın ilk insanı gildən, yaxud palçıqdan yaratması haqqında olan miflər öz ideyasına uyğun gəldiyi üçün həmişə bütün dinlər tərəfindən əxz edilmişdir. Dünya xalqlarının din tarixinə nəzər yetirsək görərik ki, fətişist təsəvvürlər (bütperəstlik, çoxallahlılıq və s.) o dinlərin ayrılmaz hissəsini təşkil etmişdir. Mifoloji görüşləri o tayfanın dini görüşləri hesab edənlər yanılmırlar. Dünyanın bütün xalqlarının din tarixinə nəzər yetirsək, görərik ki, fətişist təsəvvürlər (bütperəstlik) o dinlərin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Mifoloji-dini inamların, adətlərin sonrakı inkişaf mərhələlərində animizm və fətişizm öz ictimai funksiyasını cadugərliyə tərk edir və bunlar dinin tarixində əsas mərhələləri təşkil edirlər [158, s.17 – 18]. Müasir dində mövcud olan strukturlar primitiv şəkildə qəbilə və tayfa dinlərində də mövcud idi. S.A.Tokarev yazır ki, din ictimai hadisədir. Dini təsəvvürlər heç vaxt fərdi təəssürat sferası ilə məhdudlaşmayıb, bu və ya başqa ictimai quruluşun faktı kimi təzahür edir. Din gələcək ideoloji forma kimi insan beynində mifoloji təfəkkür prosesinin tam başa çatması ilə əlaqədar yaranır [218, s.32 – 33].

Qurana görə, Tanrı insanı özünə bənzər yaratmışdır [92, Bəqərə surəsi]. Türk mifologiyasında da ilk insanın yaradılışı haqqında maraqlı fikirlər çoxdur. Adəm əski türklərin dediyi kimi Ulug Tinlig və ya Üstünki Yalnguklardan idi [133, s.475 – 476]. Yaradılış miflərində Adəm iradəli, Həvva isə zəif iradəli, ilanın sözünə baxıb özünü və Adəmi əzab-əziyyətlərə düşər edən qadın rəmzi kimi təsvir edilir. Adəm və Həvva əxlaq simvolu idilər. Tanrı onları cənnətdən çıxardıqdan sonra yer üzünə göndərmiş, ruzilərini və yaşamaq imkanlarını da vermişdi. Ona görə də dünyaya uşaq gələndə ruzisi özündən əvvəl gəlir deyirlər. Həvva cənnətdə əbədi yaşamaq qanununu pozmuşdu. Onun bu qəbahəti tək özünü yox, Adəmi də cəzadan qurtara bilməmişdi. Çünki qadın ilə kişi əbədi həyat qanunları çərçivəsində bir-birindən ayrılmaz vücuda idilər. Qadın ayrıca olaraq kişidən sonra, həm də kişinin qabırğasından yaradılmışdı.

Bizim əcdadlarımız bu qadına Ay-Anam deyirdilər. Kişiyə isə elə beləcə Yalngık, ondan törəyənlərə isə Yalngık-oğlu adını vermişdilər [133, s.476]. Türk mifoloji dünyagörüşünə görə insan palçıqdan yaradılmamışdan əvvəl onun ruhu göylərdə tanrı ilə birlikdə imiş. Əcdadlarımız ilk insana Yalincıq adını qoyanda onun çılpaq, paltarsız olduğunu, sonradan əncir yarpağına büründüyünü nəzərə alırdılar.

«Dəli Domrul» boyunda da Allah obrazı yaradılıb. O, boyda can alan yox, can verən, can bağışlayan kimi tərənnüm olunur. Prof. T.Hacıyev yazır ki, Dəli Domruldakı Dəli sözü valideynlərindən gələn bir əlamət kimi dəliqanlılıq məxrəcəinə uyuşur [71, s.48]. Lakin onun valideynlərinin adında dəli epiteti yoxdur. Biz boyda Dəli Domrulun inisiyasiyadan keçməsinin bir neçə mərhələsini görürük. O, əvvəlcə ata-anasından can istəyir, onlar canlarını vermədikdə halalı ilə vidalaşmağa gəlir. Bu mətnə təsirli boyalarla verilir. Halalı öz canını Domrula qurban etmək istəyir. Domrul isə halalının onun yerinə canını verməsini istəmir. Bu, qədim türk əxlaqıdır. Dəli Domrul Allaha yalvarır: «Alırsan, ikimizin canun billə alğıl! Qorsan, ikimizin canun billə qoğul!». Bu yalvarışı Allah eşidir. Onların hərəsinə 140 il ömür verir. Burada inisiyasiya prosesi qapanır. Prof. T.Hacıyev Allah obrazının türk təktanrıçılığında Tanrı olduğunu, can verənin, öldürənin də o olduğunu, Əzrayılın İslamın təsiri ilə sonradan boya daxil olduğunu yazır [71, s.131 – 132]. Dəli Domrul bilmirdi ki, can verən, can alan Allah-təaladır. Onun şüurunda bu vəzifəni icra edən türk Tanrısı olub. Bunu mətnə onun Allah-təalaya «görklü Tanrı» deyə müraciət etməsi də göstərir [71, s.132]. Bu, həm də orta əsr şüurunda Tanrı ilə Allahın eyni olduğunu göstərən tarixi zamandır.

Mifoloji şüurun struktur mərhələlərindən bəhs edərkən onların hansının daha əvvəl funksional olduğunu söyləmək çətindir. E.Taylor animizmi ən qədim mərhələ hesab edir [214, s.33]. Onun fikrincə, mifik düşüncədə Tanrı ideyası da, onun qavranması da animizmin sonunda meydana gəlmişdir. Alman mifoloqu V.Manqardt isə E.Taylorun animistik nəzəriyyəsini ayin və inanlara, kultlara əsasən inkişaf etdirdi. Onun fikrinə görə, adət-ənənələr bir-

biri ilə əlaqədə, sonra isə onları əhatə edən mühitə görə öyrənilməlidir [214, s.35]. «İlk dövr xalq ədəbiyyatının müəyyən mərhələsində əski insanlar hər bir təbiət hadisəsinin və əşyanın arxasında bir ruh görmüş, ata ruhları ayrı bir kateqoriya kimi yaratmış və ruhların şərəfinə qurbanlar kəsmişdir» [214, s.211].

O, ağac ruhuna olan inamı animistik təsəvvürün əsası hesab edir, fikrini ümumiləşdirərək yazırdı: «İlk inanca görə ağac yalnız meşə ruhlarının yaşadığı yer deyil, eyni zamanda ağacın həyatı ilə bağlı olan başqa ruhların mövcud olduğu yerdir» [214, s.35].

İbtidai mifoloji görüşlərə animizm, fətişizm, totemizm, politeizm, antropomorfizm xasdır. Oğuzlarda antropomorfizmdən sonra mifoloji şüurda göy adamı obrazı – Tanrı anlayışı formalaşmışdır. F.e.d. H.İsmayılov yazır ki, qərb oğuzlarının tanrıçılıq anlayışı oğuzlarda ən azı ad səviyyəsində (Tenq-er – göy adamı, tanrı) şumerlərə (Tenqir) qədər gedib çıxır. Bu adın türklərdə yaşaması faktı bu inamın mövcudluğunun fasiləsizliyi faktıdır. Beləliklə, türk insanı aşağıdakı dünyagörüşlərin daşıyıcısı olmuşdur: I. Mifoloji görüşlər (totemizm, animizm, politeizm); II. Animist görüşlər (şamanizm, xalq təsəvvüf); III. Dini görüşlər; IV. Sufi görüşlər; V. Sufi təriqətləri [84, s.56].

S.A.Tokarev animizm, fətişizm və totemizmə dinin qədim formaları kimi baxır. Lakin onlardan hansının əvvəl, hansının sonra, yaxud animizmin fətişizmdən, totemizmin animizmdən yarandığı haqda qəti fikir söyləməyin çətin olduğunu deyir [218, s.387]. Bu görüşlər müəyyən ərazini əhatə edir. Fətişizmin yüksək dərəcədə inkişafı magiya ilə bağlıdır. Fətişizmin inkişafının sonunda magiya haqqında təsəvvürlər əmələ gəlir. Magiya ikili xarakterdə olur: zərərli və xeyirli. Zərər yetirən magiyada bədxah ruhlardan istifadə olunur. Magiyada animistik və fətişist təsəvvürlər başlıca rol oynayır. Zərərli magiyaya nağıllarda daha çox rast gəlinir. «Bənidaş şəhərinin sirri» nağılında cadugər qadın şər qüvvənin köməyi ilə, ya da əlindəki çubuqla adamları daşa döndərir. Qəhrəmanları isə xeyirli magiya fəlakətdən qurtarır. Xeyirli

magiyanın ikinci bir qolu da müalicə magiyasıdır. Burada xeyirxah ruhların köməyi ilə xəstələr sağaldılır.

C.Freyzer magiyanı ibtidai cəmiyyətin quruluşuna təsir göstərən, insanların fəaliyyətini sahmanlayan ilk dini görüş və təlim kimi qiymətləndirir. O yazır ki, qədim insanların vəhşilikdən, barbarlıqdan uzaqlaşdığı dövrlərdə qəbilənin həyatında yaşlı adamlardan ibarət qəbilə şurası – magiyanın uyğun tələblərini bilən və onları insanlara öyrədən qocalar fəaliyyət göstərirdi. Barbarlıqdan təzəcə azad olmuş insanlar magiyanın sehri altında ibtidai dini görüşlərin, inancların quluna çevrilirdi. Bu adət, inanc və görüşlər özünə o qədər möhkəm yer edirdi ki, onu başqası ilə əvəz etmək heç ağillərinə də gəlmirdi. Magiyada əsas əlamət yüksək ali qüvvələrə inancın olması idi ki, qədim insan tanrısını yumşaltmaq üçün yalvarmağa, qurban kəsməyə, mərasimlər keçirməyə başlayırdı [228, s. 39 – 56]. İnsanlar quraqlıqdan əziyyət çəkən vaxtlarda da magiyanın gücündən istifadə etmişlər. C.Freyzer qeyd edirdi ki, onlar yağış yağdırmaq üçün cadugərlərə üz tutur, onlardan xahiş edirdilər ki, yağış yağması üçün göylərdəki allahlara dualar etsinlər. Bu zaman cadugərlər və qəbilə üzvləri dövrə vuraraq əllərindəki su dolu qabları cingildədə-cingildədə mərasim nəğmələri oxuyaraq rəqs edərdilər [228, s.70 - 72].

Cadugərin sənəti öz kökləri ilə mistik inama bağlı idi və o, özü də cadugriyə inanırdı. Bu inam olmasaydı, o, qəbilənin sosial həyatında aparıcı rol oynaya bilməzdi. Ritualın icra edilməsində cadugrin, şamanın ekstaz vəziyyətinə gəlməsi ritualın simvolikasının tələbidir. O, özünün daxili psixologiyasını ona görə haldan çıxarır ki, camaatı özünə inandıra bilsin.

Cadugərlər və ya şamanların hadisəni aşkar etmək üçün istifadə etdikləri çoxlu predmetlər vardır. Bu predmetlərin hər biri öz-özlüyündə bir simvolik mənə daşıyır. «Tapıcılar bunlardan ona görə istifadə edirlər ki, sirli şeyləri görsünlər» [215, s.50]. Cadugər-tapıcıların nəzrində «simvol» baş verən hadisənin aşkar edilməsinə işarə edəndir.

Magiya inamdan ayrılmazdır. Magiya və cadugərlik inamdan qidalanır. Məsələn, stolun küncündə oturan qızın 7 il evdə subay qalması, nəhs rəqəm və nəhs gündən qaçmaq, yuxuya inanmaq, ələ və karta baxıb tale söyləmək, qapı ağzında görüşməmək və s. inamlar magiya üçün əsas mənbədir. Magiyada ruhlarla əlaqəyə daha çox yer verilir. İnsanın ruhlarla cinsi əlaqəyə girə bilməsinə aid inam (ruhlar və allahlarla birbaşa olmayan intim əlaqə) Sibir türklərində şamanın «səma qadını» ilə əlaqəsinə aid çoxlu materiallar toplanmışdır [218, s.143]. Ruhla cinsi əlaqəyə olan inamdan totemik inkarnasiya, doğuşdan yaranan anormal insanların qeyri-adi xüsusiyyətləri, erotik yuxugörmələr, əkizlərin doğulması haqda təsəvvürlər yaranır [218, s.146].

Animizmin inkişafı fetişizmi doğurur. Erkən düşüncədə insanın təbiətin qüvvələrini öz beyində simvollaşdırması fetişizmə (ibtidai allahlığın, ayrı-ayrı əşya və canlıların bütün xüsusiyyətlərini birləşdirib inamın yüksək dərəcəsinə) gətirib çıxarırdı [101, s.126]. Qədim insanlar şər ruhlardan qorunmaq üçün müqəddəs saydıqları əşyadan istifadə edirlər. Fetişizmdə əsas olan fetişin sehrli gücə malik olmasıdır. Folklor mətnlərində fetiş kimi istifadə olunan əşyalar içində toppuz, muncuq, papaq, üzük, kasa, çubuq, süfrə və s. qəhrəmana düşməyə qalib gəlmək üçün lazım olur.

Fəlsəfə ensiklopediyasında «mifologinin ən öncəki şəkli fetişist təsəvvürlərdir» deyə yazılmışdır [225, s.83]. Fetişizm, əsasən, qədim insanların təbiətlə üz-üzə qaldığı dövrlə bağlı məlumatları haqqında təsəvvürlərdir. Təbiətlə ilk tanışlıq, ovçuluq və s. sənətlərlə yaxınlıq ağac budağının, quş qanadının, yumurtasının, heyvan üzvlərinin düşərli olmasına inamı yaradırdı. Onların daxilində möcüzəli xüsusiyyətin olması haqda təsəvvürlər mifoloji şüurun məhsulu idi. Biz nağıllarda quş yumurtasının var-dövlət verməsi inamının yaşamasını görürük («İki qardaş» nağılı). F.Bayat fetişin insana köməyinin totem vasitəsilə olduğunu göstərir [132, s.56]. Görünür, ilk fetişlər totemlə bağlı olmuşdur. Amma fetişlərin heç də hamısında totemə bağlılıq görünür.

Fetişist təsəvvürlər mifoloji dünya modelində dual əksliklərin olması ilə formalaşmağa başlamışdır. Mifoloji dünyada xeyir və şər, işıq və qaranlıq, həyat və ölüm problemləri qədim insanları düşünməyə məcbur etmiş, problemin həllini fetişdə görmüşlər. Nağıllarda çox zaman fetişlər divlərin əlində olur, onu ələ keçirmək istəyən qəhrəman fetişin vasitəsilə həyatını dəyişdirmək istəyir. Qədim insanın nəzərində fetişlər ruha malikdir, bu ruh onu möcüzəli, sehrli edir. Ruhun fetişdən ayrılması nəticəsində o öz gücünü itirir və mifoloji düşüncədə hami ruhlar – dağ, ağac, su, yer, meşə ruhları və s. haqqında ibtidai görüşlər əmələ gəlir. F.Bayatın fikrincə, sehrli gücün fetişdən ayrılması nəticəsində ruhlar orman, dağ, su, yer və s. ruhları kimi müstəqil yaşama hüququnu əldə edirlər [132, s.63].

Totemizmə öz ideoloji köklərini animizm və antropomorfizmdən götürür. Animizmdə insanla ağac, daş, dağ, meşə, su, od və s. arasında ruhi cəhətdən bir bağlantı vardır. Totemizmə haqqında da bir-birinə zidd fikirlər vardır. E.Taylor totemizmi əcdad kultunun əsası hesab edir, C.Freyzer isə onu qəbilə quruluşunu təşkil edən sosial qrupun özəl bir hissəsi hesab edir. C.Freyzərə görə totemizm ilə bağlı ayin və mərasimlərdə qəbilənin keçmişi haqqında təsəvvürlər təbliğ olunur [132, s.36]. Totemizmə bir kollektivin öz kökünə, soyuna yaxın bildiyi heyvanla olan «qohumluq əlaqəsinə» söykənir. Totemizmdə fərdilik prinsipi yoxdur.

F.Bayat Afrika, Amerika və Avropa xalqlarının inanclarında totemizmin 4 ünsürünü göstərir ki, onlardan üçüncüsü bizim tədqiqatda olan bəzi məsələlərə uyğun gəlir. Məsələn, o, «insanın heyvana çevrilməsinə, insanın heyvandan törəməsinə inam, insan ilə heyvan arasındakı cinsi əlaqəyə inanc, insan ilə heyvanın birlikdə yaşaması inancı»nı göstərir [132, s.60]. «Türk xalqlarında totemizmin mövcud olduğu söylənir. Ancaq hər bir sistemin ictimai və hüquqi tərəfi vardır və bu sistemin yaşaması üçün bu şərtlərin olması şərtidir (o, 4 ünsürün olmasını əsas gətirir, 3-cünü qeyd etdik). Birincisi, qəbilə və tayfa adının totemlə bağlılığı; ikincisi, ətin, qidanın yasaq olması; dördüncüsü, ayrı-ayrı qəbilələrin heyvana sitayişin bir şəklini daşıdığı adlar».

Bu şərtlər ola-ola F.Bayat totemizmin türk yaşamı ilə bağlılığının olmamasını deyir, yenə altı şərt irəli sürür:

1. Totemizm ana xaqanlıq dövründəki insanların təsəvvürlərini xarakterizə etdiyi halda, türk xalqlarında ata xaqanlıq mövcud olmuşdur.

2. Qəbilə dini olan totemçilikdə mülkiyyət ortaqlığı olduğu halda, türk xalqlarında özəl mülkiyyət rol oynamışdır.

3. Eyni bir totemə bağlı olanlar bir-biri ilə soydaş sayıldığı halda, türk tayfalarında qan əqrəbəliyi mövcud olmuşdur.

4. Tayfa və qəbilələrdən hər birinin totemi mövcud olduğu halda, əksər türk xalqlarının kult saydığı bir heyvan mövcuddur.

5. Totemizmin hökm sürdüyü qəbilə və tayfalardan hər fərd totemin adını daşdığı halda, türk xalqlarında hər fərdin, hər ailənin ayrı bir adı vardır.

6. Totemçilikdə ruhun varlığına və keçmiş dünyaya inanılmadığı halda, əski türklərdə ruhun ölməzliyinə inanc mövcud olmuş, ata ruhları ayrı bir kateqoriya kimi yaranmış və ruhların şərəfinə qurbanlar kəsilmişdir [132, s.61].

Ümumiyyətlə, türk mifologiyasında totem məsələsi hələ öz həllini tapmamışdır. Osman Turan, Nihat Nirun, Lazslo Rasonyi, S.Hayri Bolay, Özkan İzgi türklərdə totemçiliyin varlığını irəli sürmüşlər [137, s.29].

Mifoloji şüurun digər mərhələsi, həm də sonuncu mərhələsi antropomorfizmdir. Antropomorfizm mifoloji düşüncədə insan və təbiətin, onun predmetlərinin eyni mifoloji birlik çərçivəsində qoşalığı, qovuşuğu kimi düşünülməsidir. Bu mərhələdə insana xas olan xüsusiyyətlər təbiətin üzərinə köçürülür, insanın mikrokosmu ilə təbiətin makrokosmu bərabərləşir. İnsan da təbiətin bir üzvüdür. Özünü mifoloji surətdə dərk edən ibtidai insan təbiət hadisələrini də mifoloji düşüncəsində qloballaşdırırdı. Onun nəzərində təbiət də ağlaya, gülə bilir, dağlar, ağaclar insan kimi danışa bilir və s. Bütün bu məsələlərin kökündə ruhun varlığı dayanırdı. Ruhun müqəddəsliyinə inanan insan hər şeydə ruh olmasını qəbul edirdi. «Buna uyğun olaraq miflərdə və mərasimlərdə nəinki ruhlar, eləcə də təbii stixiyalar (məsələn, qışın qoca qarı

şəklində, Ayın oğlan və Günün qız görünüşlü, lalənin vaxtilə gözəl-göyçək bir qız və s. kimi təsəvvür olunması kimi) insan biçimində düşünülmüş, insana xas olan bir sıra xüsusiyyətlər canlı-cansız, bilinən bütün varlıqlara, təbiət əşyalarına da aid olunmuşdur» [37, s.39].

Antropomorfizmin bir xüsusiyyəti də zoomorf varlıqların canlı insan kimi təsəvvür olunmasında aşkar edilir. Miflərdə, əfsanələrdə qurd insana dönə bilir və əksinə. Demək olar ki, totem sayıla bilən bütün heyvanlar danışmaq qabiliyyətinə malik olur. Bu fakt isə mərhələlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu göstərir.

Antropomorfizmin bir sıra xüsusiyyətlərindən mifin poetik dilində istifadə olunmuşdur. Mifdə dağlar danışa bilən, kədərlənə bilən, heyvanlar dil vçib yol göstərə bilən mifologemlər kimi diqqət çəkir. Bu da mifin təsir gücünü artıran amil olmuşdur. Şəxsləndirmə, alleqoriya, mübaliğələr, metaforalar mifdə istifadə olunan bədii simvollarıdır.

Animizm, totemizm, antropomorfizm və fətişizmin folklorda tipik forması inkarnasiya, reinkarnasiya və inisiyasiyadır. Animizm, totemizm, antropomorfizm və fətişizmin son nəticəsi isə folklorda qurban motivi və qurbankəsmə ilə tamamlanır.

Azərbaycan folklorunda az öyrənilmiş məsələlərdən biri, bəlkə də birincisi inkarnasiya, reinkarnasiya və inisiyasiya problemləridir. Folklorşünaslıqda problemə aid baxışlar müxtəlifdir. Çünki bu problemin kökündə bilavasitə totemizm dayanır. Buna görə də problemə yanaşma aktualıq kəsb edir. Bu problemin ayrı-ayrılıqda folklor mətnləri ilə əlaqəsi öyrənilsə də, onların bir-biri ilə üzvi vəhdətdə tədqiqinə fikir verilməmişdir. Halbuki problemi tək-tək deyil, birlikdə öyrənmək bu prosesin əhatə etdiyi bəzi məsələlərin, məsələn, totemizmin silsiləli tədqiq edilməsini asanlaşdırır bilər. Məsələn, folklorda inkarnasiya hadisəsinin necə əks olunmasının kompleks yanaşmadan kənarda öyrənilməsi ciddi nəticə verməz. Çünki inkarnasiya özünün əks prosesi ilə birbaşa bağlıdır. Ona görə də bu iki hadisəni eyni vaxtda tədqiq etmək

mifologiya üçün mühüm nəticələrin əldə olunmasına kömək edər. İnisiyasiya isə reinkarnasiyadan sonrakı mərhələ olub geniş tədqiq xüsusiyyətlərinə malikdir.

İnkarnasiya və reinkarnasiya prosesi totemizmlə birbaşa bağlıdır. Totemizmin isə alt paleolit dövründə (e.ə. XII – X minilliklər) yarandığını söyləyirlər (S.P.Tolstov, D.E.Xaytun, S.A.Tokarev və b.). Folklor üçün ani olan dövr tarix üçün minilliklərlə ölçülür. Alt paleolit dövrü qədim insan nəslinin yaşadığı geoloji dövrdür. Totemizmin yaranması da qədim insanların mağara həyatı bağlı olub özünü heyvandan ayıra bilmədiyi çağlarla bağlıdır. İnkarnasiya da bilavasitə totemizmlə ilişkili olduğundan bu dövrə aid materiallar qədim Asiya, Afrika, Avstraliya, Qvineya və Okeaniya qəbilələrinin etnoqrafiyasının öyrənilməsi zamanı aşkar olunmuşdur. Azərbaycan folklor mətnlərində də inkarnasiya olunmuş totem heyvan və quşlara rast gəlinir. Məsələn, «Məlik Cümşüdü'n nağılı»nda Mürği-Xəndan yarı insan, yarı quş kimi təsəvvür olunur [46, s.23]. Totemizmlə məşğul olanların (C.Freyzer, E.Taylor, Spenser, E.Meletinski və b.) fikrincə, totem o heyvandır ki, ona sitayiş edənin ruhu həmin heyvandır. Bu fikri inkişaf etdirərək onu demək olar ki, qədim insan öz ruhunun onda olduğunu güman etdiyindən totemi (heyvanı) insan şəklində (bədəni insan, başı heyvan) təsəvvür edir [194, s.166].

Azərbaycan mifologiyasında, xüsusən nağıllarda quşlar zoomorf, xeyirxahlıq edən hamilər kimi yer almışdır. Nağıl və dastanlarda quşlar qəhrəmanların soykökünü təyin edən mifik obrazlardır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında quşlarla qəhrəmanların genetik əlaqələrini təyin edən prof. İ.Vəliyev yazır ki, qızın, qadının quş timsalında xatırlanması, Qazan xanın «ağ sunqur quşu erkəyində bir köküm var» deməsi onların ana tərəfdən təmsilçisinin quş olmasını göstərir [123, s.44].

Azərbaycan nağıllarında pəri quşlar da inkarnasiya edərək qız cildinə düşə bilir. Yaxud əfsanələrdə müəyyən həya, utancaqlıq üzündən qız, qadın reinkarnasiya edərək göyərçinə və başqa quşlara çevrilə bilirlər.

Totemizmin obyektı totem əcdadı və onunla bağlı olan təsəvvürlərdir, subyektı isə kollektiv içində müəyyən ərazidə yayılmış insan nəslidir.

Totemizmə qəbilə quruluşu ilə bağlıdır. Qəbilənin yox olması və ya birləşərək tayfa əmələ gətirməsi ilə totemik nizam da dəyişərək əcdad kultuna keçir. Həmi ruhlar, tayfanın müqəddəsləri haqqında təsəvvürlər formalaşır [217, s.391]. Tayfanın qəhrəmanları, qəhrəmanlıq fenomeni haqqında baxışlar dəyişir. Qeyd etmək lazımdır ki, qəhrəman kultu qəbilə quruluşunun dağılması ilə, totem yaradıcının əcdad törədiciyə keçməsi ilə yaranan bir kultdur. Yeni kult mifoloji allahlara etiqadın artdığı dövrdə inkişaf etməyə başlayır. S.A.Tokarev yunan dilində yazılmış kitabədə «qəhrəman» sözünün «rəhmətə gedən» sözünə uyğun gəldiyini yazır. O bu terminə uyğun qəhrəman tipinə Heraklı yaxın sayır, onu əfsanəvi əcdad, əsilzadələrin sülaləsinin başçısı hesab edir (eynilə Oğuz da bu cürdür) [217, s.393]. O, dinin varislik formasından danışarkən totemizmin və erkən qəbilə kultu kimi inisiyasiyanın rolunu qeyd edir [218, s.50].

Problemin şərhinə keçməzdən əvvəl qeyd edək ki, totemizm xalqların həyatında böyük bir mərhələni təşkil edir. Bütün türk xalqları da bu mərhələni özlərinə məxsus şəkildə keçmişlər. Totemə yanaşmada, xüsusən qurda münasibət, onun totem, yoxsa yaradıcı, demiurq olması müəyyən mülahizələrə gətirib çıxarmışdır.

Bu mülahizələrə münasibət bildirmədən qısaca onu deməyi lazım bilirik ki, boz qurdun aid edildiyi Oğuz xanın şəxsiyyətində öküzün də rolu diqqəti cəlb edir. Burada həm qurd, həm də öküz əcdad heyvandır. Tarixdə tək Oğuz xan deyil, Çingiz xanın, Teymurun da kökündə əcdad heyvanların durduğu söylənilir. Çingiz xan, Oğuz xan və başqa şəxsiyyətlərin həyatı ilə bağlı əfsanələrdə onların əcdad heyvanlarla əlaqəsi gözə çarpmaqdadır. Bu əfsanələrdə işığın heyvan şəklində təzahür etməsi və qəhrəmanın doğrulmasında iştirakı xatırladılır. Prof. A.Nəbiyev «Oğuz Kağan» dastanında qurdun şüa şəklində enməsinə belə mənalandırır: «Bu, mifoloji təsəvvürdə – insan və qurd rastlaşmasında qurdun tanrıçılıq funksiyasını yox, bərq vuran günəş şüaları altında görünən siluetin simvolizmidir» [101, s.174]. Deməli, qurd Oğuz üçün fətişdir, onu özü üçün düşərli hesab edir. Məhz fətiş olandan

sonra qurdun totem olması funksiyası bu dastanda görünür. Oğuz xanın dünyaya gəlişini izləməmişdən əvvəl türk soyunun yaranmasında qurdun demiurqluğuna nəzər salmaq lazımdır. Bizə belə gəlir ki, demiurqluq qurdun qazandığı ikinci funksiyadır və totemik əcdaddan törəmədir. Totemin də özünününü qorumaq xüsusiyyəti vardır. Bir əfsanədə Aşına tayfasının çoxalib artmasında əsas səbəb qurdun əcdad olması göstərilir. Əfsanədə bu tayfadan sağ qalan əlləri, ayaqları kəsilmiş bir uşağın dişi qurd tərəfindən aparılıb mağarada bəslənməsi və bu qurddan 10 uşağın doğulması, başqa qadınlarla evlənməsi və yayılması söylənilir. Əfsanədə uşağın əllərinin, ayaqlarının kəsilməsi onu heyvana, əcdada yaxınlaşdırır, o da özünü heyvan kimi hiss edir. Belə olanda uşaqla qurd arasında olan cismani bənzəyiş, yaxınlıq qurdun mavi olması ilə əcdad uşağın göy türk olması arasında daha çox üzə çıxır. Hər ikisi mavi göydən gəlmə hesab edilir (insanın kosmos mənşəli olması məsələsi) və müqəddəslik qazanır. Bu uşaq hələ Oğuz deyildir, lakin Oğuzun dünyaya gəlməsində ikinci bir törədici ilə birləşərək iki əcdadlılığın başlanğıcını qoyur. J.P.Roux iki heyvanın evlənməsindən söz açır. Çingiz xanın ailə kökəmində olan Borte Çino ilə vəhşi dişi keyik olan Koa Maral (Çingiz xanın anası) birləşərək iki əcdadlılığın nümunəsi kimi diqqəti çəkir [142, s.153]. Əski düşüncədə Yer ilə Göyün evlənməsi Göyü təmsil edən qurdla Yeri təmsil edən keyik arasında izdivacın baş tutmasına qədim türkləri, monqolları inandırmışdı. Qurd mavi və boz olduğuna görə Göyü, maral isə (keyik) torpağın simvolu kimi düşünülürdü. İki əcdadlılıq Oğuz xanın da tarixi keçmişində qalmaqdadır. Qurd və öküz (inək) Oğuzun dünyaya gəlməsində iştirak etmişdir. Bu əfsanələrdə diqqəti çəkən işığın qurd şəklinə düşməsi, inkarnasiya prosesidir. İşıq (şüa) eyni zamanda ruhdur və qurda çevrilərək Oğuzun dünyaya gəlişinə səbəb olur. Totemin bu cür təsəvvür olunması ibtidai təfəkkürün məhsulu olan totem əcdadla bağlıdır. S.P.Tolstov totemizmin mərhələlərini belə təsvir edir: 1. Totem əcdadı; 2. Totem qohum rolunda çıxış edir; 3. Totem əcdad, qohum deyil, kollektivin ümumi inancıdır [231, s.139].

Bu faktı da deməyi özümüze borc bilirik ki, adamcılarla bağlı olan miflərdə ancaq qadınlar başlarına qurd dərisi keçirərək qurd cildinə düşürlər. Bizə məlumdur ki, insan məhz dəri vasitəsilə öz toteminə çevrilə bilər. Belə bir fərziyyə irəli sürmək olar ki, məhz adamcılar qurdu totem olmaqdan çıxarıb, çünki totem özündən hesab olunana belə münasibət göstərmir. «Qurdoğlu» nağilində qurddan doğulan qəhrəmanla adamcıl arasında mübarizə gedir. Qəhrəman öz qüvvətini demiurqundan – qurddan aldığı üçün adamcıla qalib gəlir [24]. Bizə belə gəlir ki, qurdu totem olması arxaik miflərdə də unudulmuşdur, bu mətnlərdə qurdu demiurqluğu qorunur. Ancaq adamcılarla bağlı miflərdən onun totem olmasını görmək, strukturda yerini bərpa etmək mümkündür. «Qurd Zalxa» mifində Zalxa başı açıq çölə çıxanda qurd dərisini onun üstünə atır. Zalxa doqquz ay qurdlarla gəzir, adam parçalayıb yeyir. İtlər onun dərisini yırtandan sonra adama çevrilir [21, s.44]. «Qurd arvad» mifində də bu prosesin şahidi oluruq. Evinə qonaq gələn kişini qadın qurd cildinə düşərək parçalamaq istəyir. Qonağın bu hadisəni kişiye danışmasından sonra qadının qurd donu yandırılır, qadın adamcılıqdan çıxır [20, s.40]. Bu miflərdə insanla totem arasında əlaqəni dəri yaradır. Miflərdə totemdən insana çevrilmək üçün qadınlar inkarnasiyadan keçməli olurlar.

İnkarnasiya birinci mərhələyə uyğun gəlir. Qədim insan öz totemik əcdadını insana çevrilmiş, yaxud özünə oxşar şəkildə görür. Birinci mərhələdə inkarnasiyanın struktur modeli totemdə təcəssüm olunmuş ruhdan ibarətdir. Bu müstəvidə insan struktur modeli tamamlayır (totemik əcdad – ruh – insan qarşılıqlı əlaqəsi). Burada düşünüldüyü kimi, ruh insanın özündə deyil, başqa substansiyadadır. Məsələn, divin canı özündə deyil, göyərçindədir, balıqdadır və s. Ruhun bir bədənədən başqa bədəne keçməsi, ruhun yenidən yerə qayıtması dünya ağacı (kosmos) ilə bağlıdır. Dünya ağacı ilə bağlı təsəvvürlərdə onun kökləri yeraltı dünyaya uzanır, gövdəsi yerlə göyü birləşdirir, budaqları kosmosa yayılır. «Avesta»da həyatın yenidən dövr etməsi, yeni öləninin ruhunun axan su ilə bitkiyə keçməsi (inkarnasiya) təsvir olunur. Qeyd olunur ki, ölənə hökmən yağış suyu yumalıdır. Yağış suyu da

dövr edərək həyat ağacının toxumlarının yerə tökülüb bitməsinə, yenidən göyerməsinə təkan vermişdir. Bu təsəvvürlər qədim insanların həyat və ölüm haqqında şifahi təsəvvürlərinin ağaca əcdadlar dünyası ilə əlaqəni möhkəmləndirməyə xidmət edir. Burada həyat və ölüm bir-birinə qarşı olanda ölümdən həyat doğur, həyat ölümü doğurur [160, s.38].

Geniş mənada inkarnasiya qəhrəmanın doğulmasında əsas olan ruhun ana bətnində uşağa çevrilə bilməsi, uşağın 14 yaşından ərgənlik dövrünə keçməsi, padşah kimi başına tac qoyması mərasiminə daxil olması və s. proseslərini əhatə edir. İnkarnasiyanı sırf mənada və nisbi mənada götürmək olar. Nağıllarda quş uçuşma, cavan şahzadənin padşah seçilməsi inkarnasiyanın nisbi olaraq qəbul edilməsinə yönəlmişdir. İnkarnasiya prosesinin əvvəli, yəni uşağa qalmanın əvvəli alqış-dualar, kəsilən qurbanlar ilə müşahidə edilir. Bu isə xüsusi olaraq qəhrəmanın doğuluşu ilə bağlıdır. Türk xalqlarının keçirdiyi «döllənmə töreni» lazım olan yeməklərin yeyilməsi ilə ilişgilidir. Sırf mənada, yəni xüsusi hal kimi inkarnasiya prosesi nağıllarda alma yeməklə baş verir. Almanı yeyən padşah və arvadı qısır halından törədici roluna keçir. İnkarnasiyanın mənbəyi mağara, ağac koğuşu və s. yerlərdir. Ona görə də mağarada uşaq doğulur, ağac uşaq doğur və s.

Əlimizdə olan əfsanə, mif, nağıl və epos süjetlərinə əsaslanaraq inkarnasiyanın üç mərhələdən ibarət bir proses olduğunu düşünürük:

1. Sırf və nisbi inkarnasiya;
2. Anadan yarıtotem – yarı insan kimi doğulma, sonradan insana çevrilmə;
3. Totemin birbaşa insana çevrilməsi (göyərçinlərin (ilanın, ağacın) qıza, oğlana çevrilməsi və s.).

Folklor mətnlərində inkarnasiyanın iki tipinə rast gəlinir:

1. Anadan yarıtotem – yarıinsan doğulma, sonradan insana çevrilmə;
2. Totemin birbaşa insana çevrilməsi (göyərçinlərin qıza, oğlana çevrilməsi və s.).

İnkarnasiyanın ikinci tipində heyvan (totem) insana çevrilə bilər. İnkarnasiyanın birinci növündə bu, baş vermir. Çünki yarıheyvan, yarıinsan totem özü yaradıcı statusundadır, özü özünü təkrarlama bilmir, özünü yaratmaq üçün o, şəkli xüsusiyyətlərindən birini itirməlidir. Deformasiyaya uğramış şəkildə totem kimi birüzlü formalaşmalıdır. Məhz inkarnasiya da bundan sonra başlayır.

Totemin qohum kimi təsəvvür olunduğu ikinci mərhələ inkarnasiyanın sona yetdiyi, reinkarnasiyanın başladığı dövrüdür. Bu mərhələdə ruhun kənar substansiyada deyil, insanın daxilində mövcud olması düşünülür. Birinci mərhələ üçün abstraksiya mühüm əlamət idisə, ikinci mərhələdə konkretlik üstünlük təşkil edir. Birinci mərhələdə (inkarnasiya) totemi təsəvvürə gətirmək üçün qədim insana onun formasını düşünmək lazım gəlirdi. Bu da mücərrəd prosesdir. Ancaq reinkarnasiyada (ikinci mərhələdə) totem başa düşüləndir və olduğu kimi qəbul olunur, ayaqları, başı, gövdəsi və s.

Buna görə də totemə qayıdış (reinkarnasiya prosesi), totemə dönmə strukturca sadədir, modeldə insan – su – totem iştirak edir (su, bulaq vasitədir). Reinkarnasiyada proses çevrilmədən ibarətdir, buna müvəqqəti ölüm də demək mümkündür. Nağıllarda ən çox keçəllər bulaq vasitəsilə reinkarnasiya həddini keçirlər. Maraqlıdır, birinci mərhələdə müvəqqəti ölüm yoxdur, birinci mərhələ ilə ikinci mərhələ arasında əlaqəni totem yaradır, ikinci mərhələ ilə üçüncü mərhələ arasındakı əlaqəni isə müvəqqəti və ya daimi ölüm həyata keçirir. Reinkarnasiyanın müvəqqəti ölümə əlaqədar olması üçüncü mərhələnin şərtlərini müəyyənləşdirir. V.V.Propp reinkarnasiya zamanı çevrilməni ruhun çevrilməsi kimi, S.Y.Neklyudov isə reinkarnasiya ilə bağlı hər hansı çevrilməni ruhun müxtəlif varlıqlarda əks olunması kimi şərh edir [208]. Hər iki alimin şərhindən bu nəticə çıxır ki, «Ceyranın nağılı»nda qəhrəman ceyranda əks olunan ruhun mənimsənilməsi yolu ilə doğrulur [62, s.101].

İnisiyasiya reinkarnasiyadan fərqli olaraq daha geniş anlayışdır. İnisiyasiyanın əsas motivi cismani olmayan ölüb-dirilmədir. Reinkarnasiyada ölüb-dirilmə

şerti xarakter daşıyır, inisiyasiyada isə bu proses şüurda qavranılır və ölüb-dirilməyə yaxınlaşır.

İnisiyasiya ölüb-dirilmə aktını strukturlaşdıran ritual hadisəsidir. İnisiyasiyada qəhrəman bir tipdən başqa tipə keçir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Beyrəyin qəhrəmanlıq göstərməsi (14 yaşında) ona ad qoyulmasına səbəb olur. Eləcə də Buğac yetkinlik yaşında buğanı basdığına görə inisiyasiyadan keçir. Dastanda bu qəhrəmanların inisiyasiya prosesi zamanı ölməsi haqqında, yəni sırf ölüb-dirilməsi haqqında heç nə deyilmir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, inisiyasiya və ölüb-dirilmə qəhrəmanlara, inkarnasiya və reinkarnasiya totemə – heyvan və quşlara aid prosesdir.

Bəzən inisiyasiya prosesi ölüb-dirilməyə yaxınlaşır, hətta onların sərhədlərini müəyyən etmək çətin olur. Məsələn, «Məlik Məmməd» nağılında qəhrəman o dünyaya gedib qayıtmalı olur. Burada sırf ölüb-dirilmə yoxdur, ancaq Məlik Məmməd o dünyaya getməklə inisiyasiya prosesindən keçir. Oradan qayıdandan sonra onu qəhrəman tipində görürük. Onun inisiyasiyadan keçməsində əsas şərt mifoloji tanrılarla bağlılığıdır. «Məlik Məmməd» nağılında yuxu qadağan olunur. Əgər o da qardaşları kimi yatsaydı, o dünyaya gedə bilməzdi. Azərbaycan folklorunda inisiyasiya ilə bağlı motivlər çoxdur.

Beləliklə, hər üç mərhələnin sərhədləri məlumdur. Hər üçü inkişafa meyllidir, biri o biri üçün zəmin hazırlayır. İnkarnasiyanın qurtardığı yerdə reinkarnasiya mərhələsi başlayır, reinkarnasiyanın sonundan başlayaraq inisiyasiya mərhələsi davam edir. Bu mərhələlərin məntiqi sonluğu isə qurban və qurbankəsmə ilə başa çatır. İnkarnasiya və reinkarnasiya birbaşa totemizmlə bağlı olduğundan hər bir totemin qədim insanın həyatında oynadığı rol ona kəsilən (totem ruhuna qurban vermək lap erkən dövrlərdə də olmuşdur [214, s.211]) qurbanla tənzimlənir.

Türk xalqlarının dini, mifoloji və sosial həyatında da qurban xüsusi yer tutur. Qurban, qurbanvermənin kökləri çox qədimdir. Eramızdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxan bu ritualın ifadə etdiyi məna əcdadlarımızın mifoloji

görüşləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Türk xalqlarının mifoloji görüşlərində qurbanın obyektləri, formaları, məzmunu çoxçeşidlidir. Bu müxtəlifliyə baxmayaraq, qurbanın sosial mahiyyəti qədim türkün sitayiş etdiyi mifoloji tanrıları əzizləmək, onların qəzəbini yumşaltmaqla ilgili olub onlara xüsusi rituallar təşkil etməkdən ibarət olmuşdur. Diqqətlə nəzər yetirdikdə ilkin dövrlərdə insanların tanrılara qurban verilməsini hədiyyə də adlandırmaq olar. Çünki onlar bunu könüllü yapırdılar. Burada hədiyyənin sərhədi ilə qurbanın sərhədi bir-birinə yaxınlaşır. Lakin sonrakı dövrlərdə hədiyyə ilə qurban arasındakı fərqlər əmələ gəlmiş, tanrılara qurban məcburi xarakter daşımışdır. Bunun üçün də qurban öz sosial tipinə görə həm könüllü, həm də məcburi olaraq xalq arasında qalmaqdadır.

Sosial tipini nəzərə alsaq, keçmiş zamanlarda qurban öz arxetipinə görə də indikindən xeyli fərqlənmişdir. Bunu tarixi faktlar və arxeoloji qazıntılar da sübut edir. Tarixdə adı qalan məşhur sərkərdələrin qəbirlərindən tapılan insan və heyvan cəsədləri düşünməyə əsas verir ki, sərkərdə ilə birlikdə basdırılanlar ona qurban rolunu oynamışdır. Qədim hunlarda dəfn mərasiminin axıncı mərhələsi ölən xidmətinə kəsilən qullar, atlar və qoyunlardan ibarət olmuşdur. J.P.Roux Attilanın qəbrinin üstündə xidmətçilərin, at və başqa heyvanların kəsildiyini qeyd edir. İbn Fədlan oğuzlarla birlikdə gömülən atların «onlar tərəfindən cənnətə götürüldüyünü» yazmışdır. Ayrıca cənazə günündə ölən yaxınları və əqrəbası adak olaraq bir qoyun başı ilə bir at başı sunarlar və bu başlar məzarın üstündə sallanırdı. Məzar üstündə heyvanlar qurban edilməklə bərabər adamları da qurban edirdilər. Əsasən əsirləri və qulları öldürürdülər. İskitlər «onları boğduqdan sonra başçının qadınlarından birini, yardımçısını, bir seysisini, bir xidmətkarını, bir xəbərçisini boğduqdan sonra atları, mallarından geri qalan qismindən bir bölümünü altun arabalarla birlikdə gömürdülər. Hunlarda və türklərdə məzara yüz və min qadın və xidmətçi gömülürdü» [142, s.218].

Qurbankəsməni simvollaşdıran digər mühüm adət ölən atının kəsilib ehsan kimi verilməsi idi. Bu adət oğuzlarda da var idi. Ölən oğuzun atını kəsib

ətini ehsan kimi yeyir, başını, ayaqlarını, dərisini qəbrin üstündəki payalara sancırdılar. Onlar güman edirdilər ki, at ehsan verildəndən sonra ölü cənnətə bu atın köməyi ilə gedəcək [67, s.65]. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Beyrəyin atının kəsilib ehsan verilməsi, özünün isə atın dərisinə bükülməsi haqqında məlumatlar verilir. Ölünü heyvan dərisinə bükmək, o heyvanın mifoloji tanrılara qurban verilməsi ritual xarakteri daşıyırdı. Tanrı bu qurbanı qəbul etsə, ölünün o dünyaya getməsi asan olarmış.

Burada qurban dedikdə ancaq tayfadaxili mövqeyinə görə başçıya və ya sərkərdəyə kəsilən hər hansı bir nəsnə başa düşülür. Tayfanın başqa üzvlərinə belə bir təmtəraqın olması məlum deyil. Buna görə də antik zamanlarda kəsilən qurban dar və məhdud mənada başa düşülür. Onun sosial məzmun kəsb etməsi, zənnimizcə, İsmayıl qurbanından sonra baş vermişdir.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, qəbrə atın qoyulması (atın o dünyada sahibinə xidmət etməsi üçün) özünün magik keyfiyyətlərini nağıllarda da yerinə yetirir. V.Y.Propp qəbir atının nağıl qəhrəmanına bağışlanması motivini qurbankəsmə ilə bağlayır [208, s.147].

Qurbankəsmə ilə bağlı mifoloji görüşdə kəsilən qurbanın ölünün ruhunun o dünyaya aparılmasında rolu aydın görünür. Qurbankəsmə eyni zamanda ölünün ruhunun mənimsənilməsi məqsədini güdür. Kəsilən qurbanın müəyyən hissələri yeyilir. Qədim insanların mifoloji şüurunda insanın ruhu hər hansı bir heyvan şəklində təsəvvür olunurmuş. Bu isə totemizm ilə bağlıdır. Ə.Əsgərov yazır ki, «Ceyranın nağılı»nda Nisə ceyranın ürəyini, ətini, yağını yeməklə totemin ruhunu öz oğluna keçirir» [62, s.100].

Tarixən qurbanın formaları da müxtəlif olmuşdur. Erkən paleoloji dövrlərdə (eramızdan əvvəl VIII əsr) qurban adının mənası mifoloji ruhlara və tanrılara ediləcək yalvarışların məzmunu ilə bağlı olmuşdur. Bu dövr insanların mifoloji tanrılara qurban verməsi ilə xarakterikdir. Hətta İbrahim peyğəmbərin oğlu olacaqsə, onu Allaha qurban kəsəcəyi haqqındakı dini rəvayətlər də bu inama söykənir. Tənha ağaclara və ağac ruhuna qurban kəsilməsi də bununla

bağlıdır. Təzə ev tikiləndə baş tirinin qoyulması zamanı qurban kəsilir. Kəsilən qurbanın qanını baş tirinə sürtürlər. Bu adəti D.K.Zelenin belə izah edir ki, kəsilmiş ağac-totemin, ağac ruhunun inciməməsi, adamlara ziyan vurmaması üçün onun şərəfinə qurban kəsilir. Ağac ruhu tikilən evə gəlir və kəsilən qurbandan yeyir [198, s.221]. Hətta yaxın vaxtlara qədər Sibirin qədim etnoslarının bəzilərində yazın gəlişi ərəfəsində gölə (su ruhuna) cavan qızların qurban verilməsi adəti olmuşdur. C.Freyzer və L.Şternberq göstərir ki, insanla allah arasındakı cinsi yaxınlıq məhsuldarlığa xidmət edir. Əkin-biçin qabağı belə qurbanlıq «adaxlanma» və məhsuldarlıq anlayışlarına yaxınlaşırdı. Məhsuldarlıq Nil, Qanq, Evfrat kimi çaylardan asılıdır, buna görə də qurbanlıq qızlar çaya «töhfə» verilirdi. «Adaxlanma» və məhsuldarlıq türk düşüncəsində böyük sosial prosesdən keçmişdi. Qısaca demək mümkündür ki, kiçik bacının da ilana «töhfə» verilməsi buna xidmət edir. Yaxud o biri nağıllarda şahzadə qızların əjdahaya yem kimi verilməsi də bu motivlə eyni kökdəndir. Suyu, su allahına qurban vermə mürəkkəb anlayış olub sadə təzahürünü su, çay başında oturmuş əjdahaya qızların qurban verilməsi ilə tamamlayır.

Prof. A.Nəbiyevin topladığı mətnlərin birində isə günəşə verilən qurbandan danışılır. O qeyd edir ki, «Günəşə qurban aparma» Novruzla bağlı ən qədim ayinlərdən biridir. Axır çərşənbə günü adamlar müxtəlif heyvanları – at, dəvə, kəl və qoyunu günəşə qurban vermək üçün hündür bir təpənin üstündə tonqal qalayırlar. Sonra təpədən aşağı düşüb günəş doğmağa başlayanda iki nəfərlə qurbanı tonqal tərəfə aparırlar. Adamlardan biri qabaqda, o biri arxada gedir. Qabaqda gedən cilovu tutur, arxada gedən isə əlində balta onu müşayiət edir. Günəşin ilk şüaları doğulanda heyvanlar oda atılır. Adamlar təpəyə yüyürüb, tonqalın ətrafında dövrə vurub xorla oxuyurlar. Bu nəğmələrdə günəşin böyüklüyü, əzəməti, rəhmliliyi təriflənir. Günəş doğub qurtarandan sonra adamlar tonqaldan kösöv götürüb evlərinə gəlir, kösövu ocaqlarına atırlar [95, s.33]. Arxaik miflərə oxşayan bu mətn özünün strukturuna görə relikt məzmun daşıyır. Belə bir mətnin yaddaşlarda yaşaması

hey-rət do-ğuracaq qə-dər ə-hə-mi-yyət-li-dir. Bu mə-rasimin mə-nası odur ki, gün-əş tor-pa-ğa bə-rəkət gətirsin, el-də, oba-da bol-luq olsun. Gün-əşə olan in-a-mı B.Abdullanın qeyd etdiyi «Gün-əşi də-vət» mə-rasimində də iz-lə-yə bi-li-rik. Mə-rasim-də iştirak edə-nlər gün-əşin işı-ğını gü-z-gü-yə salır və tor-pa-ğa sarı çevirir-lər [43, s.37; 156, s.201].

Mə-rasim-lərdə və rituallarda kə-silən qurban mü-qəddəs tanrı-ların yarat-dı-qları çev-rə-ni qapayan hey-van-dır [197]. Hər bir tan-rının mü-qəddəs hey-vanı ol-muş-dur. Misir-lilərdə Osirisin hey-vanı öküz, tür-klərdə O-ğuzun hey-vanı öküz (yə-qin on-lara qurban-lıq kimi öküz kə-silir-miş) ol-muş-dur. Yə-hu-dilərdə, ba-billərdə, şu-mer-lərdə bu-laq-ların, çay-ın sa-hibi EA tor-pa-ğın məhsul vermə-sinə yardım edirmiş. EA-nın nişanə-si da-ğ keç-i-si imiş. Onun şə-rə-fi-nə ke-çi kə-silir-miş. «İki yol-daş» na-ğıl-ında da ke-çin-in qurban kimi gətir-il-məsi ilə ba-ğlı ma-raqlı fakt var-dır. «İronik qəhrə-man ke-çin-in qula-ğın-dı şlə-yir. Dostu padşah qız-ına bildirir ki, bizim yer-də ke-çini belə kə-sir-lər» [62, s.16]. Çox zaman pi-rə qurban aparanda belə edirlər. Prof. M.Həkimov şifahi söhbət-lərində qeyd edirdi ki, ke-çi qurban kə-sil-mir, o, şeytan-la ə-la-qə-li ol-du-ğu üçün onu kə-smir, ancaq bə-yir-dir-lər.

Mifoloji ritualın sonu qurban kəsmək ilə tamamlanır. Əhd yerinə yetəndən sonra ritualın komponentləri – magik hərəkətlər, mistik sözlər deyilir. Sonra qurban gətirilir, üç dəfə fırladılır və kəsilir. Qurbankəsmə qurban ilə, onun vasitəsilə müqəddəs hesab edilənin arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir.

Qədim zamanlardan bəri türk xalqlarında qurbankəsmənin icra olunmasının müəyyən olunmuş vaxtları var idi. Məsələn, suya qurban kəsilməsi adətən yazbaşı sellərin, suların artdığı dövrlə bağlı idi. Belə sular bağ-bağata, əkinə zərər vururdu. Odur ki, yaz girəndə qurban kəsmək adət halını alırdı. Dünyanın müxtəlif xalqlarında qurbankəsmənin vaxtları da bir-birindən fərqlənirdi. J.P.Roux qədim moğolların qurbankəsmə ilə bağlı təqviminə nəzər yetirərək yazırdı ki, onlar 6-cı və 9-cu ay dışında, hər ayın birinci günündə göy, dünyaya, ünlü dağlara, böyük çaylara, əcdadın ruhuna, keyikin ruhuna dəfələrlə qurban kəsirdilər, yenə ayın 2-ci, 3-cü, ta 12-ci günə

qədər bu deyilən müqəddəs şeylərə qurban kəsirdilər. Uyğurlarda yazlıq qurbanlar, qışlıq qurbanlar kəsilirdi. Hunlarda böyük qurbanların tarixi də bəlli idi. İlin beşinci ayının ortadakı 10 günlük dönəmində göy tanrısının şərəfinə çox sayda qoyun və atlar qurban edilirdi. Tukyularda (qədim türklərdə) beşinci ay 13 may ilə 11 iyun arasında başlanırdı [142, s.192].

Qədim türklərin zamanında qurbanların kəsildiği müqəddəs yerlər var idi. Onlar mağaralarda, gursulu çayların sahillərində qurban kəsərdilər. Tamir nəhrinə toplaşar, digər türk boylarında isə çayların üzərindəki körpülərdə qurbanlar kəsilərdi. S.Q.Klyaxstorni şərq türklərdə yazqabağı Tamir çayının sahilində və Monqolustanın mərkəzində türk xaqanının göyə ehtiram kimi, Göytanrıya at və qoyunların, Moisey Kaqankaytuklu isə VII əsrin 80-ci illərində qərbi türklərdə, Xəzər xaqanlığında göy allahı Tenqrixanın şərəfinə atların qurban kəsilməsini qeyd edir [179, s.131].

Keçmişdə qurban edilən heyvanı müxtəlif üsullarla öldürürdülər. Qılınc zərbəsi ilə kəsmək, boğmaq, iki hissəyə ayırmaq, heyvanın yanına bıçaq zərbəsi vurmaqla qurban edirdilər. Qanın yerə axmaması üçün yaranın altına böyük tas qoyulurdu. Ora yığılan qanı göyə atardılar. Qurbanetmədə bir adət də heyvana öldürücü zərbələr vurmaq idi, hətta heyvanın başına zərbələr vurmaqla onu qurban edirdilər. Tunquslarda «şaman böyük bir bıçaqla heyvanın köksünün sol yanında bir yarıq açaraq... əlini soxdu və ürəyini oradan çıxartdı» [142, s.195]. Heyvanı öldürəndən sonra dərisini soyur, əti parçalayırdılar, bəzən də cəmdəyi taxta dirəkdən asandan sonra onu soymağa, parçalamağa başlayardılar.

Qamlamada şaman o dünyanın şər ruhlarını qurbankəsmə adəti ilə qovaraq kəsilmiş heyvanın ruhu ilə xəstənin ruhunu dəyişir [193, s.40 – 41]. Ölənin ruhunun yola salınmasına həsr olunmuş mərasimin üçüncü günü şaman o dünyaya gedir və Amur ətrafında geniş yayılan üç günəş haqqındakı mifi danışır: mif qəhrəmanı Xado insanlara ilk şamanı verib və «buni»nin (ölülər dünyasının) yolunu onun üçün açıb və ruhların düzgün dövr etməsini

təşkil edib, insanları yerdə yerləşdirib, bundan sonra insanlar «artıq» günəşləri öldürüblər və özləri də ölməyə məhkum olublar [193, s.78].

Şamanın o dünyaya xəstənin ruhu üçün getməsi, onu geri qaytarması – qamlamanın bu sintaqmatik strukturu həm sehrli nağılların, miflərin, həm də qəhrəmanlıq eposlarının süjetlərinin quruluşuna uyğun gəlir. Hətta P.A.Qrinserin epik süjetlərin müqayisəli cədvəlindəki tutuşdurulmasına – «arvadın əldə edilməsi», «oğurlanmış arvadın geri qaytarılması» və «ər arvadın toyunda» motivlərinin müqayisəli təhlilinə kömək edir [193, s.98].

Şaman Ülgenə, yaxud Erlikə qurban aparır. Tanrı Ülgenə yaxınlaşanda Ülgen ondan «Xoş gəldin, oğlum, nə gətirdin?» deyə soruşur. Şaman da «At gətirdim, ulu ata», - cavab verir. Şamanın əsas vəzifəsi bu qurbanı qəbul etdirməkdir. Yoxsa, ona olan etibar itər. Qurban qəbul edildikdən sonra qurban sahibi və şaman razı qalır [142, s.85].

Qurban ritualının öyrənilməsində şamançılıq görüşləri xüsusi aktualıq kəsb edir. Belə fikir yürütmək olar ki, qurbanın sosial rolunun açılmasında şamanizmin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Əski şaman bəlkə də insanın qurban verilməsinin əleyhinə çıxaraq, qurbanın at, dəvə, qoyun, qoç, keçi və s. heyvanlarla əvəz edilməsinə şərait yaratmışdır. J.P.Roux şamanların (monqol) odla bağlı törənlərə qatılmasını belə şərh edir: «Hər il 12-ci ayın birinci günündən sonra moğol subaylarına əti, spirtli içkilərlə və qısaq südü ilə birlikdə yakmaq üçün torpaqda bir dəlik açmaları sırasında yanlarına şamanları almaları əmri verilirdi. Şaman ölü hökmdarın ismini moğolca çağırır və qurbanlar kəsərdi» [142, s.190].

Qurban dəmirçi olmaq istəyənin həyatında mühüm yer tutur. Daha doğrusu, qədim türklər ata-baba sənətinin davamçısı olmaq istəyirdilərsə, o sənəti himayə edənə qurban kəsməli idilər. N.A.Alekseyevin teleutlardan topladığı materiallara görə dəmirçi olmaq istəyən (sənət nəsililə keçəndə) şaman çağırır ki, mərasimi icra etsin. Dəmirçiliyi himayə edən Kıday-Baxsiya üçillik qara öküz qurban vermək lazımdır. Dəmirçi olmaq istəyən belə öküzü tapır, şaman öküzün qutunu (ruhunu) götürüb o dünyaya enir, Kıday-Baxsını

tapır və qutu ona verir, deyir ki, mən sənə o adamdan berik (qurban) gətirmişəm. Sən ona dəymə, elə elə ki, dəmirçi olsun. Şaman geri qayıdandan sonra öküzün ürəyini və böyrəyini zindanın üstünə qoyub ağır çəkiclə əzirlər. Ürək və böyrək birinci zərbədə əzilərsə, qurban kəsən yaxşı dəmirçi ola bilər, ikinci zərbədə əzilərsə, ortabab, üçüncü zərbədə əzilərsə pis dəmirçi olacaq [202, s.196].

Orta əsrlərdə sunqu adlanan kiçik payların atəşə yapılması, qoyun quyruğunu oda ataraq nəyisə arzulamaq qurbanın kiçik formalarından biri olmuşdur. Sunqu ilə qurbanın arasındakı fərq onların bütöv və yaxud tam, eyni zamanda müəyyən hissədən ibarət olmasındadır. XVII əsrdə gənc qızlar evlənməzdən əvvəl odun qarşısında diz çökür, əllərindəki yağlı qoyun quyruğunu oda atırdılar. Bu ritualın mənası o imiş ki, od tanrısı gənc qızın ərə getməsinə, onun xoşbəxt olmasına kömək etsin. «Sunqunun aldığı ən özgün şəkillərdən biri qımız və qısraq südünün torpaq üzərinə, atın üzərinə və 4 ana yönə səpilməsidir» [141, s.191]. Qırğızlar içdikləri qızıqları bir kasaya doldurub göyə atar və «bu da sənə payın olsun» deyirlər. Mart ayında ölümlərə verilən paylar da sunqu olur. Müxtəlif dini bayramlarda hər evdən adambaşına nə qədərse taxıl, buğda, pul və s. pay çıxılaraq kasıblara, məscidlərə verilməsi də sunqu kimi yozula bilər.

Kiminsə qismətini, qabağından qalan payı yeyəndə xalq arasında dilin üstünə düşən düyünə «dilimə pay çıxıb» deyirlər. O adam özündən kiçiyə müraciət edib «dilimə düyün düşüb» deyir, o da üç dəfə yana tüpür, deyir. Bu sözlər üç dəfə təkrar olunur. Dilə çıxan pay öz-özünə yox olur. Dilə pay çıxmanı da qurban mərasimi ilə bağlı olan proses hesab etmək olar. Üç dəfə tüpürməklə düyünün açılması tabuya olan inamı əks etdirir.

Qurbanın sosial hadisə kimi strukturu sadədir. Müasir dövrdə qurbanın ritual kimi keçirilməsinin kökündə də mifoloji inam dayanır. Hər hansı bir niyyətin yerinə yetirilməsi üçün insanlar əhd edir. Əhd edir ki, niyyətləri (bu niyyətlər müxtəlifdir, sonsuzluq, tanrıdan uşaq diləmə, xəstəliklərin sağlması və s.) yerinə yetsə, qurban kəsəcəklər. Qurbanın kəsildiyi yer də müxtəlifdir.

O, pirlərdə, məscidlərdə və başqa yerlərdə yerinə yetirilir. Əgər niyyət yerinə yetirilməsə, evdə bıçağın iti tərəfi göyə durur. Niyyətin yerinə yetirilməməsi pis nəticələr verir. Bir Azərbaycan əfsanəsində xatırladılır ki, susuzluqdan ürəyi yanan çoban Allahdan burada bulağın olmasını rica edir. Əvəzində qoyun qurban kəsəcəyini vəd edir. Allah-təalanın rızası ilə onun ayağı altından bulaq axır. Çoban qoyun əvəzinə yaxasından bit çıxararaq deyir ki, bu da sənin qurbanın. Bu söz ağzından çıxan gimi çoban və sürüsü daşa dönür [125, s.265].

Qurbanın məzmunu onun mahiyyəti və məqsədindən asılıdır. Biz yuxarıda qurban kəsilməsinin bir çox növlərini gördük. Əsasən iki formasını müşahidə etdik – məcburi və könüllü. Qurbanın semantikasına (məzmununa) aşağıdakılar daxildir: Qurbanı kəsməmişdən əvvəl qurban suyuna (hamama) getmək, qurbanı təmiz yerdə kəsmək, qurbanın qəbul olunması üçün dualar etmək, qurbanın qanını yerə axıtmamaq (ləyəndən istifadə edirlər), qurban bayramında ölülərin ruhu üçün halva bişirib dürməyin arasına qoyaraq qəbiristanlığa aparmaq, yeddi qonşuya pay vermək, heyvanın yeddi əzasından pay çıxmaq və s.

Qurbanın tarixi bəşəriyyətin tarixi qədər qədimdir. O, İslamdan əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuş, əcdadlarımız qurban kəsməklə allahların qəzəbindən qorunmaq istəmişlər. Müasir dövrdə isə qurbanın strukturundakı məzmun dəyişsə də, onun semantikasi, qurbanlıq heyvanla subyekt və obyekt arasındakı əlaqə olduğu kimi sakral qalmışdır. O, animizm, fetişizm, totemizm mərhələlərindən keçərək ölüb-dirilmədə özünün tam inkişafını təmin etmişdir. Qurban ölüb-dirilmədə iştirak edən tipik vasitədir. «Qonşu» mifində ev yiyəsi evinə gələn qonağın yarasını sağaltmaq üçün Allah-təaladan əmri ilə oğlunu qurban kəsir, qanını nimçəyə tökür, arvadı ilə birgə dərvişin yarasına töküb sağaldır. Dərviş də dua oxuyub onların balasını dirildir [21, s.177 – 179].

Dünya modelinin kosmik düzümünə fikir versək, bu nizamda qurbanın yeri totemizm ilə ilgili olan ölüb-dirilmənin həyata keçirilməsi prosesində üzə çıxır. Ayrı-ayrılıqda kəsilən hər bir heyvan totem olaraq mifoloji şüurda qalmaqdadır.

Totem də insanla kosmos arasında əlaqə yaradan real fəaliyyət sferasıdır. Qurbanın funksiyası qəbilə üzvləri ilə kosmos arasında əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. İnsan, kosmos, ağac, dağ, totem və qəhrəman bu çevrəni birləşdirən kosmik nizam kimi bir-birini tamamlayır. Qurbankəsmə isə bunların hər biri üçün ayrıca düşünülmüş ritualdır.

Magik akt kimi qəbul edilən qurban mərasimi mifoloji düşüncənin qanunları ilə yaşayan qədim insanın ruhuna rahatlıq gətirirdi. Qurban verən insan özünü şər ruhlardan qoruyacağını, onu əhatə edən kosmosun nizamını saxlaya biləcəyini düşünürdü. İbtidai çağlarda qurbanvermə mərasimi qəbilə üzvlərinin iştirakı ilə həyata keçirilirdi və universal xarakter daşıyırdı.

Qədim türklər qurbanı kəsərkən onun sümüklərini sındırmaz, itlərə verməzdilər. Onlar bu sümükləri bir torbaya yığıb ağacdən asar, ya da torpağa basdırardılar. Bu sümüklər əkinə qədər saxlanardı. Əkin vaxtı torpağa səpilərdi [37, s.228].

Qurbanlıq heyvanlarla bağlı inanclar xalq arasında bu gün də yaşamaqdadır. İnəmə görə hər hansı bir adam birinin qurbanlıq qoçunu oğurlasa, onun üç heyvanı ölməli, ya da itməlidir. Qurbanlıq heyvanın kəsiləcəyi yeri tanıması da, yuxarıda dediyimiz kimi, hələ sirr olaraq qalır. «Öysüz piri» əfsanəsində deyilir ki, Uzun Yasin adlı bir kişi oğluna inək qurban deyir. Oğlu qayıdıb gələn kimi kişi inəyi ocağa gətirir. Yoldan xeyli aralıda inək adamların əlindən çıxır. Onlar narahat olurlar ki, inək qaçıb gedəcək. Yasin kişi deyir ki, o düz ocağa gedəcək. Doğrudan da inək ocağa gedir, harda heyvanları kəsirlər, orada dayanır. Salman kişi də ocağa qoç gətirmiş. Qoç əllərindən çıxır. Ocağa gəlib onun ətrafında üç dəfə fırlanır. Sonra yenə heyvanlar kəsilən yerdə dayanır (Bu əfsanələri T.Qurbanov toplamışdır).

Xalq arasında qurban bayramı ilə bağlı müxtəlif adətlər də vardır. Bayramdan bir gün əvvəl (bayram axşamı) Zaqatala rayonunda Kosa-kosa mərasimi keçirilir. Cəbrayıl rayonunda qurban kəsildikdən sonra (adətən

qurbanın kəsilmə vaxtı səbh tezdən saat 12-dəkdir) halva bişirilir, dürməyin arasına qoyulub ölümlərə pay çıxılır.

Qurbanın tarixi haqqında söz demək çətinidir. Ancaq güman etmək olar ki, totemdən qurbana doğru uzanan proses, kulta çevrilmək, Allahla qurbanlıq arasındakı sakral əlaqə, heyvanın qurban seçilməsi ilə onun özünün zor işlətmədən kəsiləcək yerə gəlməsi bu vaxtadək açılması mümkün olmayan təfəkkürdən uzaq, idrakdan kənar hadisədir.

Qurbankəsmənin sosial strukturu ölüb-dirilmənin fizioloji xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Yuxarıda deyildiyi kimi, kosmosu təşkil edən hər bir mərhələnin canlı olaraq başa düşülməsi, insanın özünü onlardan asılı hesab etməsi qurbankəsməni həmin mərhələlər üçün vacib etmişdir. Həm də qurbankəsmədə icra olunan mərasim bilavasitə bir zamanlar qəbilə və tayfaların həyatında totem kimi müəyyən rol oynamış heyvanların kəsilməsini ehtiva edir. Diqqətlə fikir versək, görərik ki, kəsilən qurbanlar toplumun müqəddəs hesab etdiyi heyvanlardan ibarətdir. Lakin Azərbaycan folklorunda elə mətnlər də vardır ki, bunlar da it və qurd ilə bağlıdır. Onların totem ola bilməsi mətnlərdə qabarıq deyil, həmin zoomorf heyvanların totemizmin təşəkkül etdiyi ibtidai çağlardakı rolu hələ öyrənilməmişdir.

Bunu nəzərə alıb problemin şərhində öz mülahizələrimizi irəli sürmək fikrindəyik. Azərbaycan folklorşünaslığında itlə bağlı mifoloji görüşlər hələ öyrənilməmiş olaraq qalır. İtə olan inam dünyanın bir çox xalqlarının mifologiyasında yaşamaqdadır. Qədim Misir, yunan və başqa xalqların mifologiyasında bu haqda məlumatlara rast gəlirik. Bizim mifologiyada isə itlə bağlı görüşlər daha qədim qatları əks etdirdiyindən və bu haqda miflər, əfsanələr adda-budda, dağınıq olduğundan bu görüş haqda söz demək bir qədər çətinidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, qədim dövrlərdə Misirdə itə böyük sitayiş olmuş, hətta qədim misirlilər öz inanclarını Anubis adlı tanrının təmsalında bütələşdirmişlər. Eyni zamanda itə olan sitayiş qurda olan inancla eyniləşdirilib. Bu da ondan irəli gəlib ki, dünyanın bir çox xalqlarında olduğu kimi, misirlilər

də it və qurdu bir cinsdən saymışlar. Bu inamı misirlilərdən yunanlar da götürmüş və itə olan inam əsas inanclardan biri olmuşdur. Platon «Qorqi» dialoqunda Sokratın itə olan inamını, onun itə and içməsinə qeyd edir. Sokratın itə and içməsi nə ilə bağlıdır? Məlum olduğu kimi, Anubis ölümdən sonrakı qaranlıq dünyanın idarəçisi, qoruyucusu sayılırdı. İtə, yaxud Anubisə and içməklə Sokrat ölümdən sonrakı həyatını, əzablarını yüngülləşdirməyə çalışırdı [52, s.72]. «Mifoloji lüğət»də Anubisin ölümlərin himayəçisi, uzanmış halda olan qara rəngli çaqqal və ya it kimi təsəvvür olunduğu yazılır. Anubisin qurd şəklində təsəvvür olunan Upuat ilə eyniləşdirilməsi də diqqət çəkir [196, s.563].

Araşdırmalarımıza rəğmən deyə bilərik ki, türk xalqlarının mifologiyasında Anubisə sırf oxşar olan məbud yoxdur. Ancaq «Mifoloji lüğət»də Anubis qaranlıq dünyanın qoruyucusu, yunanlarda olan Kerberin xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı kimi qeyd olunur [196, s.563]. Onun bu vəzifəsini, yeni ölümlər dünyasını qorumasını türk mifoloji mətnlərində İt-Barak adlı qorxunc bir it həyata keçirir. Yəni o da qaranlıq dünyanın qoruyucusudur. Bahaəddin Ögələ görə, Barak, Kumayık – əfsanəvi bir heyvandır ki, heç bir canlı canını ondan qurtara bilməz [134, s.123]. Prof. Kamil Vəli Nərimanoğlu araşdırmalarında göstərir ki, Barak adı verilən uzun tüklü caydaq köpəyi şumerlər müqəddəs sayırdı. Şamanlar Barak adlı itə minərək göyə çıxırdılar. Qırğızlar da cins itə Barak deyirdilər [124, s.21]. «Qədim türk sözlüyü»ndə Barak uzun tüklü, caynaqları uzun olan, cəld və iti sıçrayışlı cins it kimi təqdim edilir [170, s.83]. Xalq əfsanələrində deyilir ki, Ağbaba adlı bir qartal qocalanda iki yumurta qoyurmuş, birindən İt-Barak adlı köpək çıxırmış [124, s.23]. «Oğuz Kağan» dastanında da İt-Barak adlı bir qəbilədən bəhs olunur. Onların totemləri quşdan törəmiş bir köpək imiş.

Rəşidəddinin də «Oğuznamə»sinə görə, İt-Barakın qoruduğu qaranlıq dünya ilə işıqlı dünyanın sərhədində Qıl-Barak ölkəsi yerləşir. Oğuz kağan bu ölkəyə hücum edib onu özünə tabe etmək istəyir. Əgər biz yunan mifologiyasında Heraklın qaranlıq dünyaya səfərini və bu zaman Kerber adlı

itlə qarşılaşmasını [219] türk mifoloji görüşünün təsiri kimi qəbul etsək, onda Oğuz xanın da İt-Barakla üz-üzə gəldiyini, vuruşduğunu təxmin edə bilərik.

Yuxarıda deyilənlər baxımından «Barak» sözünün etimologiyası əhəmiyyət kəsb edir. Qədim türk dilində «böre» qurd mənasında işlənmişdir. «Qara it ilə Bənək» haqqındakı əfsanədə də qurdun adı Qara Barakdır (mətn yaddaşdan qeydə alınanda bu ad başa düşülmədiyindən Qarabalıq kimi qeyd olunsada, onu Qara Barak kimi qəbul etmək düzgün olardı). Əlimizdə mövcud olan başqa mətnlərdə isə Qara Barak itin adıdır. Rəşidəddinin «Oğuznamə»sindən də göründüyü kimi, burada da Barak it mənasında işlənmişdir. Eyni adın həm itə, həm də qurda deyilməsi təsadüfdürmü? V.A.Qordlevski Q.Potaninin Barquzin buryatlarından adına «Burto» deyilən itin haqqındakı əfsanəni qeydə aldığını yazır. Həmin əfsanədə Veneranın qoyunlarının qoruyucusu olan bu «Burto»nu buryatlar səma iti adlandırırdılar [167, s.497]. Bizə elə gəlir ki, İt-Barak eyni məzmun daşıyan iki adın birləşməsindən yaranan addır. Bir çox elmi ədəbiyyatlarda da itlə qurdun eyni cinsdən olduğu göstərilir. Elə tərəfimizdən toplanan mətnlərdə də bunun şahidi oluruq. Əfsanədə deyilir ki, itlə qurd qohum imiş. Qurd həyətdə yaşayırmış, it dağda-daşda. İtin balaları xəstələnir. İt gəlib qurda deyir ki, sənin yerin istidi, balalarım xəstədi, bir həftə biz həyətdə yaşayaq, balalarım sağalan kimi yenə dağa çıxaram. Qurd inanır, həyətdən çıxıb dağa gedir, bir həftədən sonra gəlir itə deyir ki, uuu... balaların sağalduuu...

İt də cavab verir ki, yox, yox, hav, hav. Qurd dağa qayıdır. Yenə bir həftədən sonra gəlir soruşur ki, balaların sağalduuu... İt isə cavabında «yox, yox, hav, hav» deyərək hürür və heç vaxt insanları tərk etmir (əfsanə Şəki rayonunun Bideyiz kəndində və ona yaxın kəndlərdə yayılmışdır. Söyləyəni Tamara Mustafa qızı Məmmədova, 1926-cı il təvəllüdü).

İtlə qurdun arasındakı mübarizəni göstərən mifoloji fakta Oğuz xaqanın Qıl Barak tayfası ilə mübarizəsini də əlavə etmək olar. Rəşidəddinin «Erkəklərin... köpəklərə bənzədiyi, fəqət qadınların gözəl olduğu bir qaranlıqlar ölkəsindən» bəhs etməsini J.P.Roux amazonkaların həyatı ilə

müqayisə edir, bu ölkəni «qadınlar krallığı» adlandırır [142, s.158]. J.P.Rouxun amazonkalarla bağlı bu fikri səhvdir. Tarixdən də məlum olduğu kimi, amazonkaların vətəni Qafqaz dağlarının ətəkləridir.

Türk mifologiyasında İt-Barakla Barak arasında qədim əcdadımızın inancı baxımından müəyyən fərqlər vardır. «Oğuznamə»də İt-Barak demiurq kimi, qəbilənin soykökünün başlanğıcında duran bir heyvan kimi təsvir olunur. «Oğuznamə»də deyilir ki, bu qəbilənin kişiləri qara rəngli, çirkin üzlü və itə oxşayırlar. Dilimizdə olan *idbar* sözünün də mənası çirkin, pis olub it xasiyyətli adamlara deyilir.

Tarixin nisbətən yaxın dövrlərində Barak sözü ilkin müəyyənliyindən qoparaq qurd və it haqqındakı inanlara qarışmış və uyğun mif və əfsanələrin strukturuna daxil olmuşdur. Belə mətnlərin ən gərəklisi yenə «Oğuznamə»də təsvir olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu mətndə təsvir olunan hadisələr konkret mühitdə götürülür, iştirak edən mifologemlər bir-biri ilə əlaqədə verilir. Göstərilir ki, Duman xanın atası ov zamanı heyvanların dilini sandığa yığmış, «əgər oğlum olarsa, doğulan zaman bütün heyvanların dilini bilməsi üçün ona verərsiniz» adlı vəsiyyətinə əməl edib sandığın içindəkiləri suda yaxalayıb ona içirmişlər, bu səbəbdən də Duman xan bütün heyvanların dillərini bilirmiş. Mətnin bütün məzmununu vermək fikrimiz yoxdur, təkcə qurdların öz aralarındakı danışqlarını olduğu kimi veririk: «Yeməklər gətirilib süfrə salındığı zaman qoca bir qurdun ulaması eşidildi. Duman xan bütün heyvanların dilini bildiyindən bu qurdun nə söylədiyini də anladı. Qurd deyirdi: «Çox heyf ki, artıq mən qocalmışam, ovlarımın arxasınca qaçıb ona yetişə bilmirəm. Əgər yetişsəm belə onu tuta bilmirəm; hətta tutsam da parçalaya bilmirəm». Qoca qurdun sözü bitən kimi üç gənc qurd belə cavab verdi: «Əgər sən yaşlı və gücsüzsənsə, bizim qüdrətimiz vardır, əgər hər gənc yaşlıya yardım etməzsə, onun nə dəyəri var. Bu gecə duman, qaranlıq və şiddətli bir fırtına olacaq. Bundan istifadə edib toy üçün gətirilmiş heyvanların hamısının quyuqlarını və qarınlarını parçalayıb sənə verəcəyik». Qurdların bu danışğını eşidən Duman xanın iti Qara Barak deyir ki, əgər padşah mənə isti bir yağlı quyuq versə,

sizlərdən heç biriniz bir quzuya belə əl uzadıb ona sahib ola bilməzsiz. Duman xan bunu eşidib itə hazır olan yeməyin içindən yağlı bir quyuq atır.

Gecə Duman xan oyanıb yanındakılardan soruşur ki, baxın, çöldə külək əsir, ya yox? Cavab verirlər ki, hava küləkli və son dərəcə qorxunc yağış yağır. Duman xan qurdların doğru dediklərini anladı. Səhər külək kəsib yağış dayandıqdan sonra iti və qoyunları axtardılar. Duman xan Qara Barakın sözünün üstündə durub-durmadiğini bilmək üçün hər tərəfi axtarmağı əmr etdi. Gördülər ki, gecə ikən qoyunlar qurdlardan hürküb Qara Barakla bərabər arxalarında qurdlar olduğu halda tək-cə bir yolu olan Ağıl adlı bir keçidə getmişlər. Qara Barak qurdlarla vuruşmuş, keçidin ağzını tutaraq qurdların qoyunlara hücumuna əngəl olmuşdur. Duman xan bunu öyrəndikdə, özü dərhal atını minib oraya getdi; durumu gördü və qurdların hamısını öldürdü. Bu itin də sözünün üstündə durduğuna tamamilə inandı [111, s.65 – 67].

Göründüyü kimi, mətndə alleqoriyadan geniş istifadə edilmişdir. Burada qurdların və itin insan kimi danışması təsvir edilir. Bu motiv sonradan nağıllarımızda iştirak edən personajların insan dilində danışmasına bir növ şərait yaratmışdır. «Kiçik bacı», «Tumar pəhləvan», «Tacir oğlu», «Hüseyn tacirin nağılı», «Mərd və Namərd» nağıllarında alleqoriyadan istifadə edilməklə süjet xətti arxaıkləşdirilmişdir. «Tacir oğlu» nağılında «Qurd dedi:

- Əgər sənın sahibinin ağıl olsaydı, sənın gözlərivı çıxarıb atasının gözlərinə sürtərdi, gözləri ışıqlanardı.

İt də qurda dedi:

- Mənim sahibim yuxuda olmasaydı səni öldürüb, başıvı kəsəydi, yağuvı əridib İsfahan padşahının qızının bədəninə sarmaşan ilanın üzünə çırpaydı. İlan ondan rədd olub, qız şəfa tapaydı» [6; 58, s.33].

Əfsanədə və nağıllarda alleqoriklik it, qurd və qəhrəman arasındakı münasibətləri əks etdirir. Bu münasibətlərin əsasında qədim ibtidai görüşlər dayanır. Alleqoriklik süjetdəki hadisələrin başa düşülməsində bədii priyom rolunu oynayır [162].

Qara Barak haqqındakı əfsanə olduqca qədimdir və itə olan inamı özündə yaşadır. Buradakı süjetə «Bənəyin nağılı»nda da rast gəlirik. Süjet oxşarlığı nağılda Bənəyin öz ilkin tipinə yaxınlaşmasını və bəlkə də onun özü olduğunu deməyə əsas verir. Əfsanədə və nağılda iki it adının bir-birindən cüzi fərqlənməsini görürük. Barakla Bənək arasında hansı yaxınlıq və deyim fərqi vardır? Birinci fərq $r - n$ səs əvəzlənməsindədir. Bu səs dəyişməsi türk dillərinə xas olan cəhətdir. İt-Barak və Barak haqqındakı görüşlər qıpçaq qəbiləsinin görüşü kimi «Oğuznamə»də təsvir edilir. Bənək haqqındakı əfsanələr isə yerli koloritə uyğun olaraq qədim oğuzların dünyagörüşünü əks etdirir. Göründüyü kimi, burada əsaslı fərq yoxdur. Hətta «Qara itlə Bənək» adlı əfsanədə bu, yaxından hiss olunur. Əfsanədə deyilir ki, keçmişdə bir çoban varmış, onun bir qara iti, qara itin də Bənək adlı balası. Çoban sürüləri qara itlə Bənəyə tapşırıb yatarmış. Qoyunlar sarıdan arxeyin olan çobanın gecə yarısı sürüsünə canavar (qarabalıq) dəstəsi daraşır. Qış vaxtı, soyux, tüpürsən yerə buz parçası düşərdi. Qoyun-quzu hürküp hərəsi bir tərəfə dağılıtdı diyənə onnarı ipə yavux gətirməh olmurdu. Qara it canavarın bir-ikisini yaraladı, sora canavarrar da hücum çəkip qara iti ölümcül yaraladı. İt zingildəyəndə çobanın hələ bilərsən kin ürəyi oyulurdu. Çoban bilmirdi köməyə kimi çağırırsın. Bənək arxacda yatmışdı, xəvərdən xəvəri yoxuydu. Əlacsız çoban vəfalı dostu Bənəyi həblə çağırırdı:

Qara it qana düşdü!
 Quyuğu yana düşdü!
 Aman, Bənək, gəl yetiş!
 İşim yamana düşdü!

Bənək yuxudan ayılıp eşidir kin anası qana düşüb. Bir gücünən canavarrara basılır. Öldürdüyünü öldürür, qalanı qaçır canını qutarır. Bənək anasının yarasını yalayır uluyur. Qara it başını qaldırıp Bənəyə baxıb canını tapşırır. Sürüləri yığıp çobannan Bənək arxaca təpir. Bənək öz qoçaqlığını

göstərməyə çobanın yanına gəlir. Çəmbər quyruğunu buluyur. Çobanın ayağı altında yatıp üzünü honun ayağına sürtür. Çoban da Bənəyin başını tumarriyıp deyir: «Aslanımsan, halal olsun» (söyləyən: Oğuz rayonu, Baş Daşağıl kəndi sakini Əhməd Saat oğlu, 1929-cu il təvəllüdlü).

Bu əfsanədə qıpçaq və oğuz dünyagörüşlərinin çulğalaşdığını görürük. Qara it Qara Barakı xatırladır. Bənəyin timsalında oxşar mifoloji görüşün oğuz düşüncə tərzinə uyğun olaraq izləri bərpa olunur. V.A.Qordlevski yazır ki, rus knyazı David Volnskinin müttəfiqi kimi vuruşan qıpçaq knyazı Bonyak döyüşdən əvvəl gecə düşərgədən aralanaraq qurd kimi ulayırdı. Əgər qurdlar onun səsinə səs versəydilər, döyüşdə qalib gələcəyinə inanırdı [167, s.498]. Bonyak adının etimologiyasını Bənək adında axtarmaq, bu haqda fikir yürütmək çətindir. Ancaq o da məlumdur ki, mif və əfsanələrdə Çingiz xanın və Attilanın əcdadının qurdla (itlə də bağlı olduğunu söyləyirlər) bağlı olduğu göstərilməkdədir.

Azərbaycan folklorunda Bənək obrazı geniş yayılmışdır. T.Fərzəliyevin və İ.Abbaslının tərtibçisi olduqları «El çələngi» toplusunda «Salam əlik say bəylər» xalq oyununda Çoban və Bənək iştirakçıların arasında xüsusi yer tutur. T.Fərzəliyev qeyd edir ki, bu xalq oyununda bütün iştirakçılar «Bənəkçi» adlanırmış. Qeyd edək ki, adı çəkilən xalq oyununda Çobanın dili ilə verilən çağırımlar Əhliman Axundovun tərtib etdiyi «Azərbaycan folkloru antologiyası»nda «Çoban və Bənək» şeiri ilə eyniyyət təşkil edir [20; 68].

Azərbaycan folklorunun qədim dövrlərinə aid bir sıra mətnlərdə, xüsusilə qeyd etdiyimiz əfsanələrdə Bənək adına ikinci məna qazanmadan rast gəlinir. Lakin sonrakı əfsanə və rəvayətlərdə Bənək adı deformasiyaya uğrayaraq, Xallı kimi iştirak etməkdədir. Məzmun qismən qalmaq şərtilə bu əfsanə və rəvayətlərdə də Xallı çobanın sadıq dostu kimi qalmaqdadır. «Xallı» adlı nisbətən müasir rəvayətin məzmunu belədir: Bir varlı kişinin Tabəsdi adlı bir övladı vardı. O da ağanın çobanına könül vermişdi. Tabəsdi gözəl-göyçək, çoban boylu-buxunlu idi. Cavannar bir-birinə yaraşırdılar. Çobanın Xallı adlı qurdbasar bir iti də vardı. O, qurdların iyini lap uzaqdan alırdı. Xallının səsi

çıxanda qurdların qorxudan ürəkləri qopurdu. Onun qorxusundan sürüyə qurd-quş, oğru-quldur yaxın düşə bilmirdi. Bir gün yenə yalax vaxtı ağanın qızı alaçıxı da tək idi. Çobanın verdiyi tütəyi əlləşdirirdi. Birdən yad bir iy duyuf tütəngi qucağına götürdü. Sonra tütəyi çalmağa başladı. Qız səhv etməmişdi, doğrudan da 5 – 6 adam Tabəsdini qaçıрмаğa gəlmişdi. 5 – 6 qoyun da aparmaq istəyirdilər. Tütəyin səsinə Xallı özünü alaçığın yanına yetirdi. Çoban özünü alaçığa çatdırana qədər Xallı oğruları pərən-pərən elədi. Onlar da zorla qaçır canlarını qutardılar. Çoban Xallının boynunu qucaqladı, amma it dartındı. Çoban onu buraxan kimi o, ildırım kimi sürünün yanına cumdu (söyləyəni İbad baba, 100 yaş, Sisyan (Qarakilsə) bölgəsi, Urud kəndi, Toplayanı T.Səmimi).

Bənəyin Xallı adlanması heç də təsadüfi olmamışdır. Bizə tanış olan Bənək adlı itlərin dərisi qırmızı və ya başqa rənglərdə xallarla örtülüdür. Bənək adını daşıyan bu itlər də arıq, caydaq, uzun dırnaqlı, tükləri uzun olmuşdur ki, bu da Barak adını daşıyan mifoloji it tiplərinin bədən quruluşuna uyğun gəlir.

Beləliklə, apardığımız tədqiqat və gəldiyimiz nəticələr onu göstərir ki, istər Barak, istərsə də Bənək xüsusi qurdbasar cinsdən olub özündə qurdla bağlı mifoloji arxaizmi saxlamış, inanc tipi kimi müəyyən dövrlərdə yaşamışdır.

Beləliklə, fəsil boyu aparılmış tədqiqat bizə mifoloji şüur və onun strukturu məsələsini Azərbaycan epik folklor mətnləri əsasında nəzərdən keçirməyə imkan verdi. Araşdırma göstərdi ki, türk mifoloji düşüncəsi parçalanaraq həm də folklora transformasiyalar etmişdir. Bu yolla mifoloji düşüncənin müxtəlif səviyyələrinin struktur vahidləri, onun inkişafının ayrı-ayrı mərhələləri folklorun struktur vahidlərinə çevrilmişdir. Bu da öz növbəsində tədqiqatın növbəti hissələrində həmin problemin – türk mifologiyasının epik transformasiyaları məsələsinin öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji, praktik-elmi əsaslarını təşkil edir.

II FƏSİL

ƏFSANƏLƏR DERİTUALLAŞMIŞ ETİOLOJİ MİFLƏR KİMİ

2.1. Əfsanələrin mifoloji struktur semantikasi

Milli-mifoloji dəyərləri yaşadan mənbələrdən biri də əfsanələrdir. Əfsanələr öz quruluşuna görə kiçik həcmli olsa da, məna tutumu, struktur baxımından başqa janrlardan fərqlənir. Mifologiyanın öyrənilməsində mifdən sonra mühüm yeri əfsanələr tutur [205, s.13]. Əfsanələrin semantik strukturundan asılı olaraq onların alt qatındakı mifoloji məzmun yığcam olur, lakonik mahiyyət daşıyır. Əfsanələr folklorun qədim janrlarından biridir [2, s.90 - 135]. Öz dəyərinə görə əfsanələrdəki mifoloji strukturu bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1. Totemik məzmun daşıyan əfsanələr;
2. Dağ kultu ilə bağlı əfsanələr;
3. Ağac kultu ilə bağlı əfsanələr;
4. Su (bulaq) kultu ilə bağlı əfsanələr;
5. Reinkarnasiya ilə bağlı əfsanələr;
6. Astral-kosmoqonik mənşəli əfsanələr və s.

Onu da qeyd etmək ki, bəzi hallarda reinkarnasiya ilə bağlı əfsanələr totem əfsanələri ilə üst-üstə düşür. Bu mənada ki, totem əfsanələrinin bir çoxunda totem ona sitayiş edən qəhrəmanın mifik əcdadına dönüşü ilə yaddaşda bərpa olunur. Belə əfsanələrin bir çoxunda qəhrəmanın (qadın və ya kişi) qoyduğu qadağaya əməl edilməməsi səbəbindən özünün ilkin təbiətinə qayıdır. Belə reinkarnasion prosesi nağıllardan fərqli olaraq, əfsanələr daha qısa yolla yerinə yetirir. Bunun üçün heç bir şərt tələb olunmur. Əgər səbəb baş verirsə, nəticə də baş verməlidir. Nağılda isə bu hadisəyə xüsusi hazırlıq görülür. Qız totemə ərə verilir, sonra qız öz nişanlısının libasını yandırır və s. proseslər oxucuya təqdim edilir.

Prof. A.Nəbiyev Azərbaycan miflərinin inkişaf mərhələlərindən danışarkən totem miflərinin ilkin yaranmasını önə çəkir, ikinci mərhələyə isə qurd ilə öküz toteminin çarpaz qoşalaşmasını aid edir [115, s.5]. Onun bu fikrini totemizmlə bağlı olan əfsanələrə də aid etmək olar. Totemizmlə bağlı əfsanələr də iki qrupa bölünə bilər: Ağacla bağlı totemik görüşlər, heyvanla bağlı totemik görüşlər. Əfsanələrdə ağacla bağlı totemik görüşlər daha qədimdir. Belə əfsanələrdə ağacın totem kimi fəaliyyət göstərməsi mətndən aşkar olur. Bəzən mətnlərdə hər hansı çiçək, gül və s. də dönmə ilə bağlı prosesdə iştirak edir, qəhrəmanın taleyində mühüm rol oynayır. Bu əfsanələrdə ağacın totemliyi ən dərin qatlarda gizlənilir. Onu üzə çıxarmaq üçün ağacın ilkin mifoloji görüşlərdə oynadığı rolu təyin etmək gərəkdir. Ağacın totem olması «Ağac ehsanı» əfsanəsindən də bəlli olur. Əfsanədə deyilir ki, keçmiş zamanlarda qəbiristanlıq olub, o ağac da ordadı. Gözümü açannan görmüşəm o ağacı elə o boydadı, durub orda. Mən həyətin başında bir tut əhmişəm, demişəm ay cammat, bı ağacı əhmişəm, o ağacın yolunda verirəm [28, s.95].

Azərbaycan əfsanələrində ağaca qurban kəsmək, xüsusilə ağacın yolunda digər ağacın meyvəsini ehsan vermək və qəhrəmanın ağaca çevrilməsi nadir hadisədir. Bu cür çevrilmə daha çox nağıllara xasdır. Prof. S.Paşayev yazır ki, hər hansı rəvayət və hadisə, tarixi keçmiş o zaman əfsanəyə çevrilə bilər ki, o, əsatirlə bağlanır [103, s.75]. Bu isə onu göstərir ki, əfsanənin mənşəyini mif materialı təşkil edir [205, s.21]. Ümumiyyətlə, əfsanə məntiqi təfəkkürün formalaşdığı dövrdə yaranmışdır.

Heyvanlarla bağlı totemik görüşlərdə əsasən maral, ceyran, qurd və s. təsvir olunur. Yəni qəhrəmanlar müəyyən şərait nəticəsində bu heyvanlardan birinə çevrilirlər. Qəhrəmanlar hətta quşlara da çevrilə bilərlər. Totemə qayıdış əfsanələrdə məhdud saydadır, yuxarıda sadalanan heyvan və quşlardan savayı, başqa heyvana dönmə baş vermir. Bəlkə də bunun səbəbi mif arealındakı totemizmin üstünlüyüdür, totem məsələsi əfsanənin məzmununa bəzi işartılardan savayı tam aid ola bilməmiş, ancaq funksional

xüsusiyyətlərini saxlaya bilmişdir. Burada demifləşmənin də rolu olmuşdur. Totemizmdən bəhs edən mətn mifsizləşərək başqa şəkil aldığından oradakı heyvanlar da totem olaraq öz rolunu, funksiyasını itirmişdir. Belə güman etmək olar ki, eyni yolu ağacla bağlı totemik görüşlər də keçmişdir. Əfsanələrdə ağacla bağlı totemik görüşlər ancaq öz spesifik xüsusiyyətlərini saxlamışdır. Əfsanələrin şərti olaraq yuxarıdakı kimi bölünməsi də onu göstərir ki, bir əfsanənin məzmununu o biri əfsanə tamamlayır. Əfsanə mətnində ağacın müqəddəsliyini onun kult olması şərtləndirir. Bu barədə geniş danışmaq niyyətində deyilik. Ağacın kult kimi əfsanələrdə izlərinə ayrıca toxunulduğuna görə mətləbdən uzaqlaşmırıq. Təkcə onu demək istəyirik ki, istər ağac kultu, istər su, istərsə də dağ kultu sıx surətdə əfsanələrdə bir-biri ilə bağlanmışdır.

Mifoloji strukturuna görə fərqləndirdiyimiz 6 qrup əfsanələrdə daxili məzmun və bir-birini tamamlaması etibarilə yaxınlaşma hiss olunur. Totemik məzmunlu əfsanələrlə reinkarnasiya ilə bağlı əfsanələr mövzu cəhətdən bir-birini tamamlayır, dağ kultu, su kultu və ağac kultu ilə bağlı əfsanələrdə də daxili simvolika üstünlük təşkil edir, yəni ağacın bitməsi üçün hökmən dağ (ucalıq, torpaq mənasında), su vacib sayılır. Astral, yaxud kosmoqonik mənşəli əfsanələri də bir-birinə yaxın olduğu üçün bu mifoloji görüşləri mətnlərə əsasən öyrənmək mümkündür.

Əfsanənin filoloji ədəbiyyatda çox şərhləri vardır [233]. Prof. S.Paşayev K.V.Distova əsaslanaraq yazır ki, əfsanədə təhkiyənin əsasında möcüzəli, fantastik bir hadisə dayanır və onun quruluşunu, obraz və təsvir vasitələri sistemini müəyyən edir [30, s.5]. Prof. V.Vəliyevin də «Azərbaycan folkloru» kitabında əfsanələrin təsnifində mövzumuz üçün maraqlı olan bir bölgü vardır. O, əfsanələri əsatirlə bağlı əfsanələr, təbiət hadisələri və heyvanlar, bitki və ağaclarla bağlı əfsanələr, tarixi hadisə, şəxsiyyət və abidələrlə bağlı əfsanələr, dini əfsanələr, qədim dövr ədəbiyyatı və Nizami yaradıcılığı ilə bağlı əfsanələr adı altında qruplaşdırır [122, s.272]. Onun bu sistemi bizim bölgüyə müəyyən qədər yaxınlaşır, əfsanənin məzmununu açmaqda tədqiqatçıya kömək edir. Lakin müəllifin «Anadil», «Turac», «Yusif-Nəsim quşu» və s. əfsanələrlə bağlı

verdiyi şərhədən əlavə bu əfsanələrin hər birində quşların totem, onqon kimi rol oynadığı da göz önündədir [122, s.272 – 273]. Hətta qədim əcdadımızın totem və ya onqon kimi inandığı kəklik quşu da danışa bilirmiş. Bunu «Ardıc və kəklik» əfsanəsindən də görmək olar. Əfsanədə deyilir ki, imamları yezidlər qovurmuş, onlar gəlib ardıc ağacının altında gizlənilir. İmamlar görür ki, kəklik bunların yerini deyəcək. O zaman kəklik danışa bilirmiş. İmamlar deyir: - Kəklik, sən dilin lal olsun, ardıc, sən də yayın-qışın göy olsun [28, s.36]. Bizə belə gəlir ki, ağacın totem olması sonrakı dövrlərdə davamlı olmamış, totemizmin sonradan heyvanlarla bağlı olması səbəbindən ağacların bu funksiyası pirləşmə ilə əvəz olunmuşdur. Bunu ağac pirləri ilə bağlı əfsanələrdən də görmək mümkündür.

Epik ənənədə əvvəlcə subyekt haqqında təsəvvür formalaşır. Proses başa çatandan sonra isə ona ad qoyulur. Və bundan sonra subyektin necə yaranması ilə bağlı mifik düzgülər qoşulur. Məsələn, mifik təsəvvürlərdə dağ olmamışdan qabaq onun quruluşu, hündürlüyü və s. haqda görüntülər görünür. Sonra ona ad qoyulur, yeni dağ, su, ağac və s. anlayışlara ad qoyulması ilkin qavrama üsuluna əsaslanır. Epik ənənədə söhbət ancaq bir subyektdən, anlayışdan gedir [91, s.256]. Onun variasiyaları isə sonradan yaranır. Məsələn, epik ənənədə dağ haqqında məlumat verilir. Ona tapınmanın xüsusiyyətləri açılır. Fikir verilsə ilk dağın əmələ gəlməsi haqda olan mif və əfsanələrdə də dağın əvvəlcə insan, yaxud azman pəhləvan olması, yerin onu saxlaya bilməməsi haqda fikirlərə rast gəlirik. Məsələn, Ural batırın dağa çevrilməsi onun nəhəngliyi ilə bağlı olmuşdur. Mifik ənənədə qəhrəmanın başının dağ zirvəsi, qollarının çayları, ayaqlarının dağın ətəkləri olması haqda bədiiləşmiş (metafora) fikirlər verilir.

Əfsanədə hər hansı bir əhvalat, hadisə, dünyabaxışı, mifoloji görüş diqqətə çatdırılır. Hadisələri, əhvalatları, dünyagörüşünü əks etdirmək baxımından əfsanə daha çox mifə yaxındır. Bu cəhətdən onların arasındakı fərq bu məsələyə baxışın zamandan asılı olmasındadır. Əfsanə mövzusunun mifizmi daha əski dövrləri əks etdirməsindədir, əfsanə bu mifizmi örtən tül

pərdədir. Mifə daxili inkişaf, dinamizm xasdır, əfsanədə isə belə inkişaf yoxdur. Əfsanə donuq, statik vəziyyətdədir. Prof. S.Paşayevin V.Q.Belinskiden gətirdiyi sitatda göstərilir ki, tarix həmişə hər bir xalqda olmuşdur. Bəzilərinə o, əfsanə şəklində, bəzilərinə nağıl, üçüncülərdə poema, dördüncülərdə isə xronika şəklində meydana çıxmışdır [31, s.6]. Bizim ədəbiyyatda isə bu mərhələnin önündə mif durur.

Əfsanənin yaranması mifin öz funksiyasını başa vurmağı ilə bağlı idi. Mif bir dünyagörüş, inanclar sistemi kimi öz yerini dini dünyagörüşünə tərk edirdi. Bu iki dünyagörüş arasında da ziddiyyətlər özünü göstərirdi. Dini dünya-görüşdə irəli sürülən inanclar sistemi arxaik miflərdəki inanclar sistemi ilə üst-üstə düşmürdü. Ona görə də müəyyən sosial-psixoloji təsirlər nəticəsində mif şüuru öz funksiyasını dayandırır və öz yerini bədii şüura verirdi. Mifdəki informasiyalar yeni bədii sistemdə artıqlıq təşkil edirdi, bu da müəyyən dəyişmələrə, yeni struktur formalarının yaranmasına səbəb olurdu. Yeni struktur köhnənin üzərində, lakin onun əksinə istiqamətdə (diaxron), mif yaddaşını bərpa etmək istiqamətində formalaşırdı. Bu səbəbdən də mif strukturlarını tərsinə çevirən yeni janra ehtiyac duyulurdu [91, s.202].

Y.E.Qolosovker mifin ümumi strukturunu üç yerə ayırır: tarixi struktur, dinamik struktur və dialektik struktur. O, mifin dinamikliyini poetik formasında, mifin dialektik mənasını semantikasında, tarixiliyini isə antik miflərin itirilmiş variantlarının bərpasında görür [166, s.8]. Y.M.Meletinski isə mifin strukturunda onların diferensiasiyasını başlıca əlamət hesab edir. Onun fikrincə, miflərin mənacə bir-birindən ayrılması onların növlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, əcdad haqqında olan arxaik miflər, mədəni qəhrəmanlar haqqında olan miflər və s. yaranır [194, s.25].

Y.M.Meletinskinin qənaəti belədir ki, mif strukturunda prosesin bərpası irəliyə doğru gedir, prosesin özü ilə eynilik, vəhdət təşkil edir, ancaq mif onun bədiiləşmiş şəklidir [192, s.33 – 36; 193, s.25 – 26; 194, s.81]. Əfsanələrdə isə mifdəki prosesin restrukturlaşması baş verir. Əfsanə mətninin əvvəlində mifin əxlaqi və ixtiyari sonluğu bitkin bir cümlə ilə verilir. Bu xüsusiyyət daha

çox totem əfsanələri ilə bağlıdır. Mətn isə bu sonluğun səbəbini izah edir. Məsələn, əfsanədə totemin gözəl gəlin olması göstərilir, onu yad kişi görəndən sonra o, quşa çevrilməyi Allahdan xahiş edir. Deməli, belə əfsanələrdə əvvəlcə nəticə göstərilir, sonra proses nəql olunur. Lakin elə əfsanə mətnləri də vardır ki, onlarda restrukturlaşma getmir, proses davam etdiyindən belə mətnləri mif mətnlərindən ayırmaq olmur. R.Qafarlı belə mətnlərə Nuh tufanı ilə bağlı mifləri aid edir, onları əfsanələşməyə meylli olan mətnlər hesab edir [91, s.256]. Mif dərkətmə prosesinin qeyri-ardıcıl forması olub obyektiv dərkətmə prosesinin şüurda əks olunan mənzərəsidir. Mif yaranma prosesindən sonra onun fantastika ilə çevrələnməsi baş verir ki, bu da tarixi reallığın fantastik dərk olunmasına kömək edir [59, s.59].

Əfsanənin mif qaynaqları öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu rəngarəngliyi eyni mövzunun, mifoloji görüşün özündə də görmək mümkündür. Daşla bağlı mifoloji görüş «Daş gəlin» əfsanəsində daşa dönmə ilə, insanların daşdan yaranıb daşa qayıtması ideyası ilə bağlıdırsa, «Qum-qum daş» əfsanəsində daş insan kimi danışır. Əfsanələrdə daşa dönmə motivi müxtəlif formalarda yaşayır. Bəzilərində daşa dönmə xilas olmaq ehtiyacından doğursa, digər əfsanədə («Çoban və daşa dönən sürü») daşa dönmə qisas vasitəsidir. «Çoban və daşa dönən sürü» əfsanəsində daş ruhu ocaq ruhu ilə birgəlik təşkil edir. Ziyarətdə ocaq yandıran çoban bu ocağa xəyanət etdiyi üçün daş ruhu onu cəzalandırır.

Daşa çevrilmədə animizm elementləri özünü göstərir. Ruhun bir bədəndən, bir formadan başqasına keçməsinə inanan əcdadlarımız daş ruhunu da ocaq ruhu kimi canlı bilmiş, yerdəyişməni (insan ölərkən burada ölüb-dirilmə, inisiyasiyanın qədim forması da görünür) mümkün hesab etmişdir. Əfsanədə göstərilir ki, xanın təqibindən qaçan oğlan və qız allaha yalvarırlar ki, onları daşa və ya quşa döndərsin. Daşı əvvəl dedikləri üçün onlar daşa dönürlər [31, s.26]. Burada bir cəhət özünü göstərir. İnsanları Allah yaratdığı üçün ruhun yerdəyişməsi mifoloji təfəkkürdə asan başa düşülürmüş. J.P.Roux

yazır ki, dolayısı ilə bir heyvanı onqon qılmaq demək onu bir ruhun dayanağı yapmaq deməkdir [143, s.136].

Totemizm elmdə matriarxatlıq dövrü ilə əlaqələndirilir. Bu ibtidai cəmiyyətdə yaşayanlar inanırdılar ki, özlərinin və uşaqlarının ruhu müxtəlif totemlərdədir. Əgər ata öz ruhunu dirilmiş heyvanda qoruyursa, onların hər ikisi hər gün qadının və uşaqların həyatı üçün təhlükə yaradırlar, əgər uşaqların totem heyvanını ata yesə uşaqların həyatı üçün təhlükə yaranar, yaxud əksinə, atanın totem heyvanını uşaqlar yesə, onun həyatına təhlükə yaranar. Reinkarnasiya nəzəriyyəsinə görə insan doğulanda onun ruhu özü ilə bərabər deyil, totemin içində olur [231, s.116]. Matriarxatlıq cəmiyyəti üçün xarakterik olan cəhət totemizmin daşıyıcısı olan heyvan ruhunun canlı təsəvvür olunmasıdır. Biz bunu əfsanələrdəki quş və heyvanların timsalında görürük. Ona görə də qəhrəmanlar asanlıqla totemə, onqona çevrilə bilirlər. Totemizm üçün digər xarakterik cəhət qan qohumluğudur. Qan qohumluğu isə ana xətti ilə birbaşa bağlıdır. Atanın totemi ayrı olduğu üçün o, arxa plana keçir.

Tədqiqatçıların fikrincə, antropomorfizm də totemin insana çevrilə bilməsi ilə bağlı olan məsələdir. D.E.Xaytun yazır ki, əvvəlcə allahları heyvan cildində təsəvvür edirdilər, sonra allahları insan cildində təsəvvür etmək formalaşdı. O, belə bir yaradılış əfsanəsini də misal gətirir. Yer əvvəllər boş imiş, heç kim yaşamırmış, bu zaman göydən iki varlıq düşdü, adama oxşayırdılar, bədənlərində uzun yuna oxşar tükləri var idi. Onlardan bədəni tüksüz bir cüt doğuldu, onlardan da bütün insanlar əmələ gəldi. Lakin bu bir cüt əvvəlcə it doğdular, sonra qanadları olan kişi cildində qəribə varlıqlar, onlardan da qız, oğlan doğuldu. Bu axırıncılar bir-birinə evlənərək artdılar və dünyaya yayıldılar [231, s.69].

Dünya xalqlarının folklorunda it südü ilə qidalanan qəhrəmanlar haqqında çoxlu əfsanələr yayılmışdır. Əfsanəyə görə İran şahı Kiri it əmizdirmişdir. Herodotun təsvirində onun adı it mənasında olan Kino, midiya dilində Spako olan kənizdir. D.E.Xaytun yazır ki, yarı insan, yarı it şəklində təsəvvür olunan

totem İran ərazisində çox yayılmışdır. O, bunu Ahuraməzda ilə bağlayır və iti Ahuraməzdaya məxsus müqəddəs heyvan hesab edir [231, s.80].

«Üç qız» adlı Azərbaycan mətnində də itlə bağlı görüşlərin izlərinə rast gəlirik. Əfsanənin məzmunu belədir ki, bir kişinin qızına üç elçi gəlir. Kişi elçilərin ürəyini qırmamaq üçün üçünə də qızını verəcəyini deyir. Kişinin ulağı və iti boğaz imiş. Ulaq da, it də qız doğur. Kişi üç qızını gələn elçilərə verir. Üstündən bir neçə il keçəndən sonra kişi qızlarını yoxlamağa gedir. Qızlarını üzdən tanımır. Bir qızının evinə gəlir. Damadından soruşur ki, qızı ilə yola gedirmi? Damad deyir ki, yaxşı qızıdır, amma eşşək damarı tutdusa, buraxmaz. Kişi bilir ki, bu qız eşşəkdən olub. Sonra o birinə baş çəkir. Yenə damadından qızını soruşur, damadı deyir ki, yaxşı qızıdır, amma it kimi tutur. Kişi onun da itdən doğulduğunu bilir. Üçüncü qızının evinə gəlir. Damadı qıza qarpız gətizdirir, qıza qarpızı 40 dəfə gətizdirib apardıdır. Qız bircə dəfə də olsun dillənmir. Kişi damadından soruşur ki, niyə belə elədin? – Onun xasiyyətini sənə göstərirdim, - deyə damadı cavab verir. Kişi başa düşür ki, bu da öz qızıdır [28, s.209].

«Avesta» əfsanələrində Qaumart adlı ilk insanın adı çəkilir. K.V.Trever bu nəticəyə gəlir ki, Ahuraməzda tərəfindən yaradılan ilk insan Qaumart yox, Qavomared (öküz – adam) olmuşdur [231, s.80]. Qədim mifoloji təsəvvürlərdə allahların, ilahələrin heyvana, ağaca, quşa və s. çevrilə bilməsi, ikili həyat sürə bilməsi ilk inanışlardan sayılır. Bu, totemik allahların inkişaf edərək insanlaşmasını və lazım gəldikdə əvvəlki vəziyyətinə qayıda bilməsini əks etdirir. Yunan mifologiyasında Helios şirə, əjdahaya, suya, ağaca, Zevs öküzə, Akteon marala, Dionis keçiyə və öküzə çevrilə bilirdi [231, s.83]. Bu ondan irəli gəlirdi ki, totemik təsəvvürlərdə cilddəyişmə, antropomorfik təsəvvürlərin təsiri əsas rol oynayır. Antropomorfizmin təsiri ilə totem heyvan insan cildində təsəvvür olunur. Bunu «Sünbül oğrusu» əfsanəsində də müşahidə edirik. Əfsanədə deyilir ki, bir kişi zəmidən icazəsiz sünbül yığır, ocaq qalayıb ləzzətlə yeyir. Oğurluq etdiyi üçün kişi o saat öküz olur. Otlaya-otlaya zəmi sahibinin qapısına gəlir. Ev sahibi öküzün yiyəsini axtarır, tapmır, axırda öküzü

kotana qoşur yer şumlayır, kol-kos daşıyır. Öküz qocalır, onu kəsir, kəlləsini atır. Bir bostançı kəlləni tapıb bostanda payaya keçirir ki, oğru gəlməsin. Çobanlar dağdan enəndə bostandan qovun-qarpız dərmək istəyirlər. Əvvəl biri gəlir, yaxınlaşanda kəllə gülür, çoban eymənir, qaçır, yoldaşlarına söyləyir ki, bostanda kimsə var. Ona inanmırlar, baş çoban bostana gəlir, kəllə yenə gülür, çoban baxıb görür ki, gülən öküz kəlləsidir. Soruşur niyə gülürsən? Kəllə deyir ki, mən özgə zəmisindən sünbül yoldum, yedim öküz oldum, sonra başım kəsildi, bostançı tapdı, gətirdi payaya keçirdi. Bir dəstə sünbülə görə bu günə düşmüşəmsə, onda gör qarpız oğurlayanın axırı necə olar? [30, s.165].

Əfsanə insanın öküzə çevrilə bilməsi motivini özündə yaşatması baxımından burada xüsusi elmi aktualıq kəsb edir. Əfsanə öküzlə bağlı mifoloji görüşlərə söykənir. Türk-Azərbaycan mifologiyasında it, qurd, ilan, maral və başqa heyvanlarla yanaşı, öküzün də zoomorf təsəvvürlərdə xüsusi yeri vardır. Azərbaycan əfsanələrində bu heyvanlar təkcə reinkarnasiya olunmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Bu əfsanələrdə heyvanların totem kimi fəaliyyəti yoxdur, məsləhət vermək, qəhrəmanı dardan qurtarmaq və s. xüsusiyyətlər ön plandadır. İnsan – totem əlaqəsi onların arasında baş verə bilən reinkarnasiya ilə başa çatır.

Müxtəlif heyvan və quşlarla bağlı reinkarnasiya prosesi əfsanə mətnlərində müəyyən inkişaf çərçivəsində gedir. Tam reinkarnasiyaya uğrayan mətnlərdə qəhrəmanın totemə çevrilməsi təmin olunur. Totem olmanın əsas xüsusiyyəti törədicilikdir. Bu xüsusiyyəti olmayan heyvan totem deyil. Buna görə də bəzi mətnlərdə totemləşmə, totemə münasibət zəif müşahidə olunur. Totemə münasibətin zəif olduğu əfsanələr əsasən ilanla bağlıdır. Düzdür, ilana inam (ilanın qıza, qızıla dönməsi) bir neçə əfsanədə qorunur. Ancaq ilanla bağlı əfsanələrin çoxunda ilana totem kimi baxılmır. İlan totem kimi yox, inanc, kult kimi çıxış edir. Lakin bir çox əfsanələrdə insan ilana yox, ilan insana inanır, ona vurula bilir. «Qara dağ» əfsanəsində ilan qıza vurulur [31, s.44 – 45], «Abuzərlə ilan» əfsanəsində [25, s.78] ilan ona edilən yaxşılığa görə toy gecəsi Abuzərin oğlunu vurmur, «İlan sədaqəti – ilan

xəyanəti» əfsanəsində isə ilan ona münasibətin zəif olduğunu görüb intiqam alır [27, s.114].

Azərbaycan əfsanələrində iştirak edən qız və oğlanlar çevrildikləri totemin təmsilçiləridir. Məhz buna görə də onlar asanlıqla öz totemlərinə çevrilirlər. Biz bu xüsusiyyəti marala dönmə ilə bağlı əfsanələrdə daha yaxşı müşahidə edirik. «Maral gölü» əfsanəsində bəy oğlunun təqibindən xilas olmaq istəyən Zəhra öz arzusu ilə marala çevrilir [27, s.66 – 67]. İnsanla totem arasındakı yaxınlıq «Hərşənin ocağı» əfsanəsində də (əslində mifdir, V.Hacılar səhvən əfsanə kimi verir) görünür. Ovçu Əhməd ov edə bilmir. Onun uşaqları acdır. Ovçu Əhmədin evinin qabağındakı bulağa hər gecə marallar gəlib su içərmiş. Hərşə də ərindən gizli olaraq maralları sağır, südü ilə balalarına baxırmış. Evdəki süd-qatığın bol olmasından şübhələnən Əhməd bu məsələni öyrənmək istəyir. Hərşə ona səbirli olmağı məsləhət görür, Əhməd dözmür, gecə Hərşənin ardınca bulağa enib gizlənir. Hərşə maralları sağmaq istəyir, marallar şıqqıltıdan hürkürlər. Hərşə çevrilib ərini görür. - Sənə demədimmi səbirli ol? Daha məni görməyəcəksən. Bu kösövü evə apar, ocağımız sönməsin – deyən Hərşə cüyürə çevrilir, marallara qoşulub gedir [72, s.58].

Göründüyü kimi, Hərşə və Zəhra totemə çevrilənə qədər inisiyasiya prosesindən keçməlidirlər. Onlar öz həyatında insan kimi ölərək totemə çevrilib yenidən dirilirlər. D.E.Xaytun da inisiyasiya prosesinin kökündə totemik əcdada inamın durduğunu deyir [231, s.84]. İnisiyasiya prosesinin əsas xüsusiyyəti budur ki, metamorfoz nəticəsində insan ruhu transformasiya olunaraq heyvan bədəninə girir [203, s.39]. Deməli, reinkarnasiyanın baş tutması inisiyasiya prosesindən birbaşa asılıdır.

Restrukturlaşma bu əfsanəni mifdən ayırmaq üçün tətbiq oluna bilər. Bu əfsanədə mif strukturuna uyğun olaraq hadisələr irəliyə doğru inkişaf edir. Təkrar etməmək üçün deyək ki, bu mətnin əfsanə forması belə formalaşa bilər: «Bulağa gələn cüyür Hərşə adında gözəl bir qadınmış. Hər gecə bulaq üstə gələn maralları sağıb südü evə gətirərmiş. Əhməd onu izləyəndə Hərşə

sirri açılmasın deyə allahdan onu cüyürə döndərməyi xahiş edir». Deməli, bu əfsanə əslində mifdir. Bu mifin əfsanə olması üçün onun quruluşu dəyişilməlidir, mifə məxsus hissələr unudulmalıdır.

«Maral gölü» əfsanəsi də əslində mif tələblərinə cavab verir. Bu mətndə bəy oğlundan xilas olmaq istəyən qız göl vasitəsilə inisiyasiyaya uğrayıb marala çevrilir. Burada da hərəkət diaxron və sinxron olaraq davamedici zamana tabedir. Əfsanədə birinci cümləni əslində hökm də adlandırmaq olar. Mifdə isə hökm mətnin sonunda verilir. Məntiq qanunlarına görə quşun gözəl gəlin olması hökmdür. Əqli nəticə isə hökmün daxilindədir. Əfsanələr də məntiq qanunlarına tabedir: əvvəlcə hökm verilir, şərt irəli sürülür və nəticə təsdiq olunur.

Xalq arasında belə bir deyim vardır: «Ölüb yerə girdim». Burada da sırf inisiyasiya hadisəsinin baş verdiyi göz önündədir. Əgər şəxs utandığından və ya başqa səbəbdən ölüb yerə girirsə, o, başqa formada yenidən üzə çıxmalıdır (torpağa dönmə və s.). Bu cür bioloji və mifoloji çevrilmələr quşa dönmələrdə də aşkar olur. Bu mövzuda Azərbaycan əfsanələrində çoxlu faktlara rast gəlmək mümkündür. Bu əfsanələrin də məzmununu utanmaq, həya etmək, öz arzuları ilə cildlərini dəyişmək təşkil edir. Bu motivin ikinci bir maraqlı cəhəti ağacla bağlıdır. Aşağıdakı əfsanədə də dolayısı ilə ağacla qadın arasında yaxınlıq hiss edilir. «Fatma nənənin darağı» əfsanəsində başını yuduğu zaman yad kişinin onu görməsindən eymələnən Fatma nənənin darağı yerə düşür və orada darağa oxşar ağac bitir. Masallıda həmin ağaclara «Fatma nənənin darağı» deyirlər [68, s.80].

Türk mifologiyasında Fatmanın Humay ananın oxşarı olması haqqında bəzi faktlar da diqqətçəkəndir. Yaşar Kalafat Humay ananın islamlaşdırılaraq Fatima anaya çevrildiyini yazır [137, s.138]. Humayın Fatma ilə əlaqəsi Azərbaycan əfsanələrində ağacla bağlıdır. Ancaq Humayın islamlaşdırılaraq Fatma olması əfsanələrdə duyulmur. «Fatma nənənin darağı» əfsanəsində ağac və Humayın bir-birinə qovuşması nəticəsində budaqlar daraq kimi təsəvvür olunur. «Şəki folkloru»nun birinci cildində də əncir ağacının Fatma

nənənin kösövü olması haqda məlumat vardır. Ondan yanacaq kimi istifadə etmək olmaz [23, s.91]. Azərbaycanlılar göy qurşağına Fatma nənənin hanası deyirlər. Yeddi rəngdən ibarət olan bu göy qurşağının ortasındakı yaşıl rəng Fatma nənənin rəngidir. Fatma bacı adlı qırmızı bir böcəyin doğulacaq uşağın qız, yaxud oğlan olmasını xəbər verməsi mifik düşüncədə öz yerini tapmışdır. Fatma bacıya deyilən «Fatma bacı, yağ-əppək verim, bal-əppək verim, uç get, gəl, xəbər gətir» sözləri ona həm də xoşbəxtlik rəmzi kimi baxılmasını şərtləndirir. Humayın ağ və qara simvolları, yaxşı və pis xarakterləri olduğu kimi Fatmanın da ağ Fatma və qara Fatma olmaq üzrə tipləri və özlərinə məxsus xasiyyətləri vardır. «Göyçək Fatma» nağlında rast gəldiyimiz ağ və qara Fatma tipləri onların xarakterlərinə də uyğun gəlir. Hətta tarakanın qara Fatma adlanması da ona olan mənfi münasibətin əlamətidir.

Fatma nənə antropomorf obraz olsa da, o, əfsanədə reantropomorflaşaraq quşa (Humaya) çevrilir. Yərə düşən darağı da ağaca çevrilib ağac – quş – Humay – Fatma nənə semantikasında vasitə rolunu oynayır. Ağacın qoruyuculuq funksiyası Humaydan gəlir. Humay doğulan körpələri himayə edir. Ağac da qızları, oğlanları öz budaqları ilə görünməz edir, onları qoruyur, dağdan yıxılmağa qoymur. Daraq simvoldur – meşənin simvoludur. Nizaminin «Xosrov və Şirin» poemasında bu haqda yazılıb. «Sona uçan» əfsanəsində də Sona özünü qayadan atanda ağac onu saxlayır. Ağacın qoruyucu olmasını Sonanın dediyi sözlər – «məni doğma ağac dərəyə uçmağa qoymazdı» sözləri təsdiq edir [126, s.24 – 25].

Fatma nənə ilə bağlı əfsanədə onun ancaq ağacla bağlılığı müşahidə olunur. Fatma nənənin quşa çevrilə bilməsi təsəvvür oluna bilər. Əfsanələrdəki bütün qız-qadın obrazları quşa dönə bilirsə, bu xüsusiyyət Fatma nənəyə də şamil oluna bilər.

Azərbaycan əfsanələrində quşa dönmənin (reinkarnasiyanın) tam əksi olan inkarnasiya prosesinə də rast gəlinir. Xalq təfəkküründə bu iki proses mahiyyətə bir-birinin əksi olsa da, hər iki prosesdə quşun qadın kimi təsəvvür olunması onlara evlənmənin mümkün olduğunu mifoloji fakt kimi

ortaya qoyur. Evlənən tərəflər arasında mifoloji yaxınlığın olması eyni zamanda qadının matriarxatlıq dövrünün məhsulu olan kult kimi üstünlüyü ilə təsdiq olunur. «Məleykə» əfsanəsində də bu hiss olunur. Matriarxat cəmiyyətində kişinin heç bir rolu, üstünlüyü, hüququ yoxdur, əksinə, insana çevrilən göyərçin onu özünə yaxın edən kişiye diqtə edir ki, onun hərəkətlərinin səbəbini soruşmasın. Kişinin anasının cənazəsi yerdən götürüləndə məleykə şaqqanaq çəkir. Gülüşün səbəbini demək qadağan olunduğu üçün məleykə sirri açmaq istəmir. Çünki inkarnasiya və reinkarnasiya oluna bilənlər sakrallığı qorumalıdırlar, bu, onların təmsil olunduğu mifoloji kosmosun tabusudur. Məleykə də bu tabuya əməl edə bilmədiyindən o, təkrar göyərçinə dönməlidir. Məleykə söyləyir ki, Əzrayıl ananın başını kəsəndə ev qanla dolmuşdu. Arxasınca ona görə güldüm ki, bu qədər ömür sürsə də, heç kəsə yaxşılıq etməyib, bir çarıq, bir süpürgədən başqa. Bu iki şey də onun cənazəsindən asılmışdı [80, s.22 – 23].

Göyərçinlərin, xüsusən çöl göyərçinlərinin ətinin yeyilməsinə qoyulan qadağa da onun müqəddəsliyinin bu tərəfi ilə bağlıdır. Belə güman olunmuşdur ki, bu əcdad göyərçinlər də nə vaxtsa insan olmuş (bu fikir totem heyvanlara da aid edilə bilər), heyvana və quşa çevrilə bilmək qabiliyyətini əxz etmişlər. Belə ki, öz qadınını incitmiş əcdadlardan biri onu geri qaytarmaq üçün göyərçinə dönmüşdü [231, s.60]. İnsanın müəyyən dönərgələrə çevrilməsi onun təbiətindəki ikilikdən xəbər verir. Yəni qəhrəmanın keçmiş döndüyü quş və ya heyvanla bilavasitə bağlı olur. İbtidai cəmiyyətin ilkin mərhələlərində insan özünü təbiətdən ayırmırdı. Demək, o, ətrafındakı heyvanları da özü ilə bir kökdən hesab edirdi. Hər hansı ruhi yaxınlıq nəticəsində özünə yaxın canlıya dönməyi mümkün sayırdı. Bu isə ancaq onun şüurunda ölümə bağlı mistik təsəvvürlərin nəticəsində reallaşmalı idi. Ruhun bir canlıdan digərinə keçməsi isə animizm hadisəsidir. Bir həyatın sonunda ölüb yeni həyatın, özü də totem heyvanın həyatında dirilmək məkan və zaman baxımından da təbii qavranılır.

Totemizmin obyektı əcdad və onunla bağlı olan təsəvvürlərdir, subyektı isə kollektiv şəkildə müəyyən ərazidə yaşayan insan nəslidir. Totemizm qəbilə quruluşu ilə bağlıdır. Qəbilənin yox olması və ya birləşərək tayfa əmələ gətirməsi ilə totemik nizam da dəyişərək əcdad kultuna keçir. Həmin ruhlar, tayfanın müqəddəsləri haqqında təsəvvürlər formalaşır [217, s.395]. Türk mifologiyasında Humay ana haqqındakı görüşləri yada salsaq görürük ki, ilk insanın yaranmasında, ona sitayişin formalaşmasında da əsas rolu totem əcdad haqqındakı təsəvvürlər oynayır. Semantik mənada quş yuvası ilk insan beşiyi kimi düşünülmüşdür [212, s.91]. A.M.Saqalayev türk mifologiyasında daş – yumurtanın eyni simvolikaya malik olduğunu qeyd edir [212, s.92].

Diqqətlə fikir verilsə görmək mümkündür ki, ibtidai təfəkkürdə quş, ağac, heyvan kosmik məkana məxsus mifologemlər kimi obrazlaşdırılmışdır. Bu mifologemlərin hər biri mənşəcə kosmosla bağlıdır və mifoloji dünya modelində oynayacağı rola uyğun öz yerləri vardır. Quş ağacda yuva qurur, ağac onu qoruyur, ağacın kökləri torpağa uzanır, budaqları göyü birləşdirir, eyni zamanda ağacın kökləri, budaqları ilanı xatırladır, heyvan ağaca qurban kəsilir. İlan ulduz görməsə ölmür, öküz, qurd göydən enmişdir. Bunlar hamısı insan təfəkkürünün məhsuludur. Göydə ulduzları müşahidə edən insan onların heyvanlara oxşar düzülüşlərini görərək yerdəki həyatın yaranmasında kosmosun həlledici rolunu, təsirini dərk edirdi. Lakin insanın həyatı, dünyanı dərk etməsi fantastik şəkildə idi.

Yaradılış əfsanələrində də fantastika xüsusi rol oynayır. Belə əfsanələrdə dünya gah qoca qarı kimi, gah da qoca kişi kimi təsvir olunur. Biz «Vaqif, Nəsim və Bülbül» əfsanəsində qocanı dünyanın yaratıcısı kimi görürük. Əfsanədə üç qardaş qocanın məsləhəti ilə dünyanın quruluşunu dəyişmək istəyirlər. Qoca deyir ki, dünyanı dəyişdirmək üçün üç tilsim sındırmalısınız. Birinci tilsim sınıanda hər yer belə dümdüz olmayacaq, dağlar, dərələr, bulaqlar, çaylar, göllər yaranacaq. Birinci nəsimdə göylərə, çöllərə, dağlara, düzlərə rəng gələcək, hər yan gül-çiçəklə örtüləcək, ikinci nəsimdə hər kolun dibində bir çörək yatacaq, dünya bolluq içində üzə çıxacaq, üçüncü nəsimdə

çöllər naxış-naxış saralacaq, qizaracaq, əlvanlaşacaq, tala-tala yerlər əkiləcək, taxıl səpiləcək, dördüncü nəsimdə göylərin qar yorğanı yerə enəcək, hər yana layla çalacaq.

Üçüncü tilsim sınında dünyaya quşlar gələcək, bülbül nəğməsini oxuyacaq, çaylar, bulaqlar da bu nəğməni oxuyacaq. Qocanın məsləhətinə əməl edən qardaşlar köhnə dünyanı dəyişdirərək yeni dünya qurdular [31, s.87 – 88]. Bu əfsanədən hansı nəticəni çıxarmaq olar? Əfsanədəki üç qardaş kosmogenez mənşəli insanlardır, təsvir olunan dünya isə üfüqi kosmoloji modelə malikdir, yer dübbədüzdür. S.Q.Klyaxstorni yazır ki, türk mifologiyasındakı dənizlə əhatə olunmuş dördbucaqlı hamar boşluq şəklində təsəvvür olunan dünyanın üfüqi kosmoloji modeli kosmogenezlə bağlı mənbələrdə təsvir olunur [179, s.122].

Əfsanədə ölümsüzlük ideyası da öz təcəssümünü tapmışdır. Bu, Ural batırın, İsgəndərin, yaxud Xızırın axtardığı ölümsüzlük deyil. Ölümsüzlük Xızırdan savayı heç birinə qismət olmur. Ancaq üç qardaşa qismət olan ölümsüzlük bəşəri ölümsüzlükdür, qocanın dediyi kimi onlar dəyişdirdikləri dünya ilə yer üzünə yayılacaq, dünya durduqca qalacaqlar.

Lakin bir zamanlar dünyanın «mifik xəritəsində» Yer kürəsi ölümsüz təsəvvür olunmuşdur. Hər halda əfsanədə belə deyilir. «Ölümü kimə verək?» əfsanəsinin motivi də dünyada olan artımın qarşısını almaq, pisliklərin, şərin öhdəsindən gəlməklə bağlıdır. Dağlar, çaylar, bulaqlar, ağaclar ölümə sahib durmadıqda Tanrı Cəbrayıl deyir ki, onu insanlara ver, onu insanlar saxlayacaq [31, s.186]. İnsanlar da Allaha asi olduqda cəzalarını alırlar. İnsanlar bu dünyaya sınaqmaq üçün gəlmişlər. Nuh tufanı haqqındakı əfsanədə də insanların cəzalandırılması üçün tufan vasitə kimi seçilmişdir. Allah Nuh peyğəmbərə icazə vermişdi ki, yer üzündəki canlıların hərəsindən bir cüt götürüb xilas etsin. Dünya görmüş bir ağsaçlı qarı Nuh peyğəmbərdən xahiş edir ki, onu da götürsün. Peyğəmbər söz verir. Lakin onlar gedəndə qarı yaddan çıxır. Yer üzünü su basır, müəyyən vaxt keçir su azalır. Qarı Nuh peyğəmbərin yadına düşür. Ondan xəbər tutmaq istəyir. Qarının evinə

gələndə qulağı səs eşidir. Qarı salamatdı, ip əyirir. Peyğəmbər soruşur ki, qarı nənə, dünyanı su aldı, sən bunu görmədinmi, duymadınmı? Qarı deyir ki, yer üzünü su almasını bundan bildim ki, piltələrım bir az nəm oldu. Peyğəmbər barmağını dişləyir, başa düşür ki, qarı qoca dünyanın özü imiş (antropomorfizm). Sən demə aləm batanda bunun ancaq piltəsi nəmlənərmiş [31, s.46].

Misallardan da görünür ki, əfsanələrdə dünya şəxsləndirmə (və antropomorflaşma) vasitəsilə qoca və qarı kimi düşünülmüşdür. Əfsanələrdə dünyanın simvolları olan qoca və qarıya insan kimi düşünmək, danışmaq kimi keyfiyyətlər də verilmişdir.

İnsan kimi obrazlaşdırılmaq, alleqoriklik astral əfsanələrdə də başlıca yer tutur. Bu, həm də ən başlıca xüsusiyyətdir. Astral düşüncədə səma cisimləri canlı təsəvvür olunur. Əfsanələrdə səma cisimlərinə həm canlı, həm şəxsləndirilmiş, həm də alleqoriyaya malik obrazlar kimi təsadüf edilir. Bu əfsanələri iki qismə ayırmaq lazım gəlir: 1. Səma cisimlərinin bilavasitə özləri iştirak edən əfsanələr; 2. Şəxsləndirmə yolu ilə yaradılan astral əfsanələr.

Bu qruplaşdırmanı dəqiq izah etmək üçün astral cisimlərin həm özlərinə, həm də yerdəki canlandırılmış obrazlarına həsr olunmuş əfsanələri misal göstərəcəyik. Birinci qrupa daxil olan əfsanələrin mənşəyini astral miflər təşkil edir. Buna görə də belə əfsanələrlə astral mifləri bir-birindən ayırmaq çətindir. Fikrimizin təsdiqi kimi «Ay-Gün əfsanəsi»nə diqqət yetirək. Məzmununa görə mifə də oxşayan bu əfsanədə Günəş məğrur və təkəbbürlü bir qız kimi təsvir olunur. O, bir gün Ayı görüb onun gözəlliyinə həsəd aparır. Ona deyir ki, əgər mənə sevirənsə üzündəki qara xalı qopar mənə ver. Ay xalını qoparır, üzü qanla dolur. Günəş deyir sənə gözəlliyin xalında idi. İndi dünyada ən gözəl mənəm. Ay pərt olur, heç vaxt Günəşi görməyi arzulamır [27, s.62].

Ay və Günün şəxsləndirilmiş formada təsvir olunduğu astral əfsanələrdən biri də prof. S.Paşayevin qeydə aldığı «Ay və Gün» əfsanəsidir. Əfsanədə Xosrov və Şirinin təmsalında Ay və Günün kosmoqonik atributları yaradılmışdır (Ay ilə Günəş ova hazırlaşdılar, Şəbdizə, Gülgünə oldular süvar) [103, s.64].

Bu iki əfsanənin kökündə ay və günəş haqqındakı kosmik təsəvvürlər durur. Hər iki əfsanədə Günəş qız kimi canlandırılır.

«Qızıl məcməyi» əfsanəsində də kosmosla bağlı mifoloji görüşlər əks olunmuşdur. Əfsanədə məcməyi günəşi, çoban, qız və çay isə məhsuldarlığı ifadə edir. Əfsanədə göstərilir ki, bir bəyin qızı onu sevenlərə öz məcməyisinə oxşar cürbəcür rənglərlə işlənmiş bir məcməyi şəkli çəkməyi xahiş edir. Qızı seven çoban məcməyinin şəklini çəkir. Bundan sonra kahanın ətrafına divar çəkir ki, qoyunlar dağılmasın. Bəy deyir ki, sən mənim qoyunlarımı oğurlamaq istəyirsən, divarı çəkmisən ki, qoyunlar görünməsin. O, buna görə də çobanı öldürtdürür. Qız çobanın ölümünü eşidib öz məcməyisi ilə birlikdə özünü çaya atır [126, s.107 – 108]. Çobanın məcməyinin şəklini çəkəndən sonra kahanın ətrafında divar hörməsi miflərdə təsvir olunan Günəşin qalaçasını xatırladır. Belə miflərdə də günəşi qorumaq, onun gözəlliyini, sakrallığını gizlətmək üçün qalaçadan istifadə olunur.

«Qarpız əfsanəsi»ndə də astroloji simvollarla qarşılaşırıq. Əfsanədə göstərilir ki, ilanın anası əjdaha maralı udarkən buynuzları boğazında ilişib qalıb. İlan da anasını xilas etmək üçün dülgəri köməyə çağırır. Dülgər maralın buynuzunu kəsəndən sonra əjdaha ölümdən xilas olur. İlan dülgərə bir toxum verir. Dülgər toxumun nə olduğunu bilmir əkir. Qızmar günəş altında ilana oxşar tağda yumruvari meyvələr yetişir. Dülgər xəstəliyini unudub meyvəni yeyir, yedikcə yeyir, ölmək əvəzinə qızdırması çəkilir və sağalır. Bu qəribə meyvəyə qarbuzz deyir [126, s.114 – 115].

Birinci tipdə göstərilən səma cisimləri xəyali obrazlardır. Astral mövzulu əfsanələrin ikinci tipində isə müxtəlif göy cisimləri insanlaşdırılmış şəkildə təsvir olunur. Bu surətlər əsasən Aldədə, Mahpeykər, Dədə Günəş adlı əfsanə qəhrəmanlarının timsalında öz əksini tapmışdır. «Aldədə» əfsanəsində göstərilir ki, Aldədə oddan törəyib, od onu yandırır, o, möcüzələr göstərir. Ərəblər onu sınamaq istəyirlər. Onun yanına gəlirlər. Söhbətdən sonra Aldədə deyir ki, bilərəm nəyə gəlmisiniz. O, şişsiz kabab çəkir, əlləri yanmır. Qonaqlar təəccüblə baxırlar. Onu sınamaq istəyirlər. Qucağına bir quzu verib təndirə

salırlar. Səhər gəlib görürlər ki, Aldədə təndirin içində saç-saqqalı buz bağlamış halda oturmuşdur. Ona görə də od onu yandırır. Aldədə eyni zamanda odlar yurdunun qoruyucusudur. O, ərəblərə deyir ki, 4 çubuq atacağam. Çubuqlar hara düşsə, o torpağa toxunmayın. Çubuğun biri Savalan dağına, biri Şah dağına, üçüncüsü Alvız dağına, dördüncüsü Ağrı dağına düşür. Bu torpaq bütöv bir Azərbaycan torpağı olur [126, s.109 – 111].

Astral miflərdə Günəş və Ay ər və arvad kimi verilir. Bu miflərdə gah Günəş kişi kimi, Ay qadın, yaxud əksinə, Ay kişi, Günəş qadın kimi təcəssüm etdirilir. Astral miflərə uyğun olaraq əfsanələrdə də Aldədən qadını Mahpeykərdir və ayı təmsil edir («Mahpeykər əfsanəsi», «Qurdoğlu»). «Mahpeykər əfsanəsi»ndə göstərilir ki, Aldədə evə qayıtmamışdır. Arvadı narahat olur, onu axtarmağa başlayır. Çox axtarır, qayaları gəzir, Haçaqayaya (Aldədən məskəni) qalxır, tapmır. Oğlunu Qızıl qayanın dibində qundağa qoyur ki, səhər gəlib götürər, yenə axtarır, çaylardan, otlardan soruşur, gördüm deyən olmur. Geri qayıdanda oğlunu da tapmır, qundaq boş imiş. Sonra Aldədə evə gəlir. Mahpeykər əhvalatı ona söyləyir. Oğlunun həsrətinə dözə bilməyən Mahpeykər özünü Ağçaya atır [126, s.112 – 113].

Müxtəlif miflərdə gah Günəşin, gah da Ayın qeyb olması barədə bilgiler qeyd olunur. Həmin əfsanədə də bu qeybolmalar mifoloji cəhətdən özünü doğruldur.

Azərbaycan əfsanələri genealogi cəhətdən də bir-birilərini tamamlayır. Məsələn, Aldədə ilə bağlı əfsanənin genealogi funksiyasını onun oğlu ilə – Qurdoğlu ilə bağlı əfsanə tamamlayır. Həm də bu genealogilik bütün əfsanələrə xasdır. Bir əfsanənin içində bir neçə görüş yer alır, baş motivin açılmasına xidmət edir. Burada genealogilik bir mövzuya aid olur. Bir də genealogilik geniş mənada əfsanələrin bir-birini tamamlamasında, konkret motivlərin içərisindəki xüsusi fərqliliklərin olmasında özünü göstərir. Məsələn, su motivi ağac motivi ilə bağlı olur, ağacların altından bulaq fəvvarə vurur və s.

Əfsanələrin məzmununda dağ, su, ağac, bitki, heyvan, quş, ilan, od, yel, günəş, ay, mağara, müxtəlif mifoloji qəhrəman obrazları mövzuları rəngarəng edir, əfsanələrə həyatilik gətirir. Mövzuların bir-birindən fərqlənməsi imkan verir ki, onların hər birindən öz kultuna uyğun şəkildə tədqiqatda istifadə olunsun. Buna görə də imkan daxilində yuxarıda sadalanan mifologemlərin bəzilərinin ayrıca təhlilini verməyi məqsədəuyğun saymışıq. Qısaca onu demək mümkündür ki, əfsanələrdə mifoloji görüşlər çoxluq təşkil edir. Totemik, astral, reinkarnasion, kosmoloji və s. məzmunlu əfsanələrin miflə əlaqəsi, əfsanənin quruluşunun mifin ideyasına bağlılığı onların eyni kökdən olduğunu təsdiq edir. Əfsanə mətnlərindən aydın görünür ki, onun quruluşunu restrukturlaşmış mif təşkil edir.

2.2. Etioloji əfsanələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri

Əfsanələrin bir çoxunun tematik arxetipini etioloji miflər təşkil edir. Bu miflərdə şeylərin yaranması haqqında məlumat verilir. Eyni motivlər əfsanələrdə də təkrar olunur. Əfsanələrdə izahedicilik funksiyasına uyğun olaraq heyvanlar, quşlar, dağ, ağac, su, bulaq və s. elementlərin necə əmələ gəlməsi izah olunur. Azərbaycan əfsanələri içərisində ən çox yayılanı dağ haqqında olan təsəvvürləri əks etdirən nümunələrdir.

Bütün dünya xalqlarında yüksək dağlara həmişə böyük ehtiram olmuşdur. Qədim türklər də lap ilk dövrlərdən dağa böyük hörmətlə yanaşmış, yaşayış məskənlərini dağlara yaxın yerlərdə salmışlar. Bu da ondan irəli gəlmişdir ki, türklər təktənriçi olmuşlar və dağlar da tanrıya yaxın olduğundan müqəddəs hesab edilmiş, dağa yaxın olmaq tanrıya yaxın olmaq kimi başa düşülmüşdür. İnsan – dağ – Tanrı əlaqəsi qədim xalqların mifik düşüncəsində funksional asılılıq daşımışdır. Bunlar bir-birindən ayrı başa düşülməyərək ibtidai insanların əxlaqi, psixoloji, mifoloji, dini təsəvvürlərinin təhtəşürda formalaşmasına imkan vermişdir. Dağın insan kimi təsəvvür olunması – animizm və antropomorfizm bu kultun yaranmasında əsas amillərdən biridir.

Qədim insanların şüurunda dağ fenomeninin müxtəlif inkişaf və təsir funksiyaları olmuşdur. Daha dəqiq desək, dağın kultoloji mahiyyəti əcdadlarımızın ona inamının dərəcəsiindən asılı olmuşdur. Teleut, Teles və Abakan türkləri özlərinə yaxın dağlardan birini tanrı, qoruyucu ruh, ya da böyük ata sayırdılar. Altay türkləri dağın şərəfinə keçirdikləri ayinlərdə ilahi parçalar söyləyərdilər. Onlar Altay dağını xüsusi ibarələrlə vəsf etdikdən sonra onun «beşik ruhu yaradan» epitetini qabardardılar [130, s.253 – 254]. Altay türklərində mifik dağ kimi səcdə edilən digər bir dağ – Altun-tu da öz təbii xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. Teles gölünün cənub qurtaracağıında yerləşməsi, sıldırım qayalar, süx meşələr Altun-tunu mifik dağ obrazına yaxınlaşdırırdı. Mifə görə bu dağ səmadan asılı imiş. Onun yerə çatmasına bir addım məsafə qalır, ancaq bu dağa yetişmək mümkün deyil. Dağ gölün, sıx meşələrin arxasında görünməzdir [117, s.57]. Altaylılar belə təsəvvür edirdilər ki, dağ ruhları insanları cəzalandıra bilir, onlara tufan, pis hava göndərə bilir, heyvanları qıra bilir. Bu o zaman baş verə bilərdi ki, ona qurban kəsilmirdi. Ona görə də Altay ruhu üçün ağ qoyun kəsərdilər, dağa tərəf süd atardılar. Pendiri piramida şəklində hazırlayıb dağın zirvəsinə qoyardılar [117, s.56].

Dağın kult kimi formalaşması uzun inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Bu cəhətdən S.A.Tokarevin dağ kultu ilə bağlı mülahizələri diqqət çəkir. Onun dağ kultunun yaranması haqqındaki fikirlərinə əsasən onları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Daha güclü qəbilələr tərəfindən sıxışdırılaraq adamlar dağlara çəkilmişlər. Dağlardakı sərt iqlim, uçqunlar, buzlaqlar, sürüşmələr onların məhvində səbəb olur. Təbiətin belə qorxunc qüvvələri qədim insanların şüurunda bədxah dağ ruhlarının yaranmasına səbəb olurdu.

2. Dağ aşırımlarının təhlükəsi aşırımların hami ruhların ixtiyarında olmasını şərtləndirirdi. Qədim əcdadlarımız aşırımların kənarında olan çoxlu iri və xırda daşlara, yol kənarında bitən tənha ağaclarla sitayiş edərək aşırımla bağlı hami ruhları yumşalda biləcəklərinə inanırdılar. Bu hami ruhlar altaylılar və monqollarda «obo», «obo-taş» adlanırdı.

3. Ovçuluqla, maldarlıqla və əkinçiliklə bağlı dağa inam. Bu inam xüsusi olaraq «dağ sahibi» obrazının formalaşmasına təkan vermişdir. Dağ sahibi – dağ ruhu insan şəklində təsəvvür olunurdu. Hətta müəyyən dövrlərdə dağa qurbanlar kəsilməmiş. Müqəddəs dağlarda yaşayan «dağ sahibləri» təkcə ovçuluq, maldarlıq və əkinçilik işlərini himayə etmirdi; bu dağlar nəsilyaradan dağlar idi, buna görə də qış qurtarandan bir az sonra dağ sahibinin şərəfinə qurban kəsməyə başlayırdılar. Qədim türklər dağ ruhlarını *söyök* (seyek), *seke* adlandırırdılar. Bu dağları özünə doğma sayanlar onu *tös-taq* (əcdad dağ), *uluq-taq* (böyük dağ), *aru-tös* (təmiz əcdad) adlandırırdılar.

4. Dağın tanrılar məskəni olması haqqındakı təsəvvür. Bu daha çox yunan mifologiyasına aiddir. Zevs başda olmaqla allahların Olimpın zirvəsində yaşaması, dünyanın işlərini oradan idarə etməsi, yağışın, qarın, ildırımın, küləyin və s. yerə oradan göndərilməsi onların inamlarında əsas yer tutur. Eyni inanc sistemi türk xalqlarına da məxsusdur. Əcdadlarımız yağış, ildırım, külək tanrılarının dağ zirvələrində olmasına inanırdılar.

5. Məlumdur ki, qədimlərdən dağlar filiz yataqları kimi məşhur olmuşdur. Hətta qədim insanların dağda qızılın, gümüşün, dəmirin, misin və s. yataqların olması haqda məlumatı olmuşdur. İnsanların mifoloji yaradıcılığında həmin faydalı filizlərin öz tanrıları tərəfindən dağda yerləşdirilməsi ideyası formalaşmışdır. Bu tanrılar «özlərinə məxsus» materialları qoruyur, ancaq onların icazəsi ilə bu faydalı sərvətdən əldə etmək olar. Buna sübut kimi folklorda rast gəlinən sərvət tanrısı cildini dəyişmiş ilanın dağda yerləşən qızıl xəzinəsini qoruması haqqında nağıl və əfsanə mətnlərini göstərmək olar. S.A.Tokarev rus yazıçısı Pavel Bajovun qeydlərinə əsasən Ural dağında Dayko adlı ilanın qızıl sərvətini qoruması, mavi ilanın bu qızıllardan ancaq təmiz və düzgün insanlara verməsini qeyd edir.

6. Dağlarda vulkanların püskürməsi, fəlakətlər törətməsi onun mifoloji obraz kimi yadda qalmasına kömək etmişdir. İnsanlar vulkanların püskürməsini dağ tanrısının onlara qəzəbli olması ilə izah etmişlər. Etna

vulkanının püskürməsi nəticəsində ətrafa səpələnən parçalar yunan allahlarının titanlarla müharibəsində Zevsin əlində silah kimi işlənmişdi.

7. Dağlar müqəddəslik timsalı kimi xristian və islam təfəkküründə xüsusi yer tutur. Ərəbistan yarımadasındakı Sina dağı belə dağdır. Həzrət Musanın bu dağın zirvəsində Allahın kəlamlarını dinləməsi, Allahın həqiqətlərini insanlara çatdırması, Hira dağında Məhəmməd peyğəmbərə (s) yuxuda ilk vəhylərin verilməsi haqqında məlumatlar vardır.

8. Mifoloji dağlar. Belə dağlara əfsanə və nağıllarımızda tez-tez rast gəlinən Qaf dağı misal ola bilər. Belə dağların mifik səciyyəsi onların zirvəsində bitən «dünya ağacı» vasitəsilə yerlə göy arasında əlaqə yaratması ilə ölçülür. S.A.Tokarev V.N.Toporovun «Dağ» məqaləsindəki «dağın kosmik düzülüşünün bütün parametrlərinin və əsas sistemlərinin əks olunduğu dünyanın obrazı, kainatın modeli olması» fikrini dəqiq hesab etmir [217, s.611]. Deyir ki, bu yanaşmada ən çox səhv dağla ağac arasında psixoloji, məntiqi, mifopoetik parametrlərdə özünü göstərir. Dağ mifologeminin bu yanaşmada özünəməxsus yer almamasını tənqid edir. Bizim qənaətimizcə, S.A.Tokarev demək istəyir ki, dağın ilk insanın yaradıcısı olması, ya da uşaq doğması və s. haqqında bilgiləri müəllif qabartmır və i.a. Bu anlayışlar onun yazısında bir-birindən ayrı təsirini bağışlayır. Halbuki dağ ağacın müqəddəsliyi üçün xüsusi məkandır. Bu yanaşmada dağın əşyaviliyi, əyaniliyi daha çox nəzərə çarpır.

Yuxarıda göstərdiyimiz sosial və sakral anlamlar dağ kultunun struktur mahiyyətini təyin etməkdə böyük rol oynaya bilər. Çünki insan bütöv bir tarix ərzində bu yaşantıları hissi-idraki təsəvvürlərə çevirmişdir. Bu yaşantılar qədim dünyanı başa düşməyə ona çox kömək etmişdir. Biz yuxarıda dediklərimizi, yəni dağ kultunun təbiətini qədim əcdadlarımızın şüuruna əsasən aşağıdakı kimi izah etməyə çalışacağıq:

1. Dağ insana çevrilir və ya canlı şəkildə şüurda qəbul edilir (antropomorfizm);

2. İnsan dağa çevrilir (reantropomorfizm). Daşa dönmək inamını da əcdada qayıdış kimi bura əlavə etmək olar;

3. Dağ uşaq doğur.

Mifoloji şüurda dağ kultunun struktur-semantik inkişafı bu mərhələlərdən keçir. Bu mərhələlərin hər biri müstəqil inkişaf xəttinə malikdir və inkişafın yüksək pilləsində o biri mərhələyə sıçrayış baş verir. Bu mərhələləri bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil.

Birinci mərhələyə aid misal kimi başqırd «Ural batır» eposunun qəhrəmanı Ural batırı göstərmək olar. Bu epos birinci mərhələnin xüsusiyyətlərini izah etmək üçün xüsusilə yararlıdır. Başqırd xalq təfəkkürünün məhsulu kimi Ural dağlarının əzəməti qəhrəmana aid keyfiyyət kimi verilir. Hündür dağlar xalqı düşməndən qoruduğu kimi Ural batır da öz elini yağılardan qoruyur. Qədim başqırdlar belə güman etmişlər ki, Ural dağı onun adı ilə adlanmışdır. Yaik, İdel, Nuquş, Sakmar çaylarının adları onun oğlanlarının adı olmuşdur [221, Ön söz].

Göründüyü kimi, eposda Ural dağının canlı təsəvvür olunmasına ibtidai insanın dağ ruhuna sitayiş etməsi yardım etmişdir. İbtidai təfəkkürdə dağ ruhuna inam animistik təsəvvürlərin ən birincisidir və bu inamı antropomorfizmə (dağ tanrısına) çevirir. Biz bu çevrilməni «Koroğlu» dastanında da müşahidə edirik. Dastanda Alı kişi obrazı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Alı kişinin dağ tanrısı ilə çox sıx yaxınlığı vardır. Özlərinə düşərgə seçmək məqsədilə uca dağların qoynunu seçərkən Alı kişi Çənlibeli, qoşa dağları göstərərək «Mənim axtardığım yer elə buradır» deyir. Çünki dağ tanrısının yaşadığı yer də uca dağlarda təsəvvür olunurdu. Prof. B.Abdulla da arxiv materialına əsasən qeyd edir ki, «Dünyada heç bir şey Koroğluya dağ qədər təsir etməzmiş» [39, s.10]. Prof. M.Seyidovun da tədqiqatlarına əsasən Alı kişini kor təsəvvür edilən dağ ruhunun antropomorflaşmış obrazı kimi qəbul edə bilərik [113, s.292].

Dağın antropomorflaşdırılmasında insanın bədən üzvlərindən də istifadə olunmuşdur. Əski təsəvvürlərdə dağın başı insanın başını, dağın beli insanın

belini, dağın qolları insanın qollarını, dağın ətəyi insanın ətəyini xatırladırdı. Dağın hissələrinin insanın bədən üzvləri ilə adlanması onun ilk insanı yaratması haqqındakı təsəvvürlərlə bağlı idi. Qədim insanın dünyagörüşünə görə, dağ insanın bədən üzvlərini özünün hissələrinə uyğun yaratmışdır. Dağın insana transformasiyası Koroğlu obrazının keçdiyi təkamül yolundan da aydın görünür. Koroğlu dağ tanrısının oğludur. Koroğlu özünün dağla bağlılığını qoşmalarda da saxlayır:

Bir zamanlar səfa sürüb gəzərdim,
Onda səndin mənim qardaşım, dağlar.

Və ya

Koroğluyam, gəzdiyimi tapardım,
Qayalar başında qala yapardım.
Ağ sürüdən əmlik quzu qapardım
Yeyib qurtlar ilə ulaşım, dağlar.

Prof. N.Cəfərov yazır ki, «Koroğludakı tanrılıq (dağ ruhu mənasında anlamaq olar) insaniliyə çevrilir – insan Koroğlu dövrün, zamanın təzyiqi ilə tanrı Koroğlunu yenir... [50, s.141]. Koroğludakı dağ ruhu başlanğıcı öz inkişafını od, su, torpaq və hava stixiyalarından götürür. «Maaday Qara»da da qəhrəman dağ kultundan yaranmışdır. Onun atası Qara dağdır [191, s.76]. Alı adının mifoloji semantikaya görə «al» kökünə, «od», «günəş»lə tam bağlılığı nəzərə çarpmır [4, s.247 – 248]. Alı adının daha çox dağ hamisi kimi yaradılışla bağlı Ulu anaya yaxınlığı hiss olunur. C.Bəydili Ulu ana (Al ana) surətini Alı kişi obrazının ilkin şəkli sayır [37, s.34]. Dini-mifoloji əfsanələrdə ilk insanın torpaqdan yaranması Al ananın doğumla bağlı olduğunu təsdiq edir. Yeraltı dünyanın sahibi olması arxaik strukturlu mifik Ulu ana obrazının funksiyalarındandır. İlkin görüşlərdə Erlik də qadın əlamətləri daşmışdır. Ulu ana həm də o biri dünyanın sahibidir [37, s.373]. Alı kişi Qoşa bulağın köpüyündən içə bilmədiyi üçün ölümlə baş-başa qalır və yeraltı dünya ruhuna

(Ulu anaya) qovuşur. Ulu ana (onu əvəz edən div qarıları da) çox zaman kor olaraq təsəvvür olunurlar [37, s.189]. Əski inamlarda da dağ ruhu kor hesab edilirdi. Mifoloji korluğun bir işarəsi də ölümdür.

Qədim türk dillərində Alı/alıs sözünün bir mənası da dağ və torpaq idi (özbək Koroğlusunu da görün, torpağın oğlu idi) [113, s.288]. Koroğlunun od, su və torpaqdan yaranaraq hava (yel) ilə canlandırılması da onu antropomorflaşmış qəhrəman kimi düşünməyə imkan verir. Lakin Koroğlunun antropomorfizmi eyni zamanda reantropomorfizm xüsusiyyətini də daşıyır. Yəni Koroğlu mifoloji obrazdır, dörd ünsürün vasitəsilə yaranıb dağ ruhunu canlı şəkildə əks etdirdiyi kimi, öz funksiyasını başa vurduqdan sonra ilkin vəziyyətinə qayıda bilir. Prof. A.Nəbiyevin 1973-cü ildə Dərbənddə Aşıq Vəlidən toplayıb nəşr etdirdiyi «Koroğlu» dastanındakı «Koroğlunun ölümü» qolunda Koroğlu, Qırat və Nigar Ağ qayanın başına gəlir, əvvəl Koroğlunun, sonra Qıratın və Nigarın ayağının altında daş-torpaq sürüşür, onlar qayadan uçurlar. «Dəlilər, xanımlar qayaların dibinə endilər. Niyarın meyidini qolları üstündə gətirdilər. Qıratı da iyidlər çiyinlərində qaldırdılar Çənlibelə. Amma nə qədər axtardılar, harayladılar, hayladılar Koroğlunun nə özünü, nə izini, nə də tozunu tapa bilmədilər.

Aşıq Cünun gəldi, dərələri gəzdi, qayaları axtardı. Koroğlunu gördüm deyən olmadı. Üzünü dəlilərə, xanımlara tutub dedi:

- Koroğlu qeybə vardı, Koroğlu qəlpə-qəlpə olub səpələndi Çənlibel torpağına. Koroğlu doğma yurdu tərk etmədi, qəlpələnib səpələndi doğma Çənlibelin hər qarışına, oymağına» [90, s.403]. Prof. S.Paşayevin Koroğlu ilə bağlı topladığı əfsanələrdə də məhz qəhrəmanın bu mifik səciyyəsi qeyd olunur. Koroğlu qeybə çəkilir. Bu, sırf reantropomorfizm hadisəsidir. Reantropomorfizmi insanın ilkin vəziyyətə, kökə qayıdışı ilə bağlı olan, onun dağa, yaxud daşa çevrilməsi ilə nəticələnən proses, dağ kultuna sitayiş kimi başa düşmək olar. Bu mifoloji hadisə «İnsanın dağa çevrilməsi» adlanan ikinci mərhələsi təşkil edir. Bu inama ən çox əfsanə və nağıllarda rast gəlinir. «Yeddi dağ» və «İncəbel» əfsanələrində insanın dağa çevrilməsini əks

etdirən mifoloji motiv qorunmaqdadır. «Yeddi dağ» əfsanəsində deyilir ki, elə yağlı hücum edir. Yeddi qardaş düşmənin onlara qalib gəldiyini görünə, allaha yalvarırlar ki, məğlub olmaqdansa dağa dönsünlər. Onların niyyətlərini eşidən tanrı yeddi qardaşı dağa döndərir. Həmin dağlar elin qoruyucusuna çevrilir [31, s.41].

Daşa dönmə də dağa çevrilmənin analoji formasıdır və eyni mifoloji funksiyanı daşıyır. Hər iki dönmədə proses eynidir və prosesin əsasında kultoloji fakt dayanır. Dağ və daş eyni mənşəli kult hesab olunmalıdır. Dağa dönmədə olduğu kimi daşa dönmədə də geriye qayıdış, ilkin vəziyyət halı hiss olunur. Bunu «Qızıl qoç» nağılında aydın görürük. Yol yoldaşının vəfasızlığından keçəl daşa dönür. Şahzadə onu diriltmək istədikdə dəvriş belə deyir: «İndi buradan gedərsən, sən arvadın hamilədi, onnan bir uşağın olacax. O uşağı aparıb keçəlin sinəsinin üstündə başını kəsərsən. Uşağın qanı axan kimi keçəl asqırıb diriləcək, bədəninin daşı da tamam töküləcək» [15, s.66]. Misaldan görüldüyü kimi, reantropomorfizm reinkarnasiya ilə yanaşıdır.

Əfsanədəki reantropomorfizmə nisbətən nağıldakı reantropomorfizm daha mürəkkəb prosesdir. Bu mürəkkəbliyi şərtləndirən prosesin qabaqcadan ehtimal oluna bilməsidir. Buna nağılda açıq-aşkar işarə vurulur. «Keçəl anadan olanda göydə ölüb-dirilən ulduzun çıxdığı vaxta düşüb. Odu ki, bu keçəl bir dəfə ölüb, yenə diriləcək» [15, s.50]. Nağıldakı ölüb-dirilmə daşdan yaranıb daşa çevrilmək və yenidən daşdan silkinmək şəklində baş verir. Daş kultu nağılda özünü göstərir. «Ey qara daş, sən göydən düşdün, yer sənə kömək durdu, sən də mənə kömək dur» [15, s.50]. Qeyd edək ki, reantropomorfizm ancaq dağ və daş kultu ilə bağlıdır, qəhrəmanın dağa və ya daşa çevrilə bilməsini göstərir. Reantropomorfizm reinkarnasiya ilə o vaxt üst-üstə düşür ki, ölüb-dirilmə daşa dönmənin əsasında mümkün olur, başqa situasiyalarda onlar başqa-başqa xüsusiyyətlərə malik olurlar. Bir sözlə, reantropomorfizm geriye, reinkarnasiya irəliyə doğru hərəkətdir.

Dağ kultunun antropomorfizmi üçüncü mərhələ ilə başa çatır. Qədim türklər inanırdılar ki, ilk insanı dağ yaratmışdır. N.Cəfərov uyğurlarda dağın

doğması barədə olan mifi (eyni məzmununda ağacın da uşaq doğması haqda mif vardır) belə təsvir edir: «Mənbəyini Qaraqorumdan götürən Tuğla və Selenqa çaylarının birləşdiyi Qumlançada bir fındıq, bir dənə də qayın ağacı vardı. Bunların arasında bir dağ peyda oldu. Bir gecə o dağın üzərinə göydən bir işıq düşdü. Dağ gündən-günə böyüməyə başladı. Uyğurlar bu hala məəttəl qaldılar. Ədəblə dağa tərəf getdilər. Oradan gözəl musiqi səsləri gəlir, gecələr otuz addım çevrəsində bir işıq görünürdü.

Nəhayət, doğum vaxtı çatanda dağdan bir qapı açıldı. İçəridə bir-birindən aralı beş dairə, hərəsində də bir uşaq vardı. Göydən asılmış əmziklərlə süd əmirdilər. Xalq və bəylər onları əzizlədilər. Uşaqların adları böyükdən kiçiyə doğru Sunqur tigin, Kutur tigin, Tükək tigin, Ür tigin, Buku tigin idi» [50, s.33].

Dağın uşaq doğması motivinə Azərbaycan əfsanələrində də rast gəlirik. «Oğuzun təəccübü» əfsanəsində bu motivlə bağlı maraqlı faktlar verilir. Əfsanədə deyilir ki, yer üzündə Oğuz adlanan həddindən artıq hündürboylu insanlar yaşayırmış. Bu insanların ən kiçiyinin boyu ən hündür ağaclardan belə uca imiş. Oğuzların özləri kimi atları, qoyunları, mal-qaraları da iri və yekə imiş. Bu oğuzlardan ikisi Qafqaz dağlarında yaşayırmış. Biri ana Oğuz, o birisi isə onun oğlu Oğuz imiş. Əfsanədə Oğuzun dağda yaşaması cəlb edəndir. Dağ Oğuzun hamisidir. Göydən enən şüa dağa daha tez sancılır və dağ Oğuzu doğur [31, s.221].

Misal gətirilən mif və əfsanədən aydın olur ki, dağlar insan yaradılışında iştirak etmiş, ilk insanın anası hesab olunmuşdur.

Dağ kultunun strukturu yuxarıdakı bölgü ilə məhdudlaşsa da, onun simvolikası və semantikası çox genişdir. Bu semantika dağ kultunun strukturu ilə bağlı olsa da, müəyyən fərqlilik də nəzərə çarpır. Məsələn, dağın danışması (alleqoriya) məsələsini götürək. Danışmaq insana məxsus keyfiyyətdir. Lakin bu xüsusiyyətin dağa şamil edilməsi antropomorfik səciyyə daşıyır. Yəni doğulan uşaq ana dilini anasından öyrənməlidir. Xalq təfəkküründə də dağın danışması onun ilkin ana kimi təsəvvür olunması ilə bağlıdır. «Səsli qaya» əfsanəsində də qaya allqeqorik xüsusiyyəti ilə mifik

əcdad rolunu oynayır. Moruq yığmağa gedən bir uşaq qayanın yanından keçəndə «Gəl toya, bizimlə oyna, ye, iç. Kibritin varsa bir tonqal qala, tez ol!» sözlərini eşidir. Məlum olur ki, danışan qaya imiş [95, s.327]. Prof. S.Paşayev də dağın (daşın) danışmasını əks etdirən əfsanəni qeydə almışdır. «Laçın rayonunun Ağoğlan kəndi yaxınlığında Həkəri çayının Minkənddən gələn qolunun sahilində böyük bir daş var. Bu daş dağın döşündəki böyük qayadan qopub gəlmişdi. Qopduğu yer indi də bilinir. Deyirlər el dağa köçən zaman o qayanın dibinə düşmüşlər. Qayınana ilə gəlin sac asıb çörək bişirən zaman göy guruldayır. Bu zaman dağdakı böyük daşdan belə bir səs eşidilir:

Qum-qum daş
Gəldim qaş (qaç).

Bu zaman möhkəm yağış yağır, nəhəng daş qoparaq çaya yuvarlanır. Gəlin daşın səsini eşidibmiş. Nə qədər desə də ona inanmayıblar» [31, s.23].

Dağın antropomorflaşdırılması kompleks mifoloji sistem təşkil edir. Buraya dağ ruhuna inam, dağın qoruyucu olması, dağın güclü olması, dağ ruhunun kişi şəklində təsəvvür olunması, dağ ruhunun qadın şəklində təsəvvür olunması, insanın dağa çevrilməsi, dağın insan kimi təsəvvür olunması, qayanın uşaq verməsi, dağın ilanla əlaqəsi və s. motivlər daxildir.

1. Dağ ruhuna inam

Azərbaycan əfsanələrində dağ ruhu nurani qoca şəklində təsəvvür olunur. O, dağın sərvətlərinin, dağ heyvanlarının qoruyucusudur. Onun bu funksiyası aşağıdakı mifdə özünü doğruldur. Mifdə deyilir ki, «Bir avçı varmış, əlli il avçılıq eliyip həmişə də av vırırmış. Bir yol gedip dağa. Birdən görüb ki, qabağında bir təkə var. Elə tufəngi qaldırıp ki, vırsın, bir də baxıp ki, təkə oldu ağ saqqallı nurani bir qoca.

Qoca bına deyip ki, əlli il qırmısan, bəs deyil? Niyə, bı yazıx heyvannarı sən yaratmısan?

Kişi qorxup qəyidir əvinə. Bir neçə gün yorğan-döşəhdə xəsdə yatır. Sora durur tufəngini qırır, bir də ava getmir» [13, s.53].

2. Dağların göydən gəlməsinə olan inam

Əcdadlarımızın mifoloji təfəkkürünə görə dağlar göydən enmişdir. Bu inama görə hətta daşlar da göydən enmişdir. Mifdə Qızılca kəndinin yaxınlığında Dabantəpədəki daşların ocaq olduğu, keçmiş və gələcəyi bildiyi göstərilir. Bu daşlar göydən düşüblər [13, s.82]. Daşın müalicə etmək xüsusiyyəti var. Koroğlunun ildırım daşı da göydən enmişdir. Manas öləndən sonra onun sinəsinə daş qoyurlar, Manas dirilib ayağa durur [133, s.519]. L.Y.Şternberq daşın müalicə etməsi ilə bağlı Oroq şamanlarının ipi daşa bağlayıb dedikləri «ey daş, sən uzun ömürlüsən, hər şeyi bilənsən, naxoşluğun səbəbini söylə» sözlərini eşitmişdi [234, s.337].

3. Dağ ruhunun niyyəti başa düşməsi və istəyi yerinə yetirməsi

Əfsanələrdə dağların deyiləni başa düşməsi və istəyi yerinə yetirməsi nəql edilir. Əhd zamanı niyyət yerinə yetirilməsə, dağ ruhu öz qisasını alır, əhd edən daşa dönür. «Çoban və daşa dönən sürü» əfsanəsində həmin proses izlənilir [31, s.27].

4. Dağın qoruyucu olması

Qanlı daş

Ovçunun istədiyi qız, Gülpəri onu sınağa çəkir. Əgər ovçu dağdakı maralı vursa, ona ərə gedər. Ovçu dağa gedir, maralı tapır, ox atır, dağ maralı qoruyur, ox marala dəymir. Ovçu ilə maral arasında mübarizə başlanır. Ovçu maralı dağdan, qayadan aralayıb daşlığa salır. Bu dəfə daşlar maralı qoruyur. Maral daşların arasında gizlənir. Ovçu axırıncı dəfə oxunu atır, daşın onu qorumağa imkanı olmur. Son nəfəsdə daş maralı qoruya bilmir və daşın sinəsindən qan axır [31, s.12].

5. Dağın güclü olması

Daş pəhləvan

Bir padşah o birisinə elçi göndərir ki, ya mənim pəhləvanlarımdan qabağına pəhləvan çıxart, ya da təslim ol. Padşah çox fikirləşir. Görür ki, bir qadın bir

öküzü çiyinə alıb dağa çıxarır. Sabahı gün yenə qadını ökülə bir görür. Qadının ərindən xahiş edirlər ki, arvadı düşmən pəhləvanla döyüşsün.

Qadın razı olur. Düşmən pəhləvanını yeməyə çağırırlar. Qadın onun qolunu sıxır. Pəhləvan utandığından səsinə çıxartmır. Səhər döyüşdə qadın görür ki, pəhləvanın halı yaxşı deyil. Döyüşü dayandırirlər. Pəhləvan öz padşahına xəbər verir ki, onun qarşılaşdığı çox güclü pəhləvandır. Padşah o biri pəhləvanı göndərir. Qadın onun da əlini sıxır, pəhləvan huşunu itirir. Ayılında fikirləşir ki, heç yerdə belə pəhləvan görünməyib, bu olsa-olsa qadın olacaq. Onu pusur, qadın pəhləvan paltarını çıxaranda görür. Səhəri gün pəhləvan qadının döşündən tutub sıxır. Bu dəmdə pəhləvan da, qadın da, padşah da daşa dönür. İndi o yerə «Daş pəhləvan» deyirlər [31, s.25 – 26].

6. Dağ ruhunun kişi kimi təsəvvür olunması

Qoşa qardaş dağı

Bu əfsanədə ata malını bölə bilməyən qardaşlar bir-birini öldürür. Kiçik qardaş xəncərlə böyük qardaşın qarnını, böyük qardaş isə kiçiyin başını kəsir. Onlar bu vəziyyətdə də dağa çevrilirlər. Birinə Qarnıyarıq, o birisinə Başkəsik dağı deyilir [31, s.38].

7. Dağ ruhunun qadın kimi təsəvvür olunması

Göyəzəndə qızıl piyalə

Nabatın nişanlısı itəndə qız onu axtarmaq istəyir. Atasından utanır. Bir qızıl piyaləsi varmış, dar ayaqda piyalə onun köməyinə çatarmış. Nabat piyaləni su ilə doldurur, suya yalvarır ki, sən aydınlıqsan, Halayın taleyini aydın elə. Su ona deyir ki, sevgilisi Göyəzən dağında son nəfəsdədir. Bir qızılquş şığıyıb piyaləni aparır. Nabat da onun dalınca. Quş və Nabat dağa çatırlar. Bu vaxta qədər heç bir qadın dağa çıxmayıbmış. Bu mənzərəni görənlər deyirlər: - İlk dəfə Göyəzənə qadın çıxdı, o daha göy əzən deyil, Kuhizənəndi – yeni qadın dağıdır.

Quş onu dağın döşündə səfalı bir yerə gətirir. Nabat görür ki, Halay qan içindədir, ona ox batıb, oxu çıxarır, piyalədəki suyu yaraya səpir, yaralı bağlayır. Nabat quşa minnətdarlıq etmək istəyir. Piyaləni ona uzadır. Quş da

piyaləni insan əli çatmayan bir qayaya qoyur. Qızıl piyalə dağın başından aşıqlərin yolunu işıqlandırır [31, s.20]. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Dirsə xanın xatununun Buğacı axtarmaq üçün Qazlıq dağına qalxması və Buğacı orada tapması da bu motivlə eyniyyət təşkil edir.

8. İnsanın dağa çevrilməsi

İncəbel

«İncəbel» əfsanəsində Kəmaləddin İncəbeli qaçırır. Yolda bir dəstə quldura rast gəlirlər. Quldurlar Kəmaləddini ağaca sarıyırlar. Qızı qaçıрмаq istəyirlər. Qız bayatı çağırır:

Su gəldi arxa, haray,
Töküldü arxa haray.
Yağı məni aparır,
Çağırram arxa haray.

Kəmaləddin onun səsini eşidir, güc verir, sicimi qıra bilmir, ucadan deyir:

Əzizim, başa mən,
Kirpiyə mən, qaşa mən.
Yarım əlimdən getdi,
Nöş dönmədim daşa mən?

Bu bayatını deyən kimi oğlan dönüb dağ olur. İncəbel görür ki, yanında dağ əmələ gəldi. O da torpaq olub atın belindən yerə tökülür [31, s.39].

9. Dağın insan kimi təsəvvür olunması

Ağrı dağı

Əfsanəyə görə Ağrı və Qarnıyarıq dağları əvvəllər iki qardaş idi. Ağrı böyük qardaş, Qarnıyarıq kiçik imiş. Kiçik qardaş böyüyü çox istəyir, böyük qardaş isə soyuq imiş. Kiçik qardaş bir qıza vurulur, qardaşına söyləyir. Böyük qardaş da qızı görür və vurulur. Böyük qardaşın pis xasiyyətinə görə düşmənləri çox idi. Ona düşmənləri hücum edirlər. Kiçik qardaş döyüşə çıxır, böyük qardaş isə kiçiyin istədiyi qızı götürüb qaçır. Bu xəbər kiçik qardaşı

sarsıdır. Dərddən onun sinəsi yarılr. O dağa dönür. Ona Qarnıyarıq dağ deyirlər. Böyük qardaş da kiçik qardaşın öldüyünü eşidir, ürəyində ağrılar baş verir. O da dağa çevrilir. Ona Ağrı dağı deyirlər [31, s.33].

10. Qayanın uşaq verməsi

Bələk daşı

Nisənin övladı olmur. Sadıq da ona deyir ki, uşağı olmasa boşayacaq. Bir gün Nisə yuxuda görür ki, dağda şiş bir qayanın başında bələkli oğlan uşağı qoyulub. Nisə səhər gedib qayanı tapır, görür ki, uzunsov bir daş var, qundağa oxşayır. Bələyi götürüb gəlir. Tövlədə gizlədir. Yenə yuxuda nurani bir qoca ona deyir ki, sənin boynunda uşaq var, niyə evdəkilərə demirsən. Səhər uşağı olacağını qayınanasına deyir. Qayınanası inanmır. Bir aydan sonra nurani qoca yuxuda deyir beş aylıq uşağı niyə gizlədirsən? Nisə əlacsız qalib deyir uşağı var. Özü də hər gün tövləyə bələkli daşa baş çəkir. Vaxta az qalırdı, amma nə Nisə özündən bir şey başa düşürdü, nə də başqaları. Aradan 9 ay keçdi. Nurani qoca yuxuda ona deyir, dur o uşağı götür, ağlamaqdan səsi batdı. Nisə tövləyə gəlir, görür bələkdəki daş deyil, uşaqdır. Uşağı götürüb əmizdirməyə başlayır. Qayınanası, əri, əmisi gəlir ki, niyə bizə deməmisən ki, sancın tutub? O vaxtdan bəri Nisə tez-tez qayalığa gedərdi. O yerə indi «Bələk daşı» deyirlər [31, s.251 – 252].

11. Dağın ilanla əlaqəsi

Abduləsər dağı

Mədinə kəndində Abdul adlı çoban kəndin gözəli Şəmsinura vurulub, qız da onu sevir. Düşmənlər basqın edir. Şəmsinuru axtarırlar. Qız özünü qayadan atmaq istərkən uzun saçları düşmənin əlinə keçir. Onu dartmağa başlayırlar. Qız saçlarının qırılmasını allahdan arzulayır. Qızın saçı qırılır, qız yerə düşüb ölür. Saçlar isə ilana çevrilib düşməni çalır. Abdulun bu işdən xəbəri yoxmuş. O bunu eşidib havalanır [31, s.43 – 44].

Yuxarıda gətirilən misallar folklor mətnlərini əhatə edən hər bir struktur tipin özünəməxsus semantik modellərini aşkara çıxarmağa imkan verir. Biz bu tip və modelləri «Koroğlu» və «Dədə Qorqud» dastanlarında, xüsusən əfsanə

və miflərdə görə bilirik. Bütün bu tip və modelləri birləşdirən dağ kultudur. Modellərdə dağ kultuna inamın forması bir-birindən fərqlənir. Bu 11 modeli təqribən tiplər üzrə birləşdirəndə müəyyən əlavə tiplərin də izlərini görmək olur. Bu hal xüsusi təşkil etmədiyi üçün tipikləşdirməyə meylli olmur və xüsusi tip əmələ gətirmir. Buna görə də göstərilən modelləri ayrıca xüsusi tiplərə ayırmadan ümumi dağ kultuna inam səciyyələndirməyi üstün tuturuq. Hər iki dastanda da dağ kultu seçilən mövqeyə malikdir. «Koroğlu»da Çənlibel dağ ruhunun simvolu kimi çıxış edir, «Kitabi-Dədə Qorqud»da isə dağ kultu bir neçə dağın müqəddəs hesab olunması ilə yadda qalır.

Dağ kultu ilə bağlı «Kitabi-Dədə Qorqud»dan xüsusi danışmaq lazım gəlir. Çünki bu dastanlarda kultun əksər xüsusiyyətlərinə rast gəlmək mümkündür. Biz onlardan mühümlərini qeyd edəcəyik. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da dağlar müqəddəs hesab olunur. Həm də bu dağlara xeyirxahlıq edən dağlar kimi səcdə olunur, onların pisliklə, bədxahlıqla araları yoxdur. Dastanlarda ən çox rast gəlinən dağ adları Qazlıq dağı, Gökçə dağ, Ala dağ, Qara dağ və Qaracuuq dağıdır. Qazlıq dağı oğuzların səcdə etdikləri, müqəddəs saydıqları ən uca dağdır. Qazlıq dağının yerini müəyyənləşdirmək tədqiqatçılar üçün çətin olmuşdur. V.V.Bartold bu əsəri tərcümə edərkən Qazlıq dağını Qafqaz dağı hesab etmişdir (Bakıda 1950-ci ildə onun tərcüməsilə nəşr edilən «Dede Korkut» (rus dilində) kitabında bu haqda yazır). Prof. Ə.Dəmirçizadə isə «qaf» adını «dağ» mənasında, «qas» sözünü tayfa adı kimi mənalandırır [80, s.16]. Dastanlarda Qazlıq dağına iki münasibət – kişilərin və qadınların yanaşma tərzini müşahidə olunmaqdadır. Qazlıq dağı kişi ruhunu əks etdirdiyi üçün dastan qəhrəmanları ona münasibətdə daha yaxındırlar, qadınlar da dağı özlərinə qayınata bilir, ona baxanda üzlərini örtürlər. Dağa münasibətdə qadınların dağ ruhuna bağlılığı kişilərə nisbətən yasaq olunmuş kimi görünür. Mifoloji qaynaqlardan bəllidir ki, qadın dağa gedə bilməz, dağın müqəddəsliyi qadınlardan ayrı düşünülmüşdür. Oğlanlarının başına fəlakət gələrkən həm Dirsə xanın xatunu, həm də Burla xatun Qazlıq dağına xitabən «Bitər sənə otların Qazlıq dağı, Bitərkən bitməz

olsun. Qaçar sənin keyiklərin, Qazlıq dağı. Qaçarkən qaçmaz olsun, daşa dönsün» deyirlər [88, s.26]. Bu qadınların dağ başına çıxması qədim normadan kənardır. Bu ayaqbasma dağın müqəddəsliyinə ziyan gətirir. Əski türklərdə dağ o qədər müqəddəs hesab edilmişdir ki, tanrıya verilən qurban mərasimində qadınları və qara şamanları dağa getməyə qoymazdılar. Əcdadlarımızın müqəddəs hesab etdikləri dağ Bodun illi adlanırdı. Onlar tanrıya, ata-baba ruhlarına qurbanları bu dağda kəsirdilər. Əgər o dağa qadın ayağı dəysəydi, daha orada mərasim keçirilmirdi. Mərasimdə kişilər və ağ şamanlar iştirak edirdilər [34, s.114].

R.Əlibəyli dağ ruhunun dağı tərk etməsini onun müqəddəsliyinin itməsi kimi (ruhun bədənə ayrılması kimi) qiymətləndirir [56, s.49]. Burada Dirsə xanın xatununun dağı qarğımasından yaranan əks təsirin nədən ibarət olacağı – dağın müqəddəsliyini itirməsi faktı nəzərdən qaçırılmamalıdır. Dağ ruhunu incitmək, üstəlik, oğlunu axtara-axtara dağa çıxmaq qadın üçün qadağan olunmuşdu. Bu qadağadan kənar olaraq Buğacın Xızırın ona «ana südü və dağ çiçəyi məlhəmdir» deməsi dağ ruhunun xatunu bağışladığını sübut edir. «Altay miflərindən gələn təlqin, inam Dirsə xanın xanımının dediyi qarğışın dərhal reallaşmasının təminatçısı» olması dağ ruhunun qadına güzəştə getməsini şərtləndirmişdir [56, s.50].

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı dağların epitetləri olan «qaba», «ala» sözləri də onların yüksəkliyini göstərir. Bayındır xanın çadırları, məclisləri Ala dağın ətəyində qurulur. Dastandakı Qara dağ isə sakral səciyyə daşıyır. Türk xalqlarında Qara dağ müqəddəs hesab olunur. Çünki onun zirvəsində 4 qayın ağacı bitmişdir. Bu ağaclardan başqa dağda heç nə bitmir, çılpəkdir. Prof. B.Abdulla yazır ki, dastanlarda Qara dağın funksiyası çoxçeşidlidir. Burada hər elin, yurdun, hər ailənin, hər kişinin öz Qara dağı vardır [39, s.21]. Həqiqətən də belədir. Dədə Qorqud «qarşı yatan Qara dağını aşmağa gəlmişəm», deyir. Beyrəyin bacısı «qarşı yatan Qara dağı sorar olsan, ağam Beyrəyin yaylasıydı», deyir. Qazan xan oğluna «qara dağım yüksəyi oğul» deyir və s. B.Abdulla «Qara dağın yıxılmasını» yurd üçün,

dövlət üçün pis əlamət hesab edir [39, s.22]. Qara dağ var-dövlət, sərvət gətirir, müqəddəs hesab olunur. Dəli Domrulla bağlı boyda atası Əzrayıla Qara dağı bağışlayır. Qara dağ qəhrəmana güc verir. Dədə Qorqud Basata «Qara dağa yetişdiyində aşıt versin» deyə alqış edir.

Gətirilən bu faktlar dağ kultunun qədim türklər üçün doğma olduğunu sübut edir. Bu isə qədim ənənədən gəlirdi. Dağ kultunun formalaşma mexanizmini isə bu cür təsvir etmək etmək olar: əvvəlcə animist təsəvvürlərin nəticəsində dağ ruhu, onun insan kimi təsəvvür olunmasından (antropomorflaşmasından) isə dağ tanrısı yaranmışdır. Onların canlı olaraq təsəvvür olunması isə müxtəlif çevrilmələrin (tip və model) yaranması haqqında arxaik inanların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Dağ kultunun strukturunda aşağıdakı müqəddəslik faktorları (ıdıq) iştirak etmişdir: Dağ, qurbanlıq heyvan, qayın ağacı, od, ocaq və s. Bu da öz növbəsində dağa tapınmanın forma və məzmunlarının artmasına səbəb olmuşdur.

Dağ kultunun başqa kultlarla bağlı olduğu əfsanələrdə də eyni struktur xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Məsələn, ağac kultu da qədim insanların təsəvvüründə antropomorflaşma bilər, animistləşir, müqəddəs sayılır. Bu münasibətlə əfsanələrdə və nağıllarda ağac kultunun struktur-semantik funksiyalarını izləməyə çalışaq.

İnsan ilahi mənşəli olduğundan onda həmişə uçmaq meyli olmuşdur. O, həmişə öz Yaradanına doğru ucalmaq, göyə uçmaq istəmişdir. Bunun üçün o, müxtəlif vasitələr, yollar aramışdır. İnsan öləndə də ruhu göyə uçar. Göyə ulashma yolunun bədənle mümkünlüyü təsəvvür edilmişdir. Quş olub göyə uçmaq, cildini dəyişərək yerə enmək çox müqəddəs insanlara nəsim olmuşdur. İlk öncə onun təfəkküründə göyə uçmaq üçün ilk yol müşahidə etdiyi ağac olmuşdur. Göyə ucalmaq ancaq uca ağacların vasitəsilə baş verə bilmişdir. Ağacın müqəddəs sayılmasının bir səbəbi də məhz bununla bağlı olmuşdur. Buna görə də bu və digər səbəblərdən Azərbaycan folklorunda ağac kultu çox geniş yayılmışdır. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, digər kultlara nisbətən ağac kultu tədqiqata çox cəlb edilmişdir. Bu tədqiqatlarda müəlliflər

kultun bir çox problemlərinə diqqət yetirmişlər. Bizim tədqiqatda da ağac kultunun daha çox struktur-semantik funksiyaları problem kimi öyrəniləcəkdir. Məsələnin əsas mahiyyətini nəzərə cərpəmədən qabaq ağac kultunun bir neçə qrupda birləşdiyini, semantik funksiya və xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Bu xüsusiyyətlər, təqribən, aşağıdakılardan ibarətdir:

Ağac doğur; ağac doğulur (oddan); ağac ilk yaradıcı rolunda çıxış edir; ağac qoruyur; ağac şahidlik edir; qız ağaca, gülə, bənövşəyə çevrilir; saç ağaca dönür (saçın günəş və ağacla əlaqəsi); ilan kol olur; oddan ağac doğulur; daraq ağaca çevrilir; ağac və su bir-biri ilə əlaqəli kultlardır; ağaclar səcdə edir; ağaclar pir funksiyasını daşıyır; ağac inisiyasiya ilə bağlıdır və s.

Ağac kultunun eyni zamanda aşağıdakı struktur xüsusiyyətləri vardır:

1. Ağacın antropomorflaşması;
2. Ağacın reantropomorflaşması;
3. Ağacın totemizmlə əlaqəsi;
4. Ağacın üç dünyanı birləşdirməsi;
5. Ağacın 4 ünsürlə əlaqəsi (od, su, torpaq, hava);
6. Ağacın inanclarla əlaqəsi (dini);
7. Ağac güc, qüvvət verir;
8. Ağacın ölüb-dirilmədə iştirakı;
9. Ağacın sosial funksiyası (şahidlik, qorumaq).

Ağac kultunun strukturunun bu cür qruplaşdırılması problemin həllində yeni baxışların istiqamətlərini müəyyən edir. Yuxarıdakı struktur formalarını mif, əfsanə, nağıl və dastan əlaqələri üzrə izah etməyə çalışaq. Ağacın antropomorfizmi onu inkarnasiya və reinkarnasiya prosesinə də yaxınlaşdırır. Inkarnasiyada totem insana, reinkarnasiyada isə insan totemə çevrilə bilər. Antropomorfizmdə də buna oxşar proses vardır. Ağac insana və insan ağaca çevrilə bilər. Ağacın antropomorfizmi təkcə bununla bitmir. Ağacın antropomorfizmi insana aid xüsusiyyətləri birbaşa qəbul edir. Yəni ağac doğa bilər. Bu, əlbəttə, qədim insanın şüurunda belədir. Əfsanədə deyilir ki, Tuğla və Selenqa çayları arasında yerləşən dağda iki ağac bitmişdir. Hər gecə

göydə bu ağacların üzərinə şüa enir. Bu ağacların qarnı gündən-günə böyüyür, müəyyən vaxt keçəndən sonra ağaclar doğur. Əfsanə mətnlərində ağacın antropomorfizmi tipik hadisədir və onun bir neçə tipi müşahidə olunur. Məsələn, ağac danışa bilir. Bu əfsanədən də görünür. Əfsanədə kimin niyyəti hasil olursa, ağac səslənir. «Keçəl və dayısı» adlı mətndə deyilir ki, dağın üstündə böyük bir ağac var. O ağac pirdi. Gərək ona yaxın getməyəsən. On beş metr aralıda dayanasan. Qollarını açasan, çağırasan. Özü də çağıranda səs verir. Ay pir deyəndə səs verir, ona nə sözün var ürəyində deyirsən, apardığın ayın-oyunu da qoyursan yerə, dala baxmadan qayıdıb gəlibsən [28, s.309].

Ağacın antropomorfizminə əfsanə mətnlərində daha çox rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan əfsanələrində ağac ruhu, ağac əyəsi canlı təsəvvür olunur. Məsələn, bir əfsanədə göstərilir ki, bağda ağacları sulayan bir uşağı ağ paltarlı bir kişi çağırıb dərədəki ağacları da sulamağı ondan xahiş edir. Uşaq onun göstərdiyi tərəfə gedəndə yıxılır, ayağa qalxanda heç kimi görmür [24, s.325]. Hətta bəzi bölgələrdə ağac əyəsinin adı Sarı qızıdır. Belə əfsanələrin birində deyilir ki, palıd, şam ağaclarının əyələri vardır. Palıda, şama əl vurmaq, kəsmək olmaz. Əyə həmişə Sarı qız donunda görünər. Ağac kəsəni Sarı qız vurur, o adam ölür, ya da şikəst olur. Belə deyirlər ki, Sarı qızın anası qədimlərdə ağac olub. Odur ki, Sarı qız ağacı qoruyur [24, s.54]. J.P.Roux türk mifologiyasında Sarı qıza uyğun gələn ağac tanrıçası haqqında belə məlumat verir: «Üzərində mavi (=göksel) bir rüzgarın eşitdiyi bir ovada böyüyən ağacların sahibi... köklərindən əbədi bir qaynaq yayılmaqdadır (bulaq)... ağacların sahibinin kökündən belinə qədər çıxan... qar kimi bəyaz saçlı... döşləri tulumba qədər iri, yaşlı bir tanrıça və bu ağac tanrıçası ilk erkəyə babasının göy tanrı olduğunu söylər» [142, s.359].

Azərbaycan folklorşünaslığında Sarı qız haqqında ilk dəfə C.Bəydili məlumat vermişdir [37, s.314]. O, tədqiqatında Sarı qızın hətta su əyəsi rolunda çıxış etdiyini yazır. Azərbaycanda isə Sarı qıza aid mətnlərin ona məlum olmadığını deyir [38, s.158].

Ağac ruhu ilə bağlı yayılan mif və əfsanələrdə onun ilk insanı doğması və himayə etməsi haqqında da məlumat verilir. Ağ oğlan haqqındakı mifdə də onun ilk insan olması təsəvvürü yaşayır. «Ağ oğlan» mifində Ağ oğlan ağaca belə müraciət edir: Ey uca tanrı, mənə həyat verən Böyük Ana. Dünyadakı varlıqların hamısı bu uca ağacdən doğulmuşdur. Ağ oğlanın müraciətindən sonra ağacın köksü açılmış, ağacın yarığından bir qadın çıxmışdır. Onun beldən aşağısı ağacın gövdəsində idi. Ağ oğlan ona yenə müraciət edir. «Mənim Ağac Xaqanı. Ey uduq ruh! Ey ulu xanım!.. Göy guruldayır... az sonra ağacın içindən ay saçlı ana tanrı görünmüş. O, yavaş-yavaş ağacın kökündən bayıra çıxmış...» M.Seyidov bu ana tanrını Humay ilahə ilə müqayisə edir [114, s.105]. Ağ oğlanın ana tanrıya müraciət etməsinin səbəbi nə idi? Qədim azərbaycanlıların təsəvvüründə Ağ oğlan dünyanın ilk insanı kimi təsəvvür olunurdu. O, xəstə və zəifmiş. Bu dünyada yaşamaq üçün lazım olan vasitələri hələ əldə edə bilməmişdi. Ona görə də ana tanrını köməyə çağırırdı. Ağac Xaqanın, Ağac Ananın gövdəsindəki ilahə «tuluq kimi böyük döşlərindən» ona süd verir. M.Seyidov mifdəki Ağac Xaqan – Ana tanrı ilə Oğuz mifindəki ağac koğuşundan çıxan qadın və ağacla bağlı olan Humay arasında böyük əlaqə görür. «Ağ oğlan» mifinin bir variantında qadının saçları ətrafa işıq saçır. Mifoloji şüurda Humayın da sarı saçlı olması düşünülmüş [114, s.106]. Buradan belə bir analogiya qarşıya çıxır: Sarı saçlı Humay, Ağac Xaqan və ağac hamisi Sarı qız eyni mifoloji kökdəndir. Düşünülə bilər ki, bu üç obrazın ağacla bağlılığı Humayı, Sarı qız və Ağac Xaqan – Ana tanrını insanları himayə edən ağac ruhu kimi birləşdirir.

Ağac ruhunun V.Manqardtın animistik konsepsiyasının əsasını təşkil etməsini Eliade formulə edərək onun dörd hissədən ibarət olduğunu yazır:

1. Ağac mifinin ümumi tendensiyasının kosmos və insanla müqayisə edilməsi;
2. İnsanın taleyini ağacın həyatı ilə bağlamaq;
3. Ağac haqqında ibtidai təsəvvürlərdə təkcə meşə ruhu deyil, xeyirxah və bədxah ruhların yer alması;

4. Ağacın yaxınlığında cinayətkarı cəzalandırmaq adəti [228, s.418].

C.Freyzer ağac kultunun geniş yayılmasını əsas tutaraq ibtidai fikir tarixində onun əhəmiyyətini qeyd edir və bu kultdan mifologiyanın bütöv sistemini çıxartmağın mümkün olduğunu yazır [228, s.444]. Hind mifologiyasında da Aqninin ağacla əlaqəsinə rast gəlirik. «Riqveda»nın 4-cü bölməsində deyilir: «O Aqni, sən ağacın içində gizlənmişən. Sən arani ağacının əsməsindən ilahi güc alaraq doğulmusan» [195, s.766].

Azərbaycan əfsanələrində ağacın antropomorfizminin tipikliyi onun ağlaması ilə seçilir. Əfsanələrdə bu tipiklik bilavasitə söyüd ağacına şamil edilir. Çünki xalq təfəkkürünə görə söyüd qadın, ana kimi təsəvvür olunur, palıd ağacı isə kişi cildindədir. «Ağlayan söyüd» [126, s.105 – 107] əfsanəsində sevən iki gənci zalım padşahdan qoruya bilməyən söyüd ağacı hönkür-hönkür ağlayır. Söyüdün (ağacın) antropomorfizminə səbəb onun ruhunun canlı təsəvvür olunmasıdır. Bu da onun totem olmasına inamı qüvvətləndirir. Ümumiyyətlə, totemçilik istər heyvan olsun, istər ağac, eyni model üzrə inkişaf edir. Ruhun bir bədəndən digərinə keçməsi – animizm elementləri əfsanələrdə daha çox özünü göstərir. Burada əsas xüsusiyyət onun ruhunun canlı təsəvvür olunmasıdır. Onları birləşdirən əsas cəhət yaratmaq qabiliyyətləridir. Onda bir məsələ də qarşıya çıxır. Od ruhu da canlıdır, dağ ruhu da canlıdır, yaratmaq qabiliyyətinə malikdirlər, ancaq totem deyillər. Burada ruhun canlı təsəvvür olunmasının tezliyi də nəzərə alınmalıdır. Çünki dağ və od ruhları özləri ağacı və ya heyvanı yarada bilən başlanğıqlardır. Dağın və od ruhunun ağac yarada bilməsi əfsanələrdə də təsdiq olunur. «Yanardağ» əfsanəsində dağ və od ruhu ağac yaratmada bilavasitə iştirak edir. Proses belə baş verir: Qamo adlı gənc öz sevgisini qıza sübut etmək üçün qış vaxtı dağa gedirlər. Oğlanı eşqin alovu bürüyür, ağzından bir qığılcım düşür, qarı ərindir, torpaqdan tüstüsüz, rəngarəng alov qalxır. Qız onun ürəyinin oduna inanmır. Oğlana deyir ki, bu adi oddur. Qız sonra görür ki, alov torpağa, gülə, çiçəyə zərər vermir. Sonra görür ki, alovun içindən bir şiv qalxır, şiv az vaxt içərisində qollu-budaqlı nəhəng ağaca

çevrilir. Bu ağac heç vaxt solmur. Ağac bütün qidasını, havasını, işığını, suyunu alovdan alır [31, s.35 – 36].

Əfsanədən də göründüyü kimi, dağ ruhu, od ruhu, ağac ruhu bir struktur sistemində birləşir. Əsas aparıcı qüvvə od ruhuna sitayişə məxsusdur. Çünki od ruhu günəşlə bağlıdır. Bütün təbiətin yaradıcısı odur. Biz dağ ruhunun, od ruhunun, ağac ruhunun Oğuzda da birləşdiyini görürük. «Bütövlükdə isə Oğuz «mifoloji şəcərəsi»ndə iştirak edən etnogenoloji vahidlər (Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz) oğuz dünya modelinin ierarxik şaquli düzüm sırasını təqdim etməklə yanaşı, əski animist görüşləri, oğuz politeizmini ifadə edir» [85, s.45]. Oğuzun atası Qara xanın da dolayısı ilə dağ ruhuna yaxınlığı vardır. Oğuz özü günəş şüasının təsiri ilə anadan olmuşdur. Oğuzun bir yaradıcı kimi nəsil şəcərəsinin en kəsiyi ağacı xatırladır. Bu nəsil ağacının (ərəb dilində şəcərə ağac deməkdir) başında Oğuz dayanır. Buradan Oğuzun zoomorfik səciyyəsi Humay quşu ilə əlaqəsində üzə çıxır. «Çox vaxt ağac özü uşaq doğur və doğum ilahəsi, uşaqların mühafizəçisi Humayla birlikdə fəaliyyət göstərir» [114, s.64]. Belə götürəndə ağac da nəslin başlanğıcıdır, Oğuz da oğuz türklərinin yaradıcısı sayılır. Sibir türkləri belə düşünürmüşlər ki, ağac Ülgenlə Humayı doğmuşdur (ağac ata – kişi başlanğıcı, ağac ana – qadın başlanğıcı). Ona görə də ağac miflərində quş obrazı mifoloji şüurun məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Bu başlanğıclar «ağac-əcdad», «ağac-quş» mifologemini onlardan doğulan «ağac-insan»ların əcdadı kimi qiymətləndirməyə əsas vermişdir. Ağac kultunun iştirak etdiyi mətnlərdə görünən ancaq mifik ağaclardır. A.Şükürov deyir ki, «mifik ağac və onun ritual analogisi insanın doğuluşu, həyatı və ölümü ilə bilavasitə münasibətdədir» [117, s.147].

Qədim türk dünyagörüşünün mif yaddaşında oddan ağaca sıçrayış birdən baş vermir. Bu sıçrayış bir neçə mərhələdən keçir: od mərhələsi, su mərhələsi. Ağacın «od mərhələsi» haqqında müəyyən fikir yürütmüşük. Bu mərhələnin təsdiqi üçün bir neçə əfsanənin məzmununa nəzər yetirək. «Yesxırman daşı» əfsanəsində Nadir şahın viran qoyduğu torpaqda sal daşların əmələ gəldiyi göstərilir. Nadir şah ocaqdan iki saqqız kösövü götürüb

daşların üstünə atır, deyir ki, əgər mən nahaq qan tökmüşəmsə, qoy torpağı daş edən qüvvə saqqız kösövlərini də həmin daşların üzərində göyərdirib ağac etsin. Bir neçə həftədən sonra daşın üzərində iki saqqız ağacının göyərdiyini görürlər [31, s.260]. «Dağdağan piri» əfsanəsində də balaca bir kösövün dağa düşüb yerində dağdağan ağacının bitməsi əks olunmuşdur. Dağın və odun müqəddəsliyi isə əfsanənin sonunda ağaca verilib, yəni bura pirdir, gələnlər şam yandırırılar [31, s.97]. «Od mərhələsi»ni müqəddəslik mərhələsi də adlandırmaq olar. Ağaca müqəddəs kimi baxılır. Azərbaycanda ağac pirlərinin mövcudluğu da buna sübutdur. Hətta ağac pirləri ilə bağlı əfsanələrdə yayılmışdır.

Ağacın «su mərhələsi»nə də aid çoxlu əfsanələr yaşamaqdadır. «Nəğməli bulaq» əfsanəsində ağacın əmələ gəlməsinə bulaq həlledici təsir göstərir. Burada üçüncü komponent kimi qızın saçları da rol oynayır. Belə ki, əmisi oğlunun yolunu gözləyən qızın saçlarını yel aparıb bulaq başında bitirir, hər saç bir söyüd ağacı olur [31, s.51 – 52]. «Sona bulağı» əfsanəsində də bulağın ağacla ilişgisi önə çəkilir. Sona ögey ananın zülmünə dözə bilməyib mehrini ağaca salır. Ögey ana ona ağacın yanına getməyi qadağan edir. Qız anasının qəbrini qucaqlayaraq ağlayır, ürəyi susuzluqdan yanır, «ilahi, mənə su» deyir. Onda ayağının altından su fəvvarə vurur, Sona da daşa dönür, ağzından su axır. Camaat bu bulaqdan kəndə su çəkir [26, s.112 – 113]. «Dəyirman dağı» əfsanəsində isə bulaq ilə ağacın əlaqəsi daha güclü sezilir. Əfsanədə göstərilir ki, göyrüş ağacı dağın yamacında bitib. Dəyirman üçün su axtaran qoca Çinqıllı dağda ağacın altından axan çayın səsini eşidir. Daşı qaldırır, çayın axdığını görür. Qoca oğlunu müjdəyə göndərmək istəyir. Oğlu deyir ki, əvvəl özümüz o sudan içib doyaq, sonra camaata xəbər verərik. Onda görürlər ki, su çəkilib. Göyrüş ağacının dibini qazırlar. Suyu tapa bilmirlər. Qoca hirsindən ağacı kəsir. Sonra qoca səhvini başa düşür. Qoca ölür və oğluna tapşırır ki, göyrük ağacının pöhrəsinə qulluq etsin. Bir gün onun dibindən yenə dirilik çeşməsi axacaq [31, s.28 – 29]. Ağacın intiqam alması türk mifologiyasında əski motivlərdən sayılır. Türk mifoloji düşüncəsinə görə,

ağacı, yaxud ağacın budağını kəsmək olmaz. Çünki ağac qədim türklərin soykökü ilə bağlı olmuş, ağac insan nəslinin totemik əcdadı sayılmışdır. Bu gün ağacla bağlı Azərbaycan rayonlarında bəzi mifik görüşlər də yaşamaqdadır. Oğlu olan ata ağac əkir ki, ağac onu qorusun. Əgər ağac quruyarsa kimsə ölür. Hətta Şəki rayonunun bəzi kənd qəbiristanlıqlarında başdaşı əvəzinə ağacın ucunun səkkizguşəli formada şiş yonularaq basdırılması müşahidə olunur. Qədim türklərdə başdaşı əvəzinə ağacın kəsilərək istifadə olunmasını J.P.Roux da qeyd edir. «Əslində məzar daşı da, dirək də ağac kimi dikəldilib göyə doğru yüksəlmişdir» [143, s.65].

Ağac kultunun digər xüsusiyyətlərindən biri də onun reantropomorfizmidir. Yəni əfsanələrdə qızın ağaca dönməsinin şahidi oluruq. «Yalqız ağac» əfsanəsində bəy oğlu onun təqibindən qaçan qızı oxla yaralayır. Oğlanın ona çatdığını gören qız allahdan aman istəyir. Bəy oğlunun gözü qarşısında qız yalqız ağaca çevrilir. Bu ağac sitayiş yeri olur. Adamlar yalqız ağaca qurbanlar kəsir, altında tonqallar qalayırlar. Ağac nə quruyur, nə solur, həmişə yaşıl qalır. Etiqada görə, onun budağını kəsmək, yarpağını qopartmaq olmaz [20, s.72]. Göründüyü kimi, reantropomorfizmdə qəhrəmanın ağaca çevrilməsi üçün təqib və ya başqa vasitələr, üsullar rol oynayır. «Çömçəxatun» əfsanəsində isə Çömçəxatunun ardış ağacına çevrilməsinə yardım edən yağışdır. Əfsanədə göstərilir ki, il quraq keçdiyi üçün camaatın məhsulu, heyvanları susuzluqdan yanıb məhv olur. Çömçəxatun işi belə görəndə üzünü Allaha tutur ki, yağış yağdırsın. Allah onun səsinə eşidib yağış göndərir. Qız yağışın altından çəkilir, o qədər durur ki, tərtəmiz islanır, axırda yamyaşıl ardış ağacına çevrilir [20, s.92]. Qeyd edək ki, qodu-qodu kimi çömçəxatun da yağış yağdırmaq üçün ağacdən düzəldilmiş, bəzədilmiş simvolik obrazdır.

Qədim Azərbaycan adətlərinə görə də ağacı kəsmək olmaz. Əfsanələrimizdə göstərilir ki, söyüd, narbənd, ardıc və başqa ağacları kəsəndə nə isə bədbəxtlik baş verir. Əfsanəyə görə bir qadın ardıc budağını kəsib təndirə atıb, axşama yaxın körpə oğlu təndirə düşüb [117, s.71]. Belə

etiqadın yaranması həmin ağacların müqəddəsləşməsi, ocaqlaşması, pirləşməsi ilə əlaqədardır. Bu proses birbaşa ağac kultunun özünün strukturu ilə bağlıdır. Bu strukturun özəyini təşkil edən ana xətlər şaman əfsanələrində daha aydın görünür. İlk şamanizmin rüşeymləri ağac ritualları ilə bağlı olmuşdur. Qədim türkün düşüncəsinə görə, ağac üç dünyanı birləşdirən mifoloji obrazdır. Ağacın üç dünyanı birləşdirməsi ilə bağlı J.P.Roux yazır ki, ağac hər şeydən əvvəl yeraltı dünya və göy dünyası ilə təmasda olan, bu səbəblə də iletişim yolu olan bir varlıqdır, insan ilk öncə tək bir hərəkətlə gəldiyi ağacın dibində səcdəyə durur və bu törəni beşinci ayın birinci və beşinci günündə və birinci ayın on beşinci günü ilə doqquzuncu ayın doqquzuncu günündə təkrarlar. İbadət ağaca deyil, göyün özünə yapılır, ağac burada ona çatmaq üçün bir yoldur [143, s.65].

Ağacın mifdəki dünya modeli funksiyasına görə onun budaqları səmanı, gövdəsi yerüstü dünyanı, kökləri isə yeraltı dünyanı bildirərək onların arasında əlaqə yaradır. Hətta şamanlar göyə uçmaq üçün ağacın budağına çıxarmışlar. Onlar xəstənin sağlması və ya dirilməsi üçün onun qutunun ardınca gedər, geri qaytarıb xəstəni həyata qaytararmışlar. Bu zaman şaman ağaclarına qurbanlar kəsilər, heyvanın dərisi ağacın budağından asırmış ki, göyün sahibi bundan xəbər tutsun. Qurbankəsmə vasitəsilə ağacla heyvan arasında bir yaxınlığın olduğu nəzərə çarpır. Ağac öz totemlik mövqeyini heyvan-totemlə birləşdirir. Daha doğrusu, əski düşüncədə ağacla heyvan arasında ruhi bağlılıq olduğu düşünülür. Qədim insanın hər ikisinə ruhi bağlılığı onların totem olmasına «səbəb olur». Bu «səbəbə» hər ikisinə xas olan, antropomorfizmlə əlaqədar olan ümumi bir cəhət – inisiyasiya təsir edir. Əfsanələrdə ağacın ölüb-dirilməsinə aid çoxlu faktlar vardır. Ağacın ölüb-dirilməsinə inam təbiətin özündən gəlir. Çünki qədim türkün mifoloji düşüncəsində təbiət qışda ölür, yazda dirilir. Təbiətin ölüb-dirilməsinə olan inam birbaşa ağacın da üzərinə köçürülür. Ağac da təbiətin üzvüdür, deməli, onun da bu xassəsi olmalıdır. Sırf ölüb-dirilmə məqamında ağacda bu proses necə baş verməlidir? İki yolla – birincisi, ağacın özü ölüb-dirilmədə iştirak edir,

yəni ağac ölür; ikinci halda ağac öz meyvəsi ilə qəhrəmanı bu prosesdən keçirir. Birincisi qədim türkün ağaca olan inamını daha da əski çağlarla bağlayır, ağacı kəsmək onun ölümünə səbəb olmaq deməkdir. Ağacın ölməsi ilə bağlı əfsanədə deyilir ki, o dünyada bir ağac var. Onun hər bir yarpağı bu dünyadakı bir adamındı. O yarpaq saralıb yerə düşəndə adam ölür [117, s.72]. Ağacla insan arasında olan əlaqə reinkarnasiya ilə bir-birinə bağlanır. İnsanın öz kökünə qayıtmaq istəməsi ölüb-dirilmə ilə bağlı əski görüşlərin əsasını təşkil edir. Bunu əfsanədəki məzmun da aşkara çıxarır. Ağacın oğlundan yaxasını qurtarmaq istəyən qız ağaca dönmək istəyir [117, s.71]. Burada çevrilmə (reinkarnasiya) inisiasiya ilə tamamlanır. Yenə əfsanədən bəlli olur ki, bu ağacın budağını kəsən kişinin övladı ölür.

Əfsanələrdə inisiasiyanın ikinci mərhələsi qəhrəman və alma ağacının iştirakı ilə başlanır. Bu zaman fizioloji proses baş vermir. «Qızılquş» əfsanəsində inisiasiyaya səbəb olan ağac dağ başında bitmişdir. Qızılquş ona edilən yaxşılığın əvəzi olaraq bu alma ağacının budağını padşaha hədiyyə gətirir. Buradan sonra süjet aydındır. Padşahın bağında alma ağacı ildə 3 alma verir. Bağban almalarından birini padşaha aparır, vəzir hiyləgərliklə almanı bağbandan alır, almaya zəhər vurub padşaha verir. Padşah almanın ətrindən bihuş olur. Yoxlamaq üçün bir dilim kəsib pişiyə verir, pişik ölür, padşah qızılquşun başını üzdürür. Bağban qorxusundan bağa qaçır ki, almanı yeyib ölsün. Amma dönüb 15 yaşında oğlan olur. Padşah bağa gəlir, bağbanın cavanlaşdığını görüb arada xəyanət olduğunu başa düşür, qızılquşun intiqamını vəzirdən alır [80, s.42 – 43]. Almanın türk mifoloji düşüncəsində yerini göstərən faktlardan biri toya dəvət olunan adama alma verilməsidir. Vedibasər kəndlərində toya adam çağıranda bir atlı bir torba qırmızı alma götürüb adamlara paylayardı. O adam da gəlib toy sahibinə kömək edərdi [26, s.99]. Alma ağac kultunun atributu kimi nağıllarda şahzadələrin nişanlı seçməsində istifadə olunur.

Əfsanələrdə ölümün birbaşa yox, fizioloji proses kimi yox, çevrilmə zamanı da baş verdiyinin şahidi oluruq. Ağac insanın totemidir, onu

yaratmışdır, onu himayə edir, üstəlik tsiklik zaman daxilində onun yenidən dünyaya gəlməsini şərtləndirir. Ruhun ölməzliyinə, bir bədənə digərinə keçərək yaşamasına inanan insan aşağı paleolit dövründə özünün təzədən dünyaya gəlməsini, yəni ölüb-dirilməsini ağacın vasitəsilə mümkün saymışdır. Göründüyü kimi, əfsanədə də ölüb-dirilmə fizioloji proses kimi dərk olunmur, ancaq cavanlaşma, yeni həyata təzədən gələrək cavan oğlan olmaq mənasındadır. Əfsanələrdə ağacla bağlı olmasa da, ölüb-dirilməyə az hallarda müstəqim mənada rast gəlmək mümkündür. «Kəsikbaş» əfsanəsində ölüb-dirilmənin sırf bioloji hal daşdığına şahidi oluruq. Əfsanədə deyilir ki, bir nəfər uzaq səfərə çıxır. Gəlib bir kəndə çatır. Axşam düşür. Bir qapını tapqıldadır. Onu içəri alırlar. Yeyib-içəndən sonra qonaq deyir ki, mən bura çoxlu şeylər almağa gəlmişəm. Yanımda da çoxlu pul vardır. Ev sahibi pis niyyətə düşür. Yatmaq vaxtı qonaq deyir ki, ev yiyəsi and içməsə mən yatmam. Nəyə and içim? – deyər ev sahibi soruşur. And iç ki, sən Allah qonağısan, Xızırın eşqinə sənə toxunmam. Ev sahibi and içir. Qonaq yatır. Ev sahibi gecə durub qonağın başını kəsir. Elə kəsən kimi də qapı döyülür. Elə döyərlər ki, qapı az qala yerindən çıxar. Ev sahibi qapını açır. Görür bir atlıdır. Atlı soruşur ki, kişi, qonağın hanı? O, evində qonaq olduğunu danır. Atlı deyir, başını kəsdiyin qonağı deyirəm. O sənə and verməmişdimi? Atlı əlini içəri uzadıb deyir, ey günahsız adam, qalx. Əlini uzadıb atının dırnağının altından bir az torpaq götür. Başını yerinə qoyub torpağı boğazına çək. Başsız bədən o saat dikəlir, atın dırnağı altından bir ovuc torpaq götürür, başını yerinə qoyub torpağı boğazına çəkir. Dərhal asqırıb özünə gəlir. Ev sahibi bunu görüb bağı çatlayıb ölür. O vaxtdan həmin adamın adı Kəsikbaş qalır [24, s.59 – 60].

Ağac kultu ölüb-dirilmə motivi ilə birbaşa bağlıdır. Ağacın ölüb-dirilmə ilə əlaqəsini həm əfsanələrdə, həm də nağıllarda görmək mümkündür. «Padşahla balıqçı» nağılında alma ağacı kult olmaqla bərabər inisiyasiya üçün müqəddəm şərtidir. Bağban qorxusundan almanı yeyir, 15 yaşında cavan oğlan olur, yəni qoca ikən ölüb yeni cavan statusunu qazanır [31, s.177].

İnisiyasiyada çevrilmənin əsas funksiyası qanla bağlıdır. Qan qırmızı rəngi bildirməklə həyatla ölüm arasındakı müvazinəti saxlayır və ölüb-dirilmənin baş verməsini təmin edir. Ölüb-dirilmənin iştirak etdiyi «Ölü Məhəmməd» nağlında qanın daşdığı funksiya qızın quşa, quşun qanının ağaca çevrilməsində də üzə çıxır. Nağıllarda qanla birgəlik təşkil edən ölüb-dirilmə prosesini ağac özü də yerinə yetirə bilir. «Tacir oğlu» nağlında qulluqçu qız qəhrəmana bağışlanan atın qanını torpaqla qarışdırıb yerə səpir. Səpilən yerdən ağaclar bitir. Qarı ağacları kəsəndə ağac qarıdan xilas olmaq üçün qaza çevrilir. Qarı onu tutmaq istəyəndə qaz oğlana çevrilib onu məhv edir [26, s.153 – 154].

Ağac insanın ilk yaradıcısı kimi nağıllarda da nəzərə çarpır. Bu da onunla təyin olunur ki, ölən insanın bədənini ağacdən asırlar. Ağac meyitləri himayə edən, hətta dirilməsinə kömək edən təsirini bağışlayır. «Soltan Məlih» nağlında div qızın başsız bədənini ağacdən asır. Soltan Məlik də gəlib başsız bədəni ağacdən düşürüb dirildir [26, s.144]. Eyni halı, ağacın meyidi himayə etməsini «Yusiflə Sənubər» nağlında da görürük. Pəri qızlar Yusifin tabutunu ağacdən asır, istəyəndə çubuqla vurub dirildirlər.

Əfsanələrdən fərqli olaraq, nağıllarda ölüb-dirilmə inkarnasiya və reinkarnasiya ilə də müşahidə edilir. «Daş-ağac» nağlında inisiyasiya ilə bərabər inkarnasiya və reinkarnasiya proseslərini izləmək mümkündür. Bir də bu nağıl ona görə qiymətlidir ki, burada ağacın totem olması açıq cizgilərlə verilmişdir. Nağılın çox nadir süjet xətti olduğunu nəzərə alıb məzmununu qısaca qeyd etməyi vacib hesab edirik. Nağılda göstərilir ki, Dədə Aralın övladı yoxdur. Məsləhət edirlər ki, Göy dağa getsin, ora müqəddəsdür, tanrıya dua etsin. Duanı qurtarandan sonra görür ki, qayadan qəribə səs gəlir: Ay Allah, ölürəm, vay, sancı öldürür məni. Kişi işi başa düşür, daşa arxasını çevirir. Aradan bir az keçir, bir uşaq səsi eşidib geri dönür. Görür boz qayanın ortasından qan tökülüb, bir də əl boyda bir ağac parçası düşüb. Səs də ağacdən gəlirmiş. Dədə bir ovuc torpaq gətirib daşın üstünə tökən kimi qan quruyur, amma ağac parçasının səsi kəsilmir, ağac parçası balaca uşaq kimi

ağlayır. Birdən boz qayanın yuxarisından süd rəngli su axmağa başlayır. Dədə ağac parçasını suyun altına tutur, səsi kəsilir. Tez onu ətəyinə götürüb üzünü tanrıya tutur: - Tanrı, verdiyinə çox şükür.

Evdə beşiyi rahatlayırlar. Ağac parçasını beşiyə qoyurlar. Kişi o saat gedib süd rəngli sudan doldurub gətirir, bir qaba töküb beşiyin yanına qoyr. Ağac parçası suyu içib kiryir. Beləliklə, ağac parçası böyüyür. Dədə onun adını Daş-ağac qoyur. Daş-ağac 10 – 12 yaşına çatır, döyüşmədiyi, tutaşmadığı uşaq qalmır. Hamı ondan qorxur. Dədə bir gün görür ki, Kələmyeyən Adamyarım gəlir, soruşur ki, hanı sənin dəvələrin, adamların? O da deyir ki, Dəli Əmən adlı birisi peyda olub, əlimdən aldı. Daş-ağac bunu eşidib dedi ki, dədə, icazə ver, gedim Dəli Əməninin dərslərini verim. Dədə deyir meşəyə get, orada yekə palıd ağacı var, ucadan səslən: - Ay Sarı qız, ay qohum, ay bibi, mənə bir az ağac qabığı ver. O saat Sarı qız əlində qızıl bir ilan düz üstünə gələcək. Yerində dur, nə irəli, nə geri get. Onda Sarı qız sənə bir parça ağac qabığı verəcək. Qabığı götür, yanıma gəl, ağac qabığı sehlidi, heç kəsə demə.

Daş-ağac meşəyə gedib deyiləni elədi. Sarı qızı çağırən kimi ucaboylu, Sarıbənzir bir arvad əlində qızıl ilan gəldi. Palıd ağacı dedi: Sarı qız, bu bizim qohumdu, istədiyini ver. Daş-ağac qabığı götürüb gəldi. Dədə Aral qabığı götürüb qazana saldı, üstünə su tökdü, dedi, bu suyu sənə üstünə tökəcəyəm, üstündəki ağac qabığı çıxacaq. Paltarını qoymuşam, geyinərsən. Qabığı da götürüb torpağa basdır. Dədə Aral suyu Daş-ağacın üstünə tökdü. Oğlanın üstündəki qabıq qopub aşağı düşdü. Adam cildinə düşdü. Paltarını geyindi. Qabığı da torpağa basdırdı. Dədə Aral ona 20 batmanlıq gürzünü, 40 batmanlıq şeşpərini verdi. O da Dəli Əmənlə vuruşdu, qalib gəldi.

C.Bəydili Sarı qızın həm də dağ əyəsi olması haqqında məlumat verir [37, s.158]. Lakin təsəvvürlərdə Sarı qız təkə dağ əyəsi, dağ ruhu kimi qalmamış, özünün mifoloji inkişafını nəğmələrdə gözəllik və məhsuldarlıq ilahəsi kimi tərənnüm olunan Sarı gəlinə davam etdirmişdir. Əski görüşlərdə də məhsuldarlıq ilahəsi çobanla – antropomorflaşmış dağ tanrısı ilə ilişkili

olmuşdur. Qoyun və quzunun artımla, məhsuldarlıqla əlaqədar olması Sarı qızın – Sarı gəlinin də onlara hamilik etməsinə şərait yaratmışdır. Bəzi mifik təsəvvürlərdə isə gözəllik və məhsuldarlıq ilahəsinin çobanın qızı olması nəzərə çarpdırılır. Həmin ilahənin şərəfinə oxunan nəğmədə də bu görüşün izlərini görürük:

Bu dərənin uzununu,
Çoban qaytar quzunu.
Gedin çobana deyin,
Versin mənə qızını.

Sarı qıza – Sarı gəlinə oxunan digər nəğmədə də onun su ilə, məhsuldarlıq ilə bağlılığı aşkar görünür. Mifoloji şüurda sarı rəng günəşin rəmzidir və eyni zamanda günəş qız, qadın, ana kimi təsəvvürlərdə yaşayır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Sarı qızın – Sarı gəlinin mayası su, od, torpaq və havadan ibarətdir. Sarı qızın ağacla bağlı funksiyası isə sonradan qazanılmışdır.

Əfsanələrdə və «Daş-ağac» nağılında adı keçən Sarı qız isə meşə ruhudur. Ağac kultunun formalaşması meşə ruhu ilə bağlı olmuşdur. Meşə ruhu mürəkkəb quruluşlu olub, ağacın totem kimi, yaradıcı kimi qavranılmasında mühüm rol oynamışdır. Levi-Brül meşə ruhundan danışanda qeyd edir ki, o, insanın öz daxilində olurmuş. Kalabara zəngiləri düşünürdülər ki, insan xəstələnirsə, bu, meşə ruhunun onlara qəzəbidir. Ona görə də meşə ruhuna qurban kəsmək lazımdır. Uşaqlar adətən öz atalarının meşə ruhuna yiyələnirlər. Meşə ruhu öləndə insan da ölür. Meşədəki bütün heyvanlar meşə ruhundandır. Həm də meşə ruhu bu heyvanların bətnində yaşayır. Əgər ovçu bir heyvanı öldürürsə, meşə ruhu ölmüş olar və ona bağlı olan insan da ölür. Buradan da totemizmin həm ağacla, həm də heyvanla bağlı olduğu aşkarlanır. Əgər insan öz əcəli ilə ölərsə, ona bağlı heyvan da öləcək [190, s.72]. Meşə ruhunun quruluşunda ağac kultu yeri, göyü və yeraltı dünyanı

birleşdirənləşdirən bir faktor kimi əsas yer tutur. Qədim türk dünyagörüşünə görə, ağac yer, göy və yeraltı dünya arasında əlaqə yaradan bir vasitədir. L.Y.Şternberq qartal kultunun ağacla bağlı olmasını Sibir türklərinin nağıl və əfsanələrində də müşahidə etmiş, onun mifoloji köklərini araşdırmışdır. L.Y.Şternberqə görə, yakut şamanlarının göyə çıxması üçün istifadə etdikləri şaman ağacı vardır ki, onun da ən yüksək zirvəsində qartal təsvir olunur. Bəzən şaman özü qartal şəklinə düşüb göyə uçar, xəstənin ruhunu tutub bədənə qaytarır [234, s.148]. Ağacın şamanizmdəki rolunu çoxlu mif və əfsanələr də sübut etməkdədir.

Hindistanda katturi tayfasının üzvləri ağaca qurban kəsməmişdən əvvəl Kire adlanan tək ağaca yalvarır, səcdə edirlər [190, s.449]. Müqəddəs ağacları öz adları ilə çağırmaq yasaq olunurdu [190, s.450]. A.M.Saqalayev ağacın mifoloji sistemdə rolunu qiymətləndirərək yazır ki, onun köməyi ilə türk mifologiyasını izah etmək mümkündür [212, s.35]. Ağaca pir kimi sitayiş olunmasına da bu kontekstdən yanaşmaq lazımdır. Azərbaycanın müxtəlif yerlərində pir ağaclara rast gəlmək mümkündür. İlisuda Qarabulaq adlanan yerdə Pir zoğal var. Budaqlarından ip, sap, yun parçası, əski qırığı və başqa şeylər asılmışdır. İlisu meşələrində müqəddəs tozağacı vardır. Onu nadir hallarda kəsirlər, nazik budaq kəsib arıtlayır evdə saxlayırlar. Mal-qara hansısa otu yeyib zəhərlənir, ya da köpürsə, o ağacı heyvanın qarnına vururlar. Heyvanın köpü keçir, ayağa qalxır [61, s.183 – 184].

Bir çox əfsanə və nağıllarda özünə yer alan «quş-ağac» təsəvvürləri ağac kultunu Humay kultu ilə bir mikrokosmda birləşdirir. Burada da ağac totemizmində iki ruhun bir bədəndə yerləşməsi (totemizmin ilkin dövrlərinə xas olan cəhətin – iki canın bir bədəndə yerləşməsi inamının yaşaması) ideyasının izləri görünür. V.Y.Propp ikili can xüsusiyyətini ibtidai totemizmin əsası kimi qiymətləndirir və yazır ki, canın biri ölsə, o biri də dərhal ölür [208, s.245]. «Quş-ağac» təsəvvürlərinin sonrakı inkişafı doğumda ilk qadının rolunu müəyyənləşdirir. Ağacın doğduğu insan (qadın) özü nəsil verərək öz ilk əcdadından – quşdan və ağacdən uzaqlaşır. Bəzi əfsanələrdə də («Quşoğlu»

və «Daş-ağac») quşun və ağacın balası sonradan insan şəklinə düşür. Altay əfsanələrində də ilk insanın Ülgen və Humaydan törədiyi, onların ər-arvad həyatının iki şam ağacında təcəssüm olunduğu bildirilir [212, s.103].

Mifoloji dünyagörüşünün sonrakı inkişafında ağac totemizmi öz yerini heyvanla bağlı totemizmə verir. Avropa folklorşünaslığında bu barədə bir çox məşhur alimlər, C.Freyzer, V.Manqardt, E.Taylor, V.Y.Propp, D.E.Xaytun, Y.M.Meletinski, C.Kokyara və başqaları öz tezislərini irəli sürmüşlər. C.Kokyara öz tədqiqatında Avropa folklorşünaslığında totem haqqında olan fikirlərin xülasəsini verir [169, s.406 – 407, 441 – 442]. Üç dünya haqqındakı təsəvvürlər də olduğu kimi yeni formaya transformasiya olunur. Hətta «Zəngəzur folkloru»nda çap olunan «Göyçək Fatma» nağılında bu üç proses bir-birini izləyir və tamamlayır. Nağılda əvvəlcə reinkarnasiya baş verir, yeni Fatmanın qardaşı Maral çayından su içib marala çevrilir. Fatmanın ölüb-dirilməsi isə sırf inisiasiya hadisəsidir. Nağılda təsvir olunur ki, yer aralanır, Fatma ora düşür, yer təzədən bağlanır. Onun dirilməsi üçün bütün proseslər nağılda əksinə dövr etməlidir. Fatmanın düşdüyü yerdə gül bitmişdir. Padşah oğlu bu gülü bəsləməlidir. Onda gül Fatmaya çevriləcək, üstəlik, qardaşı da maral dərisini dəyişəcək [28, s.144 – 147].

Nağılda inisiasiya reinkarnasiyanın davamlı inkişafına təsir edir. Burada Fatmanın dirilməsi ilə qardaşının cildini dəyişməsi arasında əlaqə vardır. Bu nağılda diqqəti cəlb edən bir cəhət də totemizmlə bağlıdır. Nağılın məlum variantında Fatmanın qardaşı bulaq suyundan içərək inəyə çevrilir. Bizim qeyd etdiyimiz variantda isə maral totem kimi önə çəkilir. Azərbaycan əfsanələrində və nağıllarında totem kimi tanıdığımız, diqqəti az cəlb edən heyvanlardan biri maraldır. Totemizmin əsas xüsusiyyətindən biri sitayiş edilən heyvanın çevrilmə qabiliyyətinə malik olmasıdır. Totem sayılan heyvan istənilən an insana və özünə dönə bilər. İnsanın totemə (ilana, öküzə, qurda, itə və s.) çevrilməsi fizioloji olmasa da, təfəkkür məhsuludur. «Sehrlənmiş qız» əfsanəsində öz sevgilisini cadugər oğlandan xilas etmək istəyən oğlan ilana çevrilir, rəqibini çalır [31, s.242].

Nağıllarda totemlərin bu prosesi asanlıqla keçməsinin şahidi oluruq. «Ceyran» nağılında yarı insan, yarı ceyran doğulan uşaq dərvişin çubuğu və dediyi sehrli söz ilə insana çevrilir (totemdən insana dönüş). Ümumiyyətlə, əfsanə və nağıllarda ceyranın qıza çevrilməsinə çox rast gəlinir. «Süleyman peyğəmbərlə bəyquş» əfsanəsində [26, s.95 – 97], «Qara dağın sirri» nağılında [26, s.127 – 140] ceyran peyğəmbəri və qəhrəmanı öz ardınca mağaraya gətirir və qıza çevrilir. Lakin ceyran burada totem kimi fəaliyyət göstərmir. Azərbaycan nağıllarında insana qayıdış ən çox ilanlarla bağlıdır. «Daş-ağac» nağılında Sarı qızın əlindəki ilan da ağac kultu ilə bağlıdır. Əfsanələrdə də ilan kultuna ağac kultu ilə birgə toxunulur. Əfsanələrimizdə ilan kola çevrilir, bəzən bu proses qızın saçının ilana, ilan da ağaca çevrilməsi ilə birgə müşayiət olunur. Bu prosesi başa düşmək üçün bir neçə əfsanənin mətninə nəzər yetirək:

1. Saç ağacın kökləri kimi

«Saçlı qaya» əfsanəsində bəyin təqibindən qurtarmaq istəyən qız allahdan xahiş edir ki, yer yarılsın, yerə girsin. Bu vaxt yer yarılr, qız yerə girir. Uzun qoşa hörükləri isə qayanın başında qalır. İndi o saç nə qədər kəssələr də, yenə uzanır [31, s.21].

2. Saçın ilana çevrilməsi

«Abduləsər» dağı» əfsanəsində çobanın sevdiyi Şəmsinur özünü qayadan atanda uzun saçları düşmənin əlinə keçir. Onu dartmağa başlayırlar. Qız saçlarının qırılmasını arzulayır. Qızın saç qırılır, qız yerə düşüb ölür. Saçları isə ilana çevrilib düşməni çalır [31, s.43 – 44]. Hörüyün ilanla əlaqəsinə «İlan məhəbbəti» əfsanəsində də rast gəlinir. Bu əfsanədə ilan qızın hörüklərinə vurulmuşdur [31, s.115 – 116].

3. İlan qızın alma ağacına çevrilməsində mediator kimi çıxış edir.

«İlan oğlan» əfsanəsində cildini dəyişən ilan sevdiyi qızı mənfi obraz olan qarıdan qorumaq üçün özü bağban olur, qızı isə alma ağacına çevirir [31, s.108].

4. İlan kol olur

«İlan məhəbbəti» əfsanəsində şahın qızını sevən ilan bağa gəzməyə çıxan qızı görmək üçün kola çevrilir. «Qız kolun dibində uzandı. Kol ilan olub qıza sarıldı və yatdı» [31, s.115 – 116].

Yuxarıda gətirilən misallardan (əfsanə və nağıllardakı) aydın olur ki, ağac kultunun strukturundakı saç, hörük, ilan və ağac vəhdət təşkil etməklə kult sistemini bir bütöv olaraq «görməyə» (bərpa etməyə) imkan verir (saç kökləri, hörük gövdəni və ilan budaqları əks etdirir).

III FƏSİL

NAĞILLARIN MİFOLOJİ STRUKTUR SEMANTİKASI

3.1. İnisiyasiya miflərinin nağıllara transformasiyası

Mifin öz dövrünün gerçəkliyini əks etdirməsini, nağılın isə daha çox uydurma olduğunu nəzərə alsaq, onların bir-biri ilə əlaqəsini diaxron və sinxron şəkildə təsəvvür etmək olar. Mif ayin və ritualın yox olması, kosmoqonik strukturun itirilməsi, tarixi şüura əsaslanan uydurmanın yaranması, mifoloji qəhrəmanların insanlarla birləşməsi nəticəsində özünü yenidən quraraq əyləncə xarakteri daşıyan nağıl strukturuna daxil olur [132, s.90].

Nağıl strukturunun əsasında mifoloji strukturlar durur. Nağıl süjetlərinin əsasında duran mifoloji mətnlər irihəcmli də ola bilər, kiçik məzmun da daşıya bilər. Bu cəhətdən nağıllardakı mifoloji mətnləri strukturca iki yerə ayırmaq mümkündür: sadə quruluşlu mətnlər, mürekkəb quruluşlu mətnlər. Sadə quruluşlu mətnlər nağılın tərkibində yaşayan kiçik mifoloji mətnlərdir. Mürekkəb quruluşa malik mifoloji mətnlər demək olar ki, bütün süjet xəttini təşkil edir və hətta bu süjet xəttinin içərisinə kiçik mətnlər də daxil ola bilər. Bu dediklərimizə «Ovçu Pirim» nağılı misal ola bilər. Nağılın bütün süjet xətti mifoloji mətnidir. Ancaq bu süjet xəttinin içərisində kiçik mifoloji mətnlər də vardır. Məsələn, nağılın süjetinə daxil olan üzüklə bağlı mifdə deyilir ki, kim bu üzüyü barmağına taxsa, dünyada nə istəsə, o saat yanında hazır olacaq. «Sehrli üzük» nağılında da keçəl sehrli üzük vasitəsilə nə arzulayırsa o saat yerinə yetirilir [15, s.44].

Nağıllardakı mifoloji mətnlərə quruluşuna görə mürekkəb və sadə formada təsadüf olunur. «Göyçək Fatma» nağılında mifoloji mətn mürekkəb quruluşa malikdir. Nağılda totemizmlə, əsatiri görüşlərlə bağlı kəskin süjet xətti vardır [19, s.21]. Ümumiyyətlə, bu nağıl yer – kosmos əlaqələrini özündə əks etdirir. Bulaqlar, qara inək, quyu, xoruz Yerlə bağlı mifoloji görüşləri, qarı,

Fatma günəşlə bağlı ibtidai təsəvvürləri özündə yaşadır. Qara inək Fatmanın totemidir. Nağılın mətnində totemlə bağlı mifoloji kontekst vardır. Bu da Fatmanın qardaşının meşədəki bulaqdan su içməsi ilə qara inəyə dönməsi prosesini əhatə edir. Qardaşı bacısına tapşırır ki, onun qara inəyə dönməsini heç kimə deməsin. Burada ezoteriklik özünü göstərir. Bu sirri o açsa, qara inək ona kömək edə bilməz.

Totemin ətinin yeyilməməsi də ibtidai təsəvvürdə özünə yer alan düşüncə tərzidir. Bu dünyagörüş bir çox Şərq xalqlarında vardır. Hətta inəyin totem olduğu Hindistanda da onun ətinin yeyilməməsi əcdadına olan hörmətdən irəli gəlir. «Göyçək Fatma» nağlında da qarı Fatmaya tapşırır ki, inəyin ətindən yeməsin [15, s.23].

Nağılın mövzusu xeyir qüvvələrlə şər qüvvələrin mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Şər qüvvələr – Fatmanın analığı və çirkin Fatmadır. Onlara qarşı mübarizə aparan isə göyçək Fatma və günəşin simvolu olan qarıdır. Qarı meşədə yaşayır. Göyçək Fatma simvolik obraz olan yel babanın vasitəsi ilə meşədə yaşayan qarının – günəşin evinə gəlir. Burada meşənin mənə yükü yerlə göy arasında sərhəd məzmunu qazanması ilə üzə çıxır. Bir çox nağıllarımızda meşə sərhəd funksiyasını yerinə yetirir. Cinsi cəhətdən yetişmiş qızı meşədə qoymaq, azdırmaq onun inisiyasiyadan keçməsinə xidmət edir. Y.M.Meletinski evdən qovulan qız motivini onun cinsi yetişkənliyi və inisiyasiyadan keçmək arzusu ilə əlaqələndirir [192, s.163]. «Göyçək Fatma» nağlında Fatma ilə ögey ana arasındakı ziddiyyətin bir səbəbi də bu idi.

Fatmanın qarı ilə yaxınlığını günəşin əjdaha tərəfindən udulması haqqında olan miflərdəki uyğun motivlər də göstərir. Əjdahanın günəşi udması bu nağılda belə əks olunur: «Bir də gördülər ki, tora bir balıx düşüb ki, əjdaha boyda. Tez balığın qarnını yardılar. Oğlan gördü ki, budu Göyçək Fatma balığın qarnında» [15, s.26].

Fatmanın zahiri də Günəşə bənzərdir. Onun saçları günəşin şəfəqi, yanaqları günəş kimi qıpqırmızıdır.

Göründüyü kimi, biz ezoterikliyin iki forması ilə «Ovçu Pirim» və «Göyçək Fatma» nağıllarında qarşılaşdıq. Ovçu Pirim ilanlara məxsus sakrallığı qorumadığına görə ölümə məhkum oldu [15, s.10], Göyçək Fatma isə bunu bacardığına görə xoşbəxtliyə çatdı.

«Ovçu Pirim» nağılında göstərilir ki, onun şişə taxdığı ceyran tikələri hərəsi bir ceyran olub qaçmağa başladı. Bu, adi reinkarnasiya hadisəsidir. Odun təsiri ilə ölmüş ceyran ətindən yeni ceyranlar əmələ gəlir [15, s.8]. Nağılda ağ ilan gündüzü, qara ilan gecəni təmsil edir. Nağılda göstərilir ki, qara ilan az qala ağ ilanı boğsun. Biz burada əksliklərin mübarizəsinin şahidi oluruq.

Ovçu Pirim oxu çilləyə qoyub qara ilanı nişan aldı. Amma bədbəxtlikdən ox ağ ilana dəyib, onu bərk yaraladı. Burada ox günəşin şüasıdır. Günəş öz oxunu torpağa sancanda qaranlıq da qaçır. Mifoloji mətnin mənası təbiət hadisəsinə uyğun gəlir. Nağılın süjeti buradan sakrallığa doğru gedir. Sakrallıqla ovçu Pirim arasında birbaşa əlaqə alleqorikliklə bağlıdır. Ağ ilan dil açıb danışır ki, mən bilirəm sən məni qəsdən vurmamısan, qara ilanı vurmaq istəyirdin, amma ox mənə deydi. İndi ilanlar padşahıynan danışib qurtarandan sonra desə ki, məndən nə istəyirsən, onda qorxma, de ki, iki şey istəyirəm, biri yaşıl qaşlı üzünü mənə ver, ikincisi də ağzıma tütür. Atam nə qədər qəzəblənsə də, qorxma, elə o şeyləri istə [15, s.10]. Burada alleqorikliyin iki forması müşahidə olunur. Birincisi, heç bir xarici təsir olmadan insan dili ilə danışmaq, ikincisi, xarici təsirin köməyi ilə bütün heyvanatın, nəbatatın dilini bilmək. Ovçu Pirim ilanlar padşahının onun ağzına tütürməsi ilə bu qabiliyyətə malik olur. Ancaq burada bir tabu da vardır. Ovçu Pirim bu sirri, yəni heyvanat və nəbatatın dilini bilməsini heç kəsə açmamalıdır. Yoxsa onu ölüm təhlükəsi gözləyir. Ovçu Pirim yer mənşəli qəhrəmandır, o bu sirri açmaya bilmir. Burada ezoteriklik ilanlara məxsus sirrin qorunmasından ibarətdir. Ovçu Pirim bu sakrallığı qoruya bilmir. Bir anlığa düşünək ki, Fatma da totemin sirrini açıb, onda o da ölümə məhkum olacaqdı. Ancaq bu belə olmadı. Totem Fatma ilə eyni kökdəndir, daha doğrusu, Fatma totemin

kökündəndir. Ovçu Pirim ilə ilanlar arasında birbaşa bağlılıq yoxdur. İlan ovçu Pirim üçün sonradan qazanılmış mifoloji dünyagörüşdür. Daha dəqiq desək, ilan ovçu Pirimin kultudur, ona səcdə edir.

Biz mifoloji mətn dedikdə nə başa düşürük? Bu, orada iştirak edən obrazların mifoloji təfəkkürü ilə bağlı olan məsələdir. Yeni qədim əcdadımız inanırdı ki, ölən insan yenidən dirilə bilər. O bunu mifoloji tərzdə başa düşür və buna sakral – sirli don geydirir. Hətta bu haqda geniş dünyagörüşü və sistem yaradır, onu mifdə təsbit edir. Bu mif də sonradan nağıla keçir və ümumi məzmunu qarışır. Buna «Qızıl qoç» nağılı misal ola bilər. Nağılın başlanğıcında ölüb-dirilmə bir kod kimi verilir: «Bu biri də keçəldir, ona hələ ölüm yoxdu. O anadan olanda göydə ölüb-dirilən ulduzun çıxdığı vaxta düşüb. Odu ki, bu keçəl bir dəfə ölüb, yenə diriləcək» [15, s.50]. Nağılda öldürülmüş keçəlin dirilməsi belə təsvir olunur: «Dərviş dedi: - Mən keçəli diriltməyin sirrini deyərəm, amma bir şərtim var. İndi buradan gedərsən, sənin arvadın hamilədi, onnan bir uşağın olacaq. O uşağı aparıb keçəlin sinəsi üstündə başını kəsərsən. Uşağın qanı axan kimi keçəl asqırıb diriləcək, bədəninin daşı da tamam töküləcək» [15, s.66]. Göründüyü kimi, nağıldakı bu kod nağıla hopmamışdan əvvəl sərbəst bir mif olmuş, ölüb-dirilmə haqqındakı təsəvvürləri əhatə etmişdir. Bu hadisəyə inisiyasiya da demək mümkündür. Ölüb-dirilmənin izlərinə nağıllarda müxtəlif şəkildə rast gəlmək mümkündür. Fasiləli, tədrici ölüb-dirilmə hadisəsi də Azərbaycan nağıllarında kifayət qədər çoxdur [17]. Bu ölüb-dirilmənin birbaşa ölüb-dirilmə hadisəsi ilə müəyyən fərqləri də vardır.

«Qızıl qoç» nağılındakı ölüb-dirilmə ən qədim görüşlərdən sayılır və burada ölüm aktı daşa dönmə ilə icra olunur [15, s.59]. Özündə belə bir inamı da yaşadır ki, insan daşdan yaranıb, daşa da dönməlidir. Demək, obyekt və subyekt məlumdur. Əgər belədirsə, insanın əvvəlki halına qayıdışı təkzibolunmazdır. Ancaq ölüm aktının baş verdiyi digər nağıllarda uşaq (qəhrəman) doğulur. Amma reinkarnasiya zamanı almaya dönmür. Alma bu nağıllarda

uşaq əmələ gətirmək üçün vasitədir və sonradan görəcəyimiz kimi, belə nağıllarda ölüb-dirilmə tədricən baş verir.

Keçəlin ölüb-dirilməsini əks etdirən mərasim və adətlər bu gün toy ritualında yaşamaqdadır. Şəkiddə gəlin gəlməmişdən qabaq toyxanaya balaca oğlan uşağı və dəllək gəlir. Dəllək uşağın başını daz qırıb keçəl edir. Keçəl bəyin yerində əyləşir. Bəy gəlib keçələ pul verir ki, öz yerində otursun. Bu dəfə dəllək onun üzünü qırır [23, s.118].

Keçəl surətindən bəhs edən araşdırıcılar uşaqların başının qırılması faktına inisiasiya olunmaq kimi yanaşmamışlar. Ə.Əsgər K.L.Zadixinaya əsaslanaraq bunun ayrıca mərasim kimi qeyd edir. Müəllifə görə bu başqırma mərasimi uşaqların yetkinlik və ya gənclik dövrünə keçməsi ilə bağlı olub inisiasiya səciyyəsi daşıyır. XX əsrin əvvəllərinə kimi Sibir tatarlarında bu adət qalmaqda idi. Onlarda uşaqların kəkili (baş qırılan zaman əmcəkdə saxlanan tük) toy qabağı qırılırmış [62, s.83]. Başın qırılması inisiasiyada o dünyanın sahibinə hörmətin atributu kimi qəbul olunmuşdur. O dünyanın sahibi keçəl təsəvvür olunur. Həm də toyda uşağın başının qırılmasında gizlin olaraq uşağın keçəl olunub o dünya sahibinə qurban verilməsi kimi mənə duyulur.

Toylardakı keçəl və nişanlı bəy qoşalığı «Qızıl qoç» nağılındakı şahzadənin sevdiyi qızın arxasınca gedərkən keçəlin ona yoldaş olmasını, kömək etməsini yada salır. Həmin mərasimin nağıldan qalan, köhnə mifdən yadigar olan və ritualdan qopan ünsür olmasını deməyə əsas verir. Nağılda və mifdə «nişanlı» qısqanclıq üzündən keçəlin başını kəsir. Keçəlin dirilməsi isə «nişanlı»nın öz balasını qurban verməsindən sonra baş tutur. Toylarda da balaca oğlanın başını qırmaqla onu inisiasiyadan keçirirlər. Nağılda və mifdə keçəl əvvəlcə «nişanlı» rolunda olur, qızı ələ keçirmək üçün çoxlu əziyyət çəkir. Mərasimdə də uşaq «keçəl»in roluna girib bəyin yerində əyləşmişdir. Bəy onu razı salmaq üçün pul verir ki, öz yerində otursun.

İnsan dünyaya gələndən onu həyat və ölüm məsələləri düşündürmüşdür. Onun təfəkkür tərzini bu prosesi hər dəfə izlədikcə dünyanın ikili xarakteri haq-

qında konkret nəticələrə yiyələnirdi. İnsan başa düşürdü ki, yaranan hər bir şey izsiz yox olmur, o, sonrakı həyatını başqa cildə davam etdirməli olur. Bir sözlə, həyat ölümü doğurur, ölüm isə yenidən həyatda doğulur. İnsan bu ziddiyyəti dərk edirdi. Bu ziddiyyətə səbəb olan od və su stixiyaları idi. Od və su həm həyatı, həm də yoxluğu təmsil edirdi. Onların mifik təfəkkürdə obrazlaşdırılması isə mif mətnlərində ölüb-dirilmə ilə bağlı təsəvvürlərin yaranmasına imkan verirdi ki, sonradan bu mifoloji mətnlərə nağıllarda rast gəlirik.

Biz əvvəlki tədqiqatlarda ölüb-dirilmənin nağıllarda üç təkamül prosesini izləmişdik. Birinci tipə uyğun gələn «Məlik Məmməd» nağılı idi ki, burada ölüm-dirilmə nağılın süjetinə qaynayıb-qarışmışdır, onun ancaq izlərini təyin etmək mümkündür. Nağılda quyu o dünyaya gedən yolun başlanğıcıdır, o dünyanın yolu quyudan başlanır. Quyuya düşən «yandım-yandım» deyir, məhz bundan sonra yeraltı məkana gedib çıxır. Biz Məlik Məmmədin ölüb-dirilməyini quyudan keçərək o dünyaya düşməsi və Zümrüd quşunun belində bu dünyaya qayıtması ilə təyin edirik [46, s.76 – 86]. Bu motivi M.H.Təhmasib «Avesta» mətnlərinə əsasən izah edir və Simurq quşunun Zümrüd quşu olduğu qənaətinə gəlir [120, s.10].

İkinci tip nağıllarda da ölüb-dirilmə hadisəsini nağılın ümumi süjetindən ayırmaq olmur. Burada da motiv mifoloji mətnin içərisində əriməkdədir. İkinci tip nağıllara «Vəfalı at», «Barxudarın nağılı» və başqa nağılları aid etmək olar. «Vəfalı at» nağılında padşah ölən zaman hər üç oğluna vəsiyyət edir ki, «Şikara gedəndə üçünüz də bir yerdə gedin. İkinci vəsiyyətim ağac dibində, divar dibində və meşə arasında yatmayın» [46, s.5]. Nağılda vəsiyyət gələcək hadisələrdən qorunmaq üçün qəhrəmanın fəaliyyətində göstərilən kod kimidir. Bu koddan sonra mifoloji mətnin açılması gəlir. Bu nağılda da kod mifoloji nağılın motivinin açılmasına (ölüb-dirilmə motivinin) yardım edir. Nağılda 3 vəsiyyət, 3 kod və 3 motiv vardır. Vəsiyyət situasiyaya girişi və bu dünyanı, kod qəhrəmanın davranışını və sakral dünyanı, motiv isə nağılı işarələndirir. Ümumilikdə onların səciyyəsi «kiçik qardaş» motivinin açılmasında rol

oynayır. Eyni zamanda bu motiv kiçik qardaş olan Məlik Məhəmmədin nağılın struktur modelində onun sakral dünya ilə bağlılığını təmin edir. Nağıl təfəkküründə o dünya bu dünya kimi təsəvvür olunur, yeni şəhər, dükanlar, məişət və s. Mehtərlik sənəti ibtidai təfəkkürdə atla bağlı olduğundan Məlik Məhəmməd tacirin atına mehtərlik edir. Atın insan kimi danışması və Məlik Məhəmmədə yol göstərməsi (alleqoriya) qəhrəmanın fəallığında xüsusi rol oynayır. Bu nağılda heç bir nağılda rast gəlinməyən üç dünya təsvir olunur. Biri real dünyadır, ikinci dünya Məlik Məhəmmədin quyu ilə endiyi orta dünyadır, üçüncü dünyaya isə qəhrəman qəbir vasitəsilə daxil olur. Hər üç dünya arasında isə vəfalı at əlaqə yaradır. Nağılda üçüncü dünyanın xüsusiyyətləri mifoloji düşüncə tərzinə uyğun olaraq təsvir olunur. Üçüncü dünyaya gedən yolda hər şey sehrlidir. Məlik Məhəmməd qəbrə qamçı vurur, qəbir nimşəqlənir. Qəbrin sahibi Məlik Cümşüddür. Bu dünyada da qarşı duran qüvvələr vardır. Məlik Cümşüd xeyiri, qarı şəri təmsil edir. At Məlik Məhəmmədi öyrədir ki, yoluna iki xalça çıxacaq. Örtülü xalçanı açsın, açıq xalçanı örtsün, iki qapı çıxacaq, açığı bağlasın, bağlını açsın. Atın qabağında sümük, itin qabağında ot olacaq, dəyişsin. Qarşısına qarı çıxacaq. Məlik Cümşüdün hacatları o qarıdadır. Hacatlar olan torbanı alıb qaçsın. Nağılda qəhrəmana kömək edən onun elədiyi yaxşılıqlardır. Ona görə də Məlik Məhəmməd torbanı götürüb qaçanda it, at, qapı, xalça onu tutmur. O qəbirdə olan sümükləri quraşdırır, at dirilik suyu gətirir, Məlik Cümşüdün boğazına tökürlər, o dirilir [46, s.19]. Göründüyü kimi, nağılda üç qurbustan göstərilir: real dünya, o dünya və prodünya. Orta dünya türk mifologiyasında yuxarı və aşağı dünyanı birləşdirir. Günəş dünyası yuxarı dünya, zülmət dünyası aşağı dünya, orta dünya isə yaşadığımız dünyadır. Yerlə Göyün, kişi ilə qadının birləşməsi orta dünyaya aiddir. Ancaq türk mifologiyasında elə məqamlarla qarşılaşırıq ki, orada ikili qarşıdurma məntiqi pozulur, dual təşkilat formasından triadaya keçilir, ikili başlanğıc üç başlanğıcla əvəz olunur. Aşağı dünyada keçmiş, yuxarı dünyada gələcək durur, bu zamanlar orta dünyada indiki zaman çərçivəsində bir-birinə yaxınlaşır [133, s.424].

Dual təşkilat prinsipini B.Ögəl də təsdiq edir. Altay yaradılış dastanlarına görə türk kosmoqoniyasının əsasında əvvəlcə iki kök – iki ağac kökü – «Ölüm ağacı» ilə «Həyat ağacı»nın kökləri durur. Yerlə göy yox ikən bu köklər varmış və bu köklər Tanrıya qədər uzanmış. Aydınlıqların kökü Tanrının yeri, qaranlıq kökü isə cəhənnəmdir. Bu iki kökdən savayı «üçüncü bir varlıq» da var idi. Buna da qədim türklər «göy boşluğu» və ya «göy qalığı» deyirdilər. Ölüm ağacının kökü – keçmiş zamanı, həyat ağacının kökü – indiki zamanı, Tanrının yeri isə gələcək zamanı göstərirdi [133, s.422].

Məlik Məhəmmədin tacirin arvadı ilə başbirlik etməməsi də bu üç dünya məsələsi ilə bağlıdır. Çünki Məlik Məhəmməd orta dünyanın, tacirin arvadı isə keçmiş dünyanın adamıdır.

Məlik Məhəmmədin öz dünyasına qayıtması üçün atın mifik xüsusiyyətlərindən istifadə olunur. Əski təsəvvürdə at dağ ruhu ilə su kultunun birləşməsindən yaranan qeyri-adi qüvvə kimi təsəvvür edilirdi. Atın xtonik məzmunu o dünya ilə bu dünyaya asanlıqla gedə bilməsində aşkar olunur və bu da qəhrəmanın təsəvvürdə ölüb-dirilməsinə yardımçı olur. Nağılın məzmununda ölüb dirilmə subyektin bilavasitə ölməsi ilə müşahidə olunmur, mifoloji tanrı kimi istənilən vaxt o dünyaya maneəsiz gedə bilir.

Üçüncü tip nağıllar isə sırf ölüb-dirilmə hadisəsi ilə müşayiət olunur. Belə nağıllara «Gülzar xanım», «Dostluğun sirri», «Yusiflə Sənubər», «Comərdin nağılı» və s. nağıllar misal ola bilər. Bu nağıllarda ölüb-dirilmə aktını izləyəndən sonra bu qənaətə gəlmək olar ki, ölü kultuna (meyit) inam bu hadisənin təsiri ilə yaranmışdır. Bu nağıllarda ölüb-dirilmə hadisəsi birbaşa, həm də sözün əsl mənasında baş verir. «Yusiflə Sənubər» və «Gülzar xanım» nağıllarında eyni hadisə baş verdiyindən bu hadisəni «Yusiflə Sənubər» nağılında izləyək. Bu nağılda ac doyurmaq, kasıb-kusuba əl tutmaq, nəzir-niyaz paylamaq övlada sahib olmaq üçün bir vasitədir. Nağılda göstərilir ki, iki qardaş olan padşahla vəzirin övladı olmur. Dərviş onlara iki alma verir, deyir ki, birinizin oğlu, birinizin qızı olacaq. Adlarını özüm qoyacağam [15, s.68 – 69].

Böyük qardaşın bir oğlu, kiçik qardaşın bir qızı olur. Qardaşlar qonaqlıq verirlər. Müəyyən vaxt keçəndən sonra dərviş gəldi. Padşahın davranışı dərvişin xoşuna gəlmədi. Ona görə də gələnlərə deyir ki, gedin söyləyin ki, mən həmin dərvişəm, uşaqlara ad qoymağa gəlmişdim. Mənə belə üz göstərdilər, içəri girmərəm, oğlanın adını Yusif, qızın adını Sənubər qoyuram [15, s.70]. Padşahın dərvişə hörmətsizlik etməsi Yusifin ölümünə səbəb olur. Yusif Sənubərin gərdəyinə girəndə qəflətən yıxılır və ölür. Sənubər 39 gün meyidin üzərində ağlayır. 40-cı gün meyit qeybə çəkilir. Burada ölüb-dirilmənin Yusiflə bağlı olması təsadüfi deyil. Yusifin – İosifin qədim Şərqi Mifologiyasında həm müqəddəs şəxsiyyət həm gözəllik simvolu, həm də bitki, ağac kultu ilə bağlı olması haqqında bilgiler vardır [232, s.156 – 158] . «Mifoloji lüğət»də gözəllik nişanəsi kimi bitkilərin, nəbatatın «ölməsi», yenidən «dirilməsi» onun adı ilə əlaqələndirilir [196, s.253].

Bu nağılda Yusifin ölümü bilavasitə atasının dərvişə göstərdiyi biganəliklə bağlıdır. Yusifin doğuluşu ilahi qüvvələrlə bağlı olduğundan padşah bu qüvvələrə qarşı çıxmamalıydı. Bu özü də tabudur və axırı ölümə nəticələnəlməlidir. Sonradan gördüyümüz kimi, bu ölümün cismani ölüm olmaması üçün Sənubər bütün əziyyətlərə qatlaşmalıdır. Nağılın strukturunda ölüb-dirilmə tam şəkildə özünü göstərir və nağılın ana xəttini təşkil edir. Lakin nağılın strukturu çox genişdir və özündə xırda mifoloji mətnləri də birləşdirir. Belə mətnlərdən biri də kiçik Yusifin doğulmasıdır. Biz Yusif öləndən sonra onun mifoloji qüvvəyə çevrildiyini görürük. Nağılda təsvir olunur ki, böyük pəri bacı ağacdən asılan tabutu endirib «açıl, tabut, açıl» dedi, tabut açıldı, «oyan, Yusif, oyan» dedi, Yusif oyandı, yedilər, içdilər, əyləndilər, böyük bacı «öl, Yusif, öl» dedi, «örtül, tabut, örtül» dedi. O biri bacılar da tabutu ağacın başında gizlətdilər. Burada o öz ölümü ilə ilahi qüvvələrlə bağlı olduğunu sübut etmiş olur. Nağılın mətninə belə bir epizod lazım idi. Çünki belə qüvvədən doğulan uşaq daha güclü və gözəl olmalıydı və nağıl qəhrəmanına çevrilməliydi. Məhz balaca Yusifin gücü və gözəlliyi qarşısında ölmüş Yusifi əsir edən pəri qızları tab gətirə bilmir, atasını özünə qaytarır.

Nağılın ümumi mifoloji süjetinə kiçik Yusifin böyüdükdən sonra bərkə-boşa salınması, padşah tərəfindən tapşırıq ardınca yola salınması, nəhayət, ən çətin tapşırıq ardınca – pəri qızlarının ardınca göndərilməsi də daxildir. Bütün bunlar köməkçi süjetlərdir və nağılın kontekstində ata Yusifin tapılmasına xidmət edir.

Eyni mifoloji motivi «Ölü Məhəmməd» nağlında da müşahidə edirik. Burada da övladsızlıq süjetin əsasını təşkil edir. Dərviş odunçu ilə arvadına alma verir ki, övladları olsun. Bir müddətdən sonra odunçunun qızı doğulur. Qız bulağa gedəndə həmin dərviş onun qarşısına çıxır, deyir ki, «xubsan, xubsan, bir ölüyə münasibsen» [18, s.292]. Bu hadisə hər dəfə təkrar olunur. Qız saralıb-solmağa başlayır. Sirri biləndən sonra onlar başqa yerə köçürlər. Yol gedəndə bir qapıya rast düşürlər, nə qədər edirlər qapı açılmaz. Qız qapıya toxunan kimi qapı açılır, qız içəri girir və qapı örtülür. Qız içəridə qalır, ata-ana peşman olub geri qayıdırlar. Qız görür ki, bura qalaçadır, pilləkənlə aşağı düşür, 39 otaq keçir, axırncı otaqda şüşədən qayrılmış bir qutu, qutunun da içində meyit görür. Qutunun üstündə yazılıb ki, «Mən ölü Məhəmmədam. Hər kim üstümdə 40 gün, 40 gecə Quran oxusa dirilərəm» [18, s.292]. Qız ölünün barmağındakı üzüyü çıxarıb öz barmağına taxır. Bu, ölüyə ərə getmə motividir. Ölüb-dirilmə motivinin əsasında durur. Ölümə məhkum olmuş adama ərə getmə dolayısı ilə «Yusiflə Sənubər» nağlında da vardır. Demək, bu motiv olmasa, dirilmə baş verməz. Qız 39 gün Quran oxuyur, 40-cı gün özünə köməkçi axtarır və tapır. Özü yatır, köməkçi qız axırncı gün Quran oxuyur. Məhəmməd dirilir, başının üstündə köməkçi qızı görür, elə bilir ki, onu dirildən odur. Ona evlənir, bunu gören əvvəlki qız quşa dönür, bağçada ağaca qonur [15, s.75]. Biz bu hadisəni izah etmək üçün miflərdə Humayın ağacla əlaqəsinə nəzər yetirməliyik. Məlumdur ki, Humay həm də quş kimi təsəvvür olunur və hamilə qadınların himayəçisidir. Nağılda da bu aydın sezilir.

Duanın yardımı ilə baş verən dirilmək motivi də qədimdir. C.Bəydili yazır ki, «mifopoetik strukturda yeri olan dua ilə dirilmə şəklindəki bu inanış bir nəş-

nəni yaratmaq, «həyata gətirmək»dən ötrü onu adlandırmağın gərəkli olduğu-na dair əski inanışın islami çalar qazanmış bir başqa formasıdır» [37, s.295].

Ölünün üstündə 40 gün Quran oxumaq mifoloji şüurun dini şüurla əvəz edilməsi dövrünün hadisəsidir. Yəqin ki, nağılın bu hissəsinin arxetipi daha qədimdir və onu aşkarlamaq üçün mif mətninə müraciət etmək lazımdır. Nağılın sonrakı hissələri isə olduğu kimi qədim nağıl tipinin üzərində qurulmuşdur. Burada ayrıca olaraq quşun qanından ağac bitməsi, ağacdən beşik düzəldilməsi, ağacın tilişgəsinin hovuzda düşməsi, qarının tilişgəni su qabında evinə aparması, nəhayət, tilişgənin qıza çevrilməsi kimi kiçik mifoloji mətnlər əks olunmuşdur. Nağılda qədim türk dünyagörüşü – ağacın övlad verə bilməsi, yaxud ağacın insana çevrilməsi kimi mifoloji görüş özünü yaşatmaqdadır. Nağılda dolayısı ilə ağac himayə edəndir. Ağacın bu roluna diqqət edilsə, buna «Yusiflə Sənubər»də də rast gəlirik. Yusifin tabutu ağacda gizlədilir. Bu isə ağacın müqəddəs olması ilə birbaşa bağlı idi. Ümumiyyətlə, ağac kultu türk dünyagörüşündə həm o dünya ilə bu dünyanı, həm də torpaqla göyü birləşdirən vasitə kimi təsəvvür olunmuşdur. Görünür, qızın ölü Məhəmmədə qovuşması üçün ölüb-dirilmə prosesindən keçməsi vacib imiş. Bunun üçün o öz kultunun köməyindən istifadə edib dirilməlidir. Əvvəlcə ağac olmalı, ağacdən beşik düzəldilməlidir. Proses ardıcıl gedir, tilişgə suya düşməli, su ona həyat verməli və o yenidən öz həyatına qayıtmalıdır. Bu motiv ölüb-dirilmənin daha qədim variantıdır. Bizə belə gəlir ki, ağac kultunun övlad verə bilmə xüsusiyyəti sonradan inkişaf edərək almadan uşaq əmələgəlmə motivində təsbit olunmuşdur. Demək, mifoloji düşüncədə alma öz xüsusiyyətini ağacdən almışdır. Ağac artım xüsusiyyətinə malik olduğundan, onun barı da belə düşünülmüşdür.

«Ölü Məhəmməd» nağılında türk mifoloji düşüncə sisteminin sintaqmatik quruluşu belədir:

1. Doğuluş: qız almadan doğulur;
2. İnisiyasiya: qız 40 gün ölüyə qulluq edir;
3. İnkarnasiya: qız xəyanətə dözməyib quşa çevrilir;

4. Mifoloji hərəkət tsiklinin tamamlanması: qızın başı üzülür.

Bu hissəyə qədər onun adı, həyatı yaşam tərzini təsvir olunur. Hadisələrin xoşbəxt sonluqla qurtarması üçün o, əvvəlki prodünyasından qüvvət almalıdır. Bunun üçün geriye dönüş başlanır. O, ağaca çevrilir, ağacdən beşik düzəldilir, ağacın tilişgəsi suya düşür və o, təkrar olaraq öz dünyasına qayıdır [46, s.296]. Onun bu dünyasında su və qarı önəmli rol oynayır, bilavasitə onun yenidən dirilməsinə kömək edir. Biz nağılda iki ölüb-dirilmə hadisəsinin olduğunu görürük. Birinci proses Məhəmmədlə, ikinci proses qızın özü ilə bağlıdır.

Ölüb-dirilmə motivinin əsasında 4 ünsür, xüsusilə od və su dayanır. Heraklitə görə dünyanın inkişafı iki yolla təşəkkül tapır – yuxarı və aşağı. İlk halda od suya çevrilir, su da odun əsasında durur. Ölmək torpaqla (su), dirilmə od (göy) ilə bağlıdır. Heraklit yazırdı ki, «Ruhun ölməsi suya çevrilməyin, suyun qurtarması torpağa çevrilməyin əsasında durur. Torpaqdan od, sudan ruh əmələ gəlir» [172, s.22]. Ölüb-dirilmə geniş mənada dünyanın yaranması, məhv olması və yenidən yaranması deməkdir. Hələ vaxtilə Heraklit deyirdi ki, dünya dövrü olaraq əbədi odlarda yanır və yenidən küldən törəyir [172, s.12]. Biz mifik quş olan Səməndər quşunun da əbədi odlarda yanmasını və yenidən küldən doğulmasını həyat və ölüm arasında mübarizə kimi qəbul etməliyik. Od həyatın ilk göstəricisidir. Odu əldə edən insanlar onun əbədiliyinə inanmaq istəmiş və onu tanrı odu kimi qəbul etmişlər. Odlu Günəş arasında birbaşa əlaqə görə insanlar onu Günəşin simvolu sayır, Günəşə məxsus mifoloji cizgiləri isə odun üzərinə köçürürdülər.

Ölüb-dirilmə motivinin sosial kökləri vardır. Bu anlayışın başlanğıcı qəbilə həyatı dövrünə aid olan totem görüşlərindən başlayırdı. Totem qəbilənin əcdadı – yaradıcısı rolunda çıxış edirdi. Qəbilənin üzvləri də öz başçılarını birbaşa bu totemlə bağlı olan adam kimi qəbul edirdilər. Qəbilənin həyatında başçının rolu o qədər mühüm olurdu ki, hətta öləndə də onun ruhunun ölməzliyinə, sonradan dirilib onlara başçı olacağına ümid yaranırdı. Bu isə ölüb-dirilən tanrı ideyasının kökünü təşkil edirdi. Başqa inanclar da bunun kimi

öz köhnə formasını dəyişir, yeni şəkil alır. «Koroğlu» dastanındakı Alı kişi obrazını yada salaq. Türk xalqlarında Alı/Alis yeraltı dünyanın, ölümlər dünyasının allahı kimi formalaşmış və qəbul edilmişdi. Kor tanrı kimi yaddaşlarda qalan bu allah Rövşənin, yeni işığın yaradıcısıdır. İşığın qaranlıqdan doğulması mifoloji faktı bu günədək xalq arasında yaşamaqdadır. İşığın doğulması, qaranlığın, zülmətin ölməsi – bunlar həm təzad, həm də həyatın irəliyə doğru inkişafına təkan verir.

Ölüb-dirilmə motivinin kökləri həm də təbiət və kosmosla bağlıdır. İnsanın təbiət üzərindəki müşahidələri ibtidai təfəkkürdə müəyyən assosiasiyaların yaranmasına səbəb olurdu. Çünki o, hər dəfə təbiətin qışda məhv olub yazda yenidən canlanmasının şahidi olurdu. Günəşin səhər tezdən çıxmasını, axşam batmasını, ayın gecənin qaranlığında doğulmasını, ulduzların axmasını görürdü. Günəş və ay məhsuldarlığın, artımın simvoluna çevrilirdi. Ayın hər gecə çıxıb, səhər batması onun ölüb-dirilməsi təsirini bağışlayırdı. Mifoloji strukturda tsiklik olaraq günəş – ilan – yağış – ay – artım – qadın – ölüm çevrəsi yenidən dirilmə kimi təyin olunur. M.Eliade günəş və ayla bağlı mifoloji strukturda tipoloji sıranın inkişafını bu cür izah edirdi. Bu ənənə Misir mifologiyasından gəlirdi. Osirisin dirilməsi də ay ilə bağlı idi. Y.M.Meletinski yazır ki, təbiətin məhsuldarlığının və kosmosun, ilahinin, qurban verilən heyvanın ölüb-dirilməsinin simvolikası üçün ölüb-dirilən heyvanlarla, allahlarla bağlı kultun şərəfinə keçirilən müxtəlif rituallar, təqvim bayramları xarakterikdir [196, s.669]. Təqvimlə bağlı bayram mərasimləri türk xalqlarının xarakterik funksional xüsusiyyətlərini daha aydın əks etdirir [Bu barədə bax: 177, s.313].

Azərbaycan nağıllarında ölüb-dirilmə motivinin struktur müxtəlifliyi qəhrəmanların həyatında yeraltı dünyanın (məkanın) rolu ilə də təyin olunur. Burada qəhrəman cismani olaraq ölmür, ancaq ölümün xüsusiyyətlərini daşıyaraq ölüb-dirilmə haqqında ibtidai təsəvvürlərə əsaslanır və sakral məzmunu malik olur. Bu məqamları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

Atın ölüb-dirilmədə rolu. Türk mədəniyyətində at ən qədim hadisədir. Türk atsız təsəvvür olunmur. Alimlər atın etimologiyasını quşla bağlayırlar, xüsusən qanadlı atın formalaşmasında N.Y.Marrın dediyi kimi, «quş»un semantik mənasının «göy» ilə bağlı olması xüsusi yer tutur [208, s.170]. Bunu Zümrüd quşunun belində Məlik Məmmədin o dünyadan bu dünyaya uçması da təsdiq edir. Bu haqda M.H.Təhmasib geniş danışmışdır [120, s.7 – 9].

Demək, at o dünyaya getmək üçün vasitə hesab olunub. Atın odla bağlılığı da buna imkan vermişdir. Çünki qədim türk əsəirlərində də at odqanadlı təsəvvür olunmuş, o dünyaya getmək üçün odun o dünya ilə bağlı olması kimi xüsusiyyətindən istifadə etmək düşünülmüşdür. Atla, odla bağlı əski inanış qədim türkün tüstü vasitəsilə, alovun üstündə o dünyaya getməklə bağlı olan mifoloji görüşlərindən doğmuşdur [40]. Azərbaycan nağılında da padşahın və qəhrəmanın o dünyaya getmək arzusu qalanmış tonqalın alovlarının şöləsi və tüstünün burula-burula qalxması nəticəsində baş tutur. Xalq inamına görə, göyə qalxan tüstü və alov o dünya ilə bu dünyanı birləşdirdiyindən ölünün ruhu tüstünün ucunda asanlıqla o dünyaya gedə bilər.

Bu motiv miflə bağlıdır. Mifdə deyilir ki, ilin axır çərşənbəsində at kövşəyəndə kim nə istəsə muradları yerinə yetirmiş. İlin bu gününü gözləyən qız nişanlısı ilə tövləyə gəlir, «bu kürək qızıl olsun» demək əvəzinə «bu oğlan qızıl olsun» deyir. İnisiyasiya miflərində olduğu kimi, burada da oğlan qızıla çevrilir, növbəti ilin çərşənbə gecəsində at kövşəyən vaxt qız yenə dilək istəyir və bu dəfə qızıl oğlana dönür [13, s.59 – 60]. Bu mifin digər variantını B.Abdulla da qeyd edir [40].

Dəmir çarıq geymək. Nağıllarda qəhrəmanın totemlə bağlı olan həyat yoldaşı paltarı yandırıldıqdan sonra qeybə çəkilir. Gedə-gedə yoldaşına deyir ki, əgər məni tapmaq istəyirsənsə, ayağına dəmir çarıq geyin, çarıq harda yırtılsa, mən oradayam. Bu miflərin yer aldığı Azərbaycan miflərində də ilan qıza vurulur. O qızı meşədəki evinə gətirib ilan paltarını soyunur və gözəl bir oğlana dönür. Lakin qız istəyir ki, oğlan daha ilan cildinə girməsin. Onun

paltarını yandırandan sonra ilan yox olur [13, s.133, 134]. Bu motivin kökləri ölüb-dirilmə motivi ilə eynidir. Paltarı yandırılmaqla qəhrəmanın ölüm aktı reallaşır. O, real dünyadan yox olur. Onu geri qaytarmaq üçün yoldaşı ardınca getməlidir. Bu motivin tarixi kökləri vardır. Ölünü qəbirə basdıranda elə təsəvvür edirdilər ki, onun yolu uzaqdır, o, ölümlər dünyasına çatmaq üçün hökmən möhkəm ayaqqabı geyinməlidir. Bu adət müxtəlif xalqlarda müxtəlif cür olur. «Ölünün o dünyaya yolu haqqındakı təsəvvürlərdən asılı olaraq qəbirə müxtəlif predmetlər – əgər ölü su məkanına getməlidirsə, qəbirə yumşaq, piyada uzaq yol gedəcəksə möhkəm ayaqqabı qoyurlar» [208, s.49 – 50]. Bu adət bir çox xalqlarda olmuşdur. Şimali Amerikada hindu oğul atasını 5 ayı dərisinə bükür və 100 cüt başmaq qoyur. Misirlilər ölümlərinə sandal geyindirirdilər ki, o dünyaya getsin çatsın. Benqallar, yunanlar da ölümlərini ayaqqabı ilə təchiz edirmişlər [208, s.50].

Uşaqların cinsi kamilliyə çatmasına həsr edilmiş mərasim (14 yaş). Bu mərasimə nağıllarda üstüörtülü rast gəlinir. Bu ritualın forması müxtəlifdir. Bəzi xalqlarda gənc ritual zamanı güman edilir ki, ölür və yeni insan kimi, güclü, qüvvətli oğlan kimi doğulur. Buna müvəqqəti ölüm deyilir [208, s.56].

D.E.Xaytun gəncə həsr olunmuş ölüb-dirilmə motivini Avstraliya qəbilələri arasında yayılmış bir mərasim kimi qiymətləndirir və onun müxtəlif tiplərini göstərir. Bu tiplərdən ən diqqət çəkəni həmin prosesin gəncə həsr olunması ilə bağlıdır. Bu mərasim belədir ki, yeniyetməni dərin qazılmış bir çalaya qoyur, müəyyən müddətdən sonra onu oradan çıxarırlar, bundan sonra həmin gənc torpaqdan güc alaraq yetişir, kişiləşir. Mərasimdə qəbilə üzvləri gəncə yaxınlaşaraq, ona qəbilənin tarixindən, qədim inanclarından, əhvalatlarından danışirlar, beləliklə, gənci qəbilə həyatına hazırlayırlar [231, s.15]. İnisiyasiya həm də ölüb-dirilən gənc üçün bir sınaqdır, cəmiyyət onu igid kimi qavrasın deyə o bu mərhələni keçməlidir. Buna görə də inisiyasiya vacib aktdır. Buğac buğanı yıxmasaydı, yəni inisiyasiyadan keçməsəydi, qəhrəman statusunu almazdı. «Sınaq aktı deyilən hadisə o demək idi ki, neofit keçici olaraq yeraltı dünyada olur, qeyri-adi keyfiyyətlər qazanaraq «yenidən doğulur» [37, s.169].

Buğacın dağın başında yaralı halda huşsuz yatması da onun inisiyasiyasından xəbər verir. Ana südü və dağ çiçəyinin onun yarasına məlhəm olması onun yenidən dirilməsinə sübutdur. O, «yenidən diriləndən» sonra başqa status qazanır. Atasının düşmənlərini məhv edir. D.E.Xaytun ölüb-dirilmənin köklərini totemizmlə, totemik əcdadla bağlayır. Gəncə həsr olunmuş mərasimdə də ona totemik əcdadın fəaliyyətindən, totemə həsr olunmuş miflərdən danışılır.

Əcaib heyvan tərəfindən udulma və xilasolma da ölüb-dirilmə kimi təsəvvür olunur. Dirilən yeni ad alır, bu mərasimdən keçdiyi üçün dərisinə damğa da vurulur. Müvəqqəti ölmənin bir yolu da başının kəsilməsi, hissələrə ayrılması, bişirilməsi, yeyilməsi və yenidən dirildilməsidir. Müvəqqəti ölümü əks etdirən miflərdə də bu proseslər izlənilir.

Yuxunun qadağan olunması. Nağıllarda bu motivə rast gəlinir. Yuxu ona görə qadağan olunur ki, canlıları yatmağına, gülməyinə, xoruldamağına və s. görə ölümlər dünyasında tanıyırlar. Çünki ölümlər bu şeyləri etmirlər. Ölümlər dünyasının gözətçisi onu tanımasın deyər bu şeyləri qadağan edirlər (bu adətdir). Ölmüş arvadının ardınca gedən qəhrəmana deyirlər ki, bir an olsa belə gözünü qırpmamalıdır, yoxsa onu görə bilməz [208, s.81]. İnisiyasiya mərasimində yuxunun qadağan olunması haqqında heç nə deyilmir. «Məlik Məmməd» nağılında yuxu qadağan olunur, yatmamaq üçün o, barmağını yarıb duz basır, yoxsa ölümlər dünyasına düşə bilməz, div onu öldürər [46, s.76 – 86]. Bu motiv mif ilə əlaqəlidir. Yuxu ilə bağlı inanlarda da yuxunun bəzi vaxtlarda qadağan olunması faktları vardır. Məsələn, şər qarışan vaxt yuxulamaq olmaz. Bu, yuxunun sakral-magik mahiyyətindən xəbər verir.

Yuxu həm də ona görə qadağan olunur ki, yuxuda görülən hər şey ya tərsinə olur, ya da baş verəcək hadisələr barədə işarə verilir. Qəhrəman isə ona verilən işarəni başa düşməyəndə, düzü düz, səhvi səhv kimi edəndə başı bəlalar çəkir. Yuxudakı informasiyanın əksinə hərəkət bəzən qəhrəmana kömək edir. «Yuxu» nağılında padşah yuxu görür. Rəmmallar yuxunu belə yozurlar ki, taxt-tac onun əlindən çıxacaq. Padşah da rüsvay olmamaq üçün

arvad-uşağının əlindən tutub şəhərdən qaçır. Onun arvadını aldadıb aparırlar. Bir uşağını canavar ağzına alıb qaçır. Bir ovçu uşağı xilas edir. Padşahın bundan xəbəri olmur. Bir uşağını su aparır. Dəyirmançı onu xilas edir. Nağılın sonunda dövlət quşu uçururlar. Quş padşahın çiyinə qonur. O, yenə padşah olur [15, s.152 – 153].

Uşağın cadugərə oxumağa verilməsi. Bu motivdə «Oxxayla Əhməd» nağlında baş verən əhvalatlar təsvir olunur [15, s.203 – 206]. V.Y.Propp sirli müəllimi Ox adlandırır (hərdən qəbirdən çıxan cadugərə də təsadüf olunur – Afanasyev, 249). Cadugər ataya deyir ki, oğlunu görmək istəsən «ox» de. Bu motiv ölüb-dirilmənin ani olaraq baş verdiyini göstərir. Bu prosesdə metamorfotdan istifadə olunur. Bu motiv inisiyasiya ilə bağlı miflərdən doğmuşdur. Xüsusilə qara magiya ilə bağlı miflərdə qəhrəmanın öyrədilməsi sonradan xeyirin şər üzərində qələbəsinə kömək edir.

Genealoji ölüb-dirilmə. Tayfa-nəsil ənənəsi üçün xarakterik olan bu motivdə əcdadın nəsil genealogiyası ilkin əcdada gedib çıxır, nəslin və tayfanın eponimi olur və reinkarnasiya haqqındakı təsəvvürləri – əcdadın sonrakı nəsillərdə yenidən «dirilməsini» nəzərdə tutur. Babanın adının nəvəyə qoyulması ənənəsi də məhz belə inisiyasiyanı özündə təmin edir [196, s.669]. Bu barədə mif strukturunda qəhrəmanlara qoyulan adların statistikasını da məlumat verə bilər. Bu motiv ilkin əcdadlara, mədəni qəhrəmanlara da bilavasitə bağlıdır. Totem miflərində də genealoji ölüb-dirilməni müşahidə etmək mümkündür.

D.E.Xaytun inisiyasiyanı totemizmdən ayrılmaz hesab edir. Onun fikrincə, elə inkişaf etmiş qəbilələr vardır ki, orada totemizmin qalıqlarına qismən olsa da rast gəlmək mümkündür. S.P.Tolstova görə totemizmə inam üç cür mərhələdən keçir: 1. Totem əcdad olur; 2. Totem qohum rolunda çıxış edir; 3. Totem əcdad qohum deyil. Burada ancaq kollektivin ümumi totemindən söhbət gedir. Göründüyü kimi, bu bölgü ilə inkarnasiya, reinkarnasiya və inisiyasiya hadisəsi üst-üstə düşür. İkinci bölgü ilə əlaqədar «Göyçək Fatma» nağılına nəzər salmaq kifayətdir. Bu nağılda Fatma ilə qardaşının totem ilə

əlaqəsi qohumluq çərçivəsindədir. Qan qohumu olan totem matriarxatlıq dövrünün məhsuludur. Ancaq nağılda oğlanın «totemə çevrilməsi» anası öləndən sonra baş verir [15, s.20]. Bu hadisəni reinkarnasiya adlandırmaq olar. Reinkarnasiyada da ölüb-dirilmə motivi vardır. İnisiyasiyada yenidən dirilməyə olan inam isə totemizmdən asılı olmadan yaranmışdır. Bu isə animizmlə bağlı məsələdir. Animistik görüşlərdə ruhun bir bədəndən çıxaraq başqa bir formada canlanmasını qəbilə üzvləri qəbul edir və həyatlarının başqa şəkildə davam edəcəyinə inanırdılar. Sonralar bu dünyagörüşünün yeni forma kəsb edərək totemə aid edilməsini görürük. Yəni ölmüş qəbilə üzvünün ruhunun totemlə bağlı olması ideyası formalaşmışdır. Bu ideyanın inkişafı totemizmin antropomorflaşmasına gətirib çıxarmışdır. Belə demək mümkündür ki, qədim insan öz ilkin totem əcdadını müəyyən fərqliliklə özünə oxşar təsəvvür edir, bədən insan bədənini, baş totemin başı kimi təsəvvür olunur. Biz qədim insanla totem arasındakı münasibəti ikipilləli hesab edirik. Bu pillələr inkarnasiya və reinkarnasiyadan idarətdir. Totemdən yaranma haqqında dünyagörüşünü inkarnasiya, totemə qayıtma, heyvana, quşa çevrilə bilmə prosesini isə reinkarnasiya adlandırı bilərik. İnisiyasiya (ölüb-dirilmə motivi) isə bu pillələrdən sonra, bu pillələrin üzərində inkişaf edən xüsusi mərhələdir [231, s.107].

Ölənin əvəzinə can tələb olunması. Mifdə deyilir ki, arvad dünyaya uşaq gətirəndə yeni doğulacaq uşağın ölməməsi üçün şeşəni tutub miras qızılı ilə başını kəsib evə gətirərlər. Bu, uşağın canı əvəzinə can vermək deməkdir. Ondan sonra uşaq doğulanda diri şeşə gəlsə də, uşağa heç nə olmaz. [20, s.50]. Bu model ölüb-dirilmə motivinin əsas əlamətlərini özündə yaşadır. Bu modelə mif, nağıl və dastan süjetlərində az-az rast gəlinir. «Dostluğun sirri» və «Qızıl qoç» nağıllarında keçəlin dirilməsi üçün əvəzinə can verilməsi tələb olunur [15, s.66]. Mif və dastan süjetində isə bu model nağıldakından fərqlənir [7, s.138 – 158; 8, s.19 – 46]. Belə ki, ölümdən birbaşa qurtulmaq üçün ölənin əvəzinə könüllü olaraq can vermək lazımdır. Bu motiv mifdən gəlir. Mifdə də eyni ilə keçəlin canı əvəzinə can tələb olunur.

Yunan mifologiyasında Apollon ölülərin məskəninə gedir, oradakı allahlardan xahiş edir ki, Admet ölməsin, allahlar isə onun əvəzinə can tələb edirlər [204, s.135]. Admetin qoca ata-anası var idi, onlar can verməyə razı olurlar. Admetin əvəzinə cavan qadını Alkesta ölməyə razı olur. Elə bu vaxt Herakl keçirmiş, onlara qonaq düşür. Herakla yaxşı qulluq edirlər, ancaq o heç nə bilmir. Səhər tezdən ona bu xəbəri söyləyirlər. O, tezəcə qəbrin üstünə qaçır, elə o vaxt çatır ki, Tanat – ölüm mələyi Alkestanın ruhunu aparmağa gəlibmiş. Herakl onu öz qüdrətli əlləri ilə tutub deyir ki, ruhu buraxsın. Tanat ondan qorxur, Alkestanın ruhunu buraxır. Herakl Alkestanın həyatını xilas edir [204, s.136]. Eyni motivi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Dəli Domrulla bağlı boyda müşahidə edirik. Dəli Domrul da öz mifoloji səciyyəsinə görə Herakla yaxındır (həm Herakl, həm də Dəli Domrul tanrı ilə bağlı mifoloji qəhrəmandır).

Müvəqqəti ölüm. Bu motivə Azərbaycan nağıllarının çoxunda rast gəlinir. Nağıllarda müvəqqəti ölümün formaları ayrı olsa da, məna eynidir. «Ceyranın nağılı»nda padşah onun qızını istəyən Əhmədi tilsimləyib tüstüyə döndərir, sandığa qoyub bağda məndəcərlikdə quyu qazıb basdırır. Dərviş Əhməd Rizvanın vasitəsilə quyudan azad olur [46, s.49]. Bu proses dərviş Əhməd üçün müvəqqəti ölüm xarakterini daşıyır. Nağılda Əhmədin quyudan çıxartdığı ceyran onun oğlunun yarı ceyran, yarı insan kimi doğulması üçün totem funksiyasını yerinə yetirir. Nağıl qəhrəmanı Ceyranın igidliyinə totem ruhunu daşması səbəb olur. Ceyranın da müvəqqəti ölüm mərhələsindən keçməsinə totemin rolu vardır. O, inisiyasiyadan keçir. Bu motivin miflərdən gəlməsi şübhəsizdir. Mifdəki ölüb-dirilmədə əsas şərt qəhrəmanın totem mənsubiyyətli olmasıdır.

Müvəqqəti hökmdar. Bu motiv «müvəqqəti ölüm»lə bağlıdır. «Müvəqqəti hökmdar» motivi dünya xalqlarının folklorunda geniş yayılmışdır. C.Freyzer bu motivin hətta Kamboca, Laos, Siam, Annam, Misir, Əlcəzair, İran kimi ölkələrdə də yayıldığını göstərir [229, s.270]. O, Səmərqənddə belə bir adətin olduğunu söyləyir: İlin 6-cı ayının 1-ci günündə Səmərqənd hakimi başda olmaqla əhali təzə paltar geyib, saçlarını, saqqallarını vurdurub yaxındakı

meşəyə gedirlər. 7 gün orada oxatma yarışı keçirirlər. Axırncı gün nişangah kimi qızıl pul qoyulur. Kim at belində bu pulu nişan ala bilsə, bir günlük Səmərqənd hökmdarı olur [229, s.272]. Bu isə yalançı hökmdardır. Bu motivin mifoloji kökləri vardır. C.Freyzer yazır ki, Allah və ya yarımallahlar sinfindən sayılan hökmdar hansısa günahı ucundan ölümə məhkum olunarmış. Onun yerinə qurban kimi gətirilən şəxs də müqəddəslik xüsusiyyətlərini qazanmalı idi. Yoxsa onun müvəqqəti hökmranlığı allahlar tərəfindən qəbul olunmazdı [229, s.276]. Yalançı hökmdarın əsl hökmdara qurban verilməsi də müəyyən allahların yolunda, onların qəzəbindən qorunmaq üçün verilən qurbanlara bənzəyir. Bu motivə «Şah Abbas və Yusif Sərrac» nağılında, «Əmiraslanın nağılı»nda rast gəlinir. Bu motivin inisiasiya ilə də bağlılığı vardır. İnisiyasiya prosesində gələcək hökmdarı taxt-tac üçün hazırlayırlar. Bu zaman onun taxtında əvəzedicisi oturur. Əsl hökmdar gələndən sonra əvəzedici hökmdar taxtı ona təhvil verir. Bu motivə miflərimizdə də təsadüf edilir. Lakin çox zaman miflərdə müvəqqəti hökmdar olan əzazil padşahlardan daha xeyirxah olur. Belə bir motivə mifdə də rast gəlirik. “Xıdırın 40 günlük padşahlığı” mif-nağılında təsvir olunur ki, Şah Abbas vəziri Allahverdi xanla dərviş paltarında gəzməyə çıxır. Yolda iki cavana rast gəlirlər. Cavanlardan biri deyir ki, nə olaydı Şah Abbas 40 günlüyə padşahlığı mənə verəydi. İkinci oğlan isə sarayda otaq, yemək- içmək istəyir. Şah onların arzusunu yerinə yetirir. Şah Abbasın yerinə şah olan birinci cavan 40 gün ərzində ölkəni ədalətlə idarə edir. Şah Abbas onun gördüyü işlərdən ibrət dərsi alır [20, s.240 - 242].

Hökmdar təhlükəyə qarşı. Hökmdarın ölkəsində rəiyyətə təhlükə hiss olunur. Hökmdar hadisə baş verənə qədər statik vəziyyətdədir, elə ki, təhlükənin baş verir, o hərəkətə gəlir, təhlükənin mənbəyini məhv edir. Şah Abbasla bağlı nağıllardan birində («Şah Abbasla və qız») təsvir olunur ki, onun ölkəsində hər gün adam oğurlanır. Şah Abbas dərviş libasını geyinib şəhərə çıxır, təsadüfən adam oğurlayanların əlinə keçir, o, xilas olmaq üçün quldurlara qiymətli xalça toxuya bildiyini deyir, xalçanın üzərində rəmzlərlə

yerini işarə edir [25, s.131 – 132]. Bu yolla adam oğurlayanlar ələ keçirlər. Bu motivdə hökmdar müsbət, təhlükə mənfi qiymətləndirilir.

«Təhlükə» hökmdara qarşı. Bu motivdə isə təhlükə müsbət, hökmdar mənfi səciyyəyə malikdir. Bir çox nağıllarda hökmdar öz hakimiyyətini qorumaq üçün oğruların başçısı kimi rəiyyətin əleyhinə çıxış edir, el içindən çıxan qəhrəman hökmdar üçün «təhlükəli» olur. Onların mübarizəsində «təhlükə» hökmdara qalib gəlir. Bu motiv daha çox ümumi səciyyə daşıyır. Çünki motivin spesifikasi padşahın yuxu görməsi motivindən sonra üzə çıxır («Simanın nağılı», «Nardanqızın nağılı» və s.). «Hökmdar təhlükəyə qarşı» və «Təhlükə hökmdara qarşı» motivlərinin izlərinə Azərbaycan mifində də rast gəlirik. Bu iki motivi «ədalətli padşah» motivi birləşdirir. Mifdə də belədir. Əzalil padşahın övladı yox imiş. O qədər zalım imiş ki, hətta özünü allah elan eləyibmiş. Bir gün nurani bir qoca gəlib ona alma verir. Padşah almanı arvadı ilə yeyir. Onların övladı doğulur. Uşağa ad qoymaq istəyəndə o adının Uğuz olduğunu söyləyir. Uşaq 15 yaşına çatır. Atasının allah olmadığını başa düşür. Atası ilə vuruşub onu məğlub edir, rəiyyəti ədalətlə idarə edir [13, s.42]. Bu motivi özündə əks etdirən çoxlu miflər vardır. Belə miflərdə də təhlükə ilə hökmdar arasında mübarizə gedir.

Doğranılmış və can verilmiş insan. Bu, müvəqqəti ölümün formalarından biridir. Avstraliyada varramunqa qəbiləsində cavanlar yuxuya gedəndə kahinlər onları yuxuda ikən öldürür, orqanlarını dəyişir, ora balaca ilan buraxır ki, magik üsulla öldürüləni canlandırınsın, yeni diriltsin [208, s.94].

Bu motivin kökləri qədim türk şamançılığından gəlir. Sibir türklərində şaman olmaq üçün onların gözləri çıxarılır. Bədənini doğrayır, qulaqlarını dəşir, bir sözlə əziyyət verirdilər. Şaman olmaq istəyən bu əzablara dözsə, şaman ola bilərdi [208, s.95]. Burada mənə ondan ibarətdir ki, doğramaq yeni insan formalaşdırır. Doğranılmış və yenidən can verilmiş insan motivinə Azərbaycan mifində də rast gəlinir. «Kəsikbaş» mifində ev yiyəsi qonağı puluna görə doğrayır, Xızır isə doğranılmış adamı dirildir [24, s.59 – 60]. Göründüyü kimi, mifdə müvəqqəti ölümün növlərindən biri ilə tanış oluruq.

Məğlubedilməzlik. Azərbaycan nağıllarının əksəriyyətində qəhrəmanlar məğlubedilməzdir. Nağıllarda qəhrəmanlara məğlubedilməzlik bəxş edən müxtəlif amillər vardır. Ancaq bu qəhrəmanların heç biri «Simanın nağılı»n-dakı Siman kimi birbaşa məğlubedilməzlik statusu almamışdır. Simanın Nil dəryaçasında çimizdirilməsi onun məğlubedilməzliyinin aşkar səbəbidir [46, s.238 – 266]. Bu motiv yunan mifologiyasında da vardır. Fetida oğlu Axillesi Stiks çayında çimdirir ki, ona ox batmasın. Nağılda suyun möcüzəli xassəsi qəhrəmana məğlubedilməzlik verir.

Məğlubedilməzliyin bir səbəbi də adın gizli qalmasıdır. Adın mənası açılarda qəhrəman məğlubiyyətə uğrayır. Bu, «Cantiq» nağılında da belədir. Nağılda qəhrəman adının mənasını açır, onun ruhunun yerləşdiyi yer məlum olur [46, s.225]. «Paslı qılınc» nağılında da qəhrəmanın gücü paslı qılıncdadır, o ona görə də məğlubedilməzdir. Kiçik qardaş qılıncı belinə bağlayanda ona güc gəlir, düşmənləri arvadından onun gücünün harada yerləşdiyini xəbər alırlar. Qarı surəti vasitəsilə qılıncı qəhrəmandan alırlar. Qılınc öz keyfiyyətinə görə atadan qalmadır, o, əcdad kultunun yadigarı və daşıyıcısı kimi kiçik oğula qalmışdır. Qılınc həm də qəhrəmanın ruhudur, belindən açılan kimi qəhrəman ölür [62, s.111]. Məğlubedilməzlik motivinin kökləri miflərdə olduğu kimidir. Miflərdə təsvir olunur ki, qəhrəman öz atasından qalma qılınca, qalxana və papağa sahib olaraq öz gücünü bir az da artırır.

Gözəgörünməzlik. Gözəgörünməzlik sakral dünyaya məxsus qəhrəmanların əsas keyfiyyətidir. «Qaraqaşın nağılı»nda asimmetrik doğulan qəhrəman öz sakrallığı ilə seçilir. Dərviş istədiyi an onu görünməz edib saraya göndərir [15, s.34]. Başqa nağıllarda qəhrəmanı gözəgörünməz edən əcdaddan və ya ata-babadan yadigar qalan papaqdır. Qəhrəman onu başına qoyan kimi heç kim onu görmür. Bu motiv çox əski olduğuna görə miflərdə az təsadüf edilir.

Eybəcər doğulan uşaqlar. İbtidai insanların şüurunda eybəcər doğulan uşaqlar sakral dünya ilə əlaqələndirilir. Xalqına zülm edən padşahın öldürülməsi arzusu bu motivin gerçəkləşməsi ilə baş verir. Onlar elə

düşünürdülər ki, belə doğulan uşaqlar məhz onları zülmədən azad etmək missiyasını yerinə yetirməlidirlər. Bu motivə nağıllarda da rast gəlinir. «Simanın nağılı»nda rəmmal padşaha xəbər verir ki, yeni doğulacaq uşaq onu öldürəcək. Padşah isə yeni doğulacaq uşaqların öldürülməsini əmr edir. Padşahın bağbanının da eybəcər oğlu doğulur. Padşah bəhanə ilə uşağı ondan alır və öldürmək üçün cəlladlara verir. Onlar uşağı öldürmür, uşağı Simurq quşu böyüdür, o cəngavər olur, qəhrəmanlıqlar göstərir və padşahı öldürür [46, s.238 – 266]. Bu fakt, motiv etnoqrafiyada da mövcuddur. Türk xalqlarının tarixi keçmişində eybəcər uşaqların öldürülməsi fakt kimi məlumdur. Ə.Əsgərov V.N.Dyaçenkoya əsaslanaraq Sibir xalqlarının tarixində də bu addımın atıldığını qeyd edir [62]. Ancaq folklor bu tarixi hadisəni tərsinə qəbul edir. Eybəcərlik sakrallıqla müşayiət olunaraq cəmiyyətin eybəcərliyini aradan qaldırmağa istiqamətləndirilir. Öldürülən öldürənə çevrilir. Nağılda bu motiv yaxın mövzuları da özünə motivizasiya edir. «Nardan qızın nağılı»nda yuxu vasitəsilə padşaha əyan olur ki, yeni doğulacaq bir qız onu öldürəcək. Vəzir bazardan içində nar olan sandıq alır, narın içindən qız çıxır, sonda padşahı öldürür [15, s.216 – 217]. Qızın nardan çevrilməsini Ə.Əsgərov sehrli nağıllarda personajın başqa məkana köçməsinin mümkün formalardan biri kimi, yeni padşahın yuxusuna girən mələyin nara çevrilərək cəmiyyətə gəlməsi kimi açıqlayır [62, s.105]. Nardan çevrilməni ağacın əsas funksiyası kimi də izah etmək olar. Ağac əyəsi Sarı qız mifoloji varlıq kimi kosmik məkanda yaşayır, çağırılanda gələ bilir. Bəlkə də padşahın yuxusuna girən mələyi ağac ruhu kimi Sarı qız hesab etmək olar. Nardan doğulan qızlar haqqında çoxlu nağıllar vardır. «Keçəl Məhəmməd» nağılında nardan çıxan qızlar «yandım, ay mənə su» deyərək uçurlar. Qəhrəman axırıncı narı kəsməmişdən əvvəl suyu hazır edir ki, qız su istəyəndə ona versin [18, s.119]. Bu motivə az da olsa miflərdə rast gəlinir. Miflərdə eybəcərlik qəhrəmanın zahiri cəhətidir, onun sakral dünya ilə bağlılığını ancaq mifin məzmunundan bərpa etmək mümkündür.

Qarının yetim uşaqları. Bu motivə «Şahzadə Mütəlib» nağılında da rast gəlinir. Şahzadə Mütəlib anası öldükdən sonra nənəsinin yanına gəlir. Onların arasındakı dialoq bu yetimliyin necə baş verməsini üzə çıxarır [15, s.168]. Nağıllarda keçəllər də yetim kimi təsvir olunur və qarıdan savayı heç kimi olmur. Ər-Soqotoh da ilk insan kimi yetim səciyyəsinə daşıyır. Onu «nənə-ruh» dediyi ağac böyüdü. Bu nağıllarda qarı obrazı mifoloji Ulu Anadır [63]. Eyni motivə «Qarıdağ» mifində rast gəlirik. Mifdə qarı nahaqdan zindanda yatanların pənahına çevrilir, şahın oğlunu o şərtlə sağaldır ki, şah zindandakıları azad etsin [20, s.85 - 86]. Başqa bir mifdə qış qoca bir qarı kimi təsvir olunur. onun üç oğlu var: Böyük çillə, Kiçik çillə və Boz ay [13, s.55 - 56].

Oğurlanma. Bu motiv də ölüb-dirilmənin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Oğurlanma hadisəsini ölüb-dirilmə aktı kimi ilk dəfə işləyən S.Rzasoy olmuşdur [110, s.66 – 72]. O, Beyrəyin oğurlanmasında ölüb-dirilmənin xarakterini üzə çıxarmış, dastançılıqda bu motivin daha qədim köklərə malik olmasını sübut etmişdir. Oğurlanma motivinin izlərinə (qaçırılma da adlana bilər) Azərbaycan nağıllarında çox rast gəlirik. «Tapdığın nağılı»nda bacısını Tufan div oğurlayır. Nağılda ölüm aktı cismani olmasa da, qızın yer məkanından kosmik məkana aparılması ilə üst-üstə düşür. Tapdığın onun ardınca Gün xanımın səltənətinə getməsi və müəyyən hadisələrlə qarşılaşması bacısının dirilməsi üçün hazırlanmış gedişlərdir. Divlərin oğurladığı qızların qəhrəmanın köməyi ilə xilas olması ibtidai təfəkkürdə ölüb-dirilmənin faktik məzmununu daşımışdır. M.H.Təhmasib «Tapdığın nağılı»ndakı hadisələrin «Avesta» ehkamları ilə səsleşdiyini yazır [120, s.36]. Oğurlanma motivi miflərdə də divlərin, şər qüvvənin iştirakı ilə baş verir.

Qəbirdə oğlan. Bu, ölüb-dirilmə ilə bağlı motivdir. Azərbaycan miflərində və nağıllarında qəbirdə oğlan motivinə az rast gəlinir. Məsələn, «Vəfalı at» nağılında Məlik Cümşüd qəbir oğlanıdır [46, s.15]. Bu motiv qəbirdə doğulma motivi ilə də bağlıdır. Movivdə qəbir ana rolunu oynayır.

Tütəklə ölü diriltmə. «Molla ilə dovşan» əfsanəsində molla qan yığılmış torbanı arvadının boğazına bağlayandan sonra onu kəsir. Tütək çalır, arvadı

ayağa durur, «dirilir» [23, s.168 – 169]. Dini rəvayətlərdə də İsrailin tütək çalmasından sonra bütün ölümlərin diriləcəyinə inam yaşayır. Bu motivin də əsasını mif mətni təşkil edir. Qəhrəmanın öz tütəyi ilə ölünü dirildə bilməsi motivi mifin strukturunda da vardır.

Çevrilmə. Bu motiv ölüb-dirilmə aktını özündə yaşadan ilk dünyagörüşdür. İbtidai insan inanmışdı ki, dünyada heç nə izsiz yox olmur. Ölüm aktı onun nəzərində müvəqqəti yerdəyişmədir. Ölən adam öz sonrakı həyatını yaşamaq üçün nəyəsə çevrilir. Onun animistik təfəkküründə ruh öz həyatını yeni formada davam etdirir. Bu metapsixoz hadisəsini V.N.Toporov düzgün qiymətləndirir. Metamorfoz nəticəsində insan ruhu transformasiya olunaraq heyvan və ya başqa canlının bədəninə keçir [203, s.39]. Maralla bağlı Azərbaycan miflərində də bu cür çevrilmənin şahidi oluruq. Gəlin maralları sağırmış, ərinin onu pusduğunu görüb qadın marala çevrilir və marallara qoşulub gedir [13, s.63]. Bu metamorfoz hadisəsi «Oxxayla Əhməd» nağılında da Əhmədin Oxxaydan xilas olması üçün başlıca vasitədir. Nağılda Əhməd müxtəlif heyvan cildlərinə düşməklə ani olaraq hər dəfə ölüb-dirilir [15, s.203 – 206]. Metamorfozda yaşamaq eşqi güclü olur və qəhrəman başqa hala düşərkən özünün yaşamaq ruhunu nümayiş etdirir. Bu hala «Ölü Məhəmməd»dəki qız surətində rast gəlirik [15, s.292 – 297]. Burada çevrilmə prosesi özünü təsdiqə və mübarizə əzminə xidmət edir və tsiklik məzmun daşıyır.

Ölüb-dirilmə motivinin aşağıdakı tipik xüsusiyyətləri qeyd olunmalıdır:

1. Ölüb-dirilmədə ölənin həyata qaytarılması üçün əvəzinə can tələb olunur;
2. Ölüb-dirilmə struktur-tipoloji hadisədir;
3. Ölüb-dirilən mifoloji qüvvələrlə bağlı tanrı ilə bağlı qəhrəmandır;
4. Ölüb-dirilmədə həyatla ölüm arasında mübarizə əks olunur.

Azərbaycan nağıllarında rast gəlinən ölüb-dirilmə motivinin kökündə inisiyasiya mifləri dayanır. Həm mifdə, həm də nağılda proses eyni cür baş verir. Qəhrəman müəyyən səbəblərdən ölür, ilahi qüvvənin, yaxud müqəddəs

şəxslərin köməyi ilə dirilir. «Kəsikbaş» mifində də qonaq xəyanət nəticəsində öldürülür, Xızırın köməyi ilə dirilir [23, s.59 – 60].

Ölüb-dirilmə ilə bağlı tipikləşdirilmiş süjetlər isə ölüb-dirilmə tiplərindən məzmununa görə fərqlənir. Hər şeydən əvvəl bu fərqlilik nağılın alt qatında gizlənmiş halda olur. Onu ancaq tipik xüsusiyyətlərinə görə ölüb-dirilmə kimi qəbul etmək mümkündür. Çünki ölüb-dirilmənin səciyyəvi cəhətləri nağılın üst layında pərdələnmiş vəziyyətdədir. Ölüb-dirilmənin modelini tətbiq etdikdən sonra nağılın alt qatındakı mifoloji lay üzə çıxarılır. Biz nağıllarda bu formada ölüb-dirilmənin iyirmi tipik layını müşahidə edə bildik. Onu da demək lazımdır ki, tip və tipik laylar ölüb-dirilməni özündə əks etdirən mifoloji görüşlərin nağıla hopmuş variantlarıdır.

Azərbaycan nağıllarında ölüb-dirilmə motivləri çoxdur. Biz nağıllarda ancaq ölüb-dirilmənin üç inkişaf prosesini izlədik. Ölüb-dirilmənin birinci ünsürü nağılın ümumi süjetinə qarışmış formadadır və ən qədim şəkildir. İkinci model də qaynayıb-qarışmaq üzrədir, lakin buna baxmayaraq öz şəkli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqdadır. Üçüncü modeli isə əsl ölüb-dirilmə anlayışına hələ də uyğun gəlir [58, s.110]. Bu tiplərə daxil olmayan, yəni sırf ölüb-dirilmə kimi yox, yalnız çevrilmə şəklində olan metamorfozlarda da ani ölüb-dirilmənin rüşeymlərinin olduğunu görə bilərik. Bu cür motivlərdən yeri gəldikcə bəhs edəcəyik.

3.2. Ezoterik və ekzoterik mif tiplərinin nağıl mətnlərində inikası

Nağılla adət, ənənə, mərasim arasında birbaşa genetik əlaqə vardır. Nağılda qız inəyin sümüklərini basdırır və üstünə su tökür (Afanasyev, 100). V.Y.Propp bu mərasimi inəyin ətinin yeyilməməsi ilə əlaqələndirir, ancaq basdırılması haqqında totemizmlə bağlı məlumatlar verir. Yaxud şahzadələri yeraltı zirzəmilərdə, qaranlıqda saxlayırdılar, onlara yeməyi elə verirdilər ki, heç kim görməsin. Bu, nağıllarda da vardır. Şahzadələri bədnəzərdən, pis gözlərdən, sehr və cadudan qorumaq üçün belə edirdilər. Nağıllarda göstərilir

ki, o dünyaya getmək üçün qəhrəman atın, inəyin dərisinə bürünür ki, quşlar onu caynağına alıb aparsınlar, beləsinə qəhrəman özü ora gedə bilməz. Bu, həm də qəhrəmanın inək və ya atı özünün kökü hesab etməsindən, totem və ya kult kimi qavramasından irəli gəlmişdir. Həqiqətən belə adət olmuşdur. İnsan öləndə atın, inəyin qarnını yarıır, içalatını çıxarır, meyidi ora qoyub tikir və uca dağ başına qoyurdular ki, iri quşlar gəlib ya aparacaq, ya da yeyəcəklər [208, s.24]. Bu mərasim vasitəsilə ölənin ruhunun o dünyaya getməsinə guya təmin etmiş olurdular. Qızların əjdahaya yem kimi verilməsi əkinçiliklə, məhsuldarlıqla bağlı bir adətdir. Yağış yağdırmaq üçün, ya da çayın bol sulu olması üçün qızları hər yaz qabağı qurban verərdilər. Bu adət fantastik şəkildə suyun, yağışın qabağını kəsən mövhum qüvvəyə, əjdahaya qızın qurban verilməsi kimi nağıla hopmuşdur [208, s.25]. Burada adət nağılın motivinin izah olunmasına xidmət edir. Ancaq elə də olur ki, nağıldakı mətn izah oluna bilmir, çünki onun tabe olduğu adət və ya mərasim o qədər qədim dövrləri əhatə edir ki, onu insan şüuru qavramır.

Y.M.Meletinskiyə görə mifin nağıla keçməsi bu cür baş verir: mərasim sona yetir, onun ilkin dini mahiyyəti, mifoloji hadisələrin həqiqiliyinə inam zəifləyir, bu zaman ayin və ritual da öz əhəmiyyətini itirir, unudulur, ilahi mənşəli mifoloji qəhrəmanlar adi nağıl qəhrəmanları ilə əvəz olunur, mifoloji zaman bilinməyən bir zaman tipinə çevrilir, əski dəyərlər yox olur, kollektivçilik itir, əvəzində şəxsiyyətin rolu önə çəkilir və s. [194, s.142]. Mif və nağılın təkcə öz formasına görə deyil, həm də sosial funksiyasına görə fərqlənməsi [219, s.23 – 25] xalqın mədəniyyətindən, xüsusən qədim mədəniyyətinin inkişafından asılıdır və siniflərin əmələ gəlməsinə qədərki dövrdə bütün xalqlarda bu proses (mif əmələgəlmə) eyni cür baş verir [208, s.27].

Biz ölüb-dirilmə motivindən sonra nağıllarda bir sıra mifoloji mətnləri axtarmağa çalışacağıq. Bu məsələyə keçməmişdən əvvəl mifoloji mətnin formalaşmasında iştirak edən keyfiyyət hallarının üzərində dayanaq. Bizə məlumdur ki, mifologiyanın əsasını mifoloji şüur təşkil edir. Mifoloji şüur öz inkişafında müəyyən allahları, inamları, adətləri, ənənələri, mərasimləri, yaxud

ritualları formalaşdırır. Konkret olaraq mifoloji şüur ritualda təsbit olunandan sonra kiçik dünyagörüşünə, əsatirlərə, mif mətnlərinə çevrilir. Mif mətnləri də öz növbəsində mifoloji motivlərin yaranmasında iştirak edir. Mifoloji motivlər isə nağıl strukturunda mifoloji mətnin keyfiyyət halını təyin edir. Mifoloji motivin də öz içərisində əritdiyi forma isə arxetipdir. D.Yunq arxetipləri mifin motivləri adlandırır. O yazır ki, arxetip anlamı kollektiv şüursuzluq ideyası ilə möhkəm bağlı olub insan psixikasında həmişə iştirak edən təyin olunmuş formanı göstərir [158, s.293]. O, təyin olunmuş forma dedikdə motivi nəzərdə tutur. Həm də bunlar nağıl mətninin morfoloji strukturunu təşkil edir [207, s.31 – 50]. Bütün bu dediklərimizə rəğmən, biz nağıl mətnindən kənar və onun daxilində mifoloji motivləri izləməyə başlayacağıq.

Gediş. Məsələn, «Yeddi qardaş bir bacı» nağılında 7 qardaş ova gedir, bacı evdə tək qalır. Bütün hadisələr də «gediş» motivindən sonra əmələ gəlir [18, s.123]. Mifdə də eyni hadisələr təsvir olunur [13, s.86 - 87].

«Gediş» ilə bağlı qadağan. «Yeddi qardaş bir bacı» nağılında qardaşlar bacıya tapşırırlar ki, odu sönməyə qoymasın, nə yesə yarısını pişiyə versin. Bu tapşırıq qızın yadından çıxır, pişiyə yediyindən vermir, pişik odu söndürür. Bütün hadisələr bundan sonra baş verir. Qız od dalınca gedir, gətirir. Odun sahibi div onun izi ilə gəlib qızdan tələb edir ki, barmağını ona uzatsın, o da sorsun. Nağılda barmaq sorma ruhun mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Qədim türklər inanırdılar ki, insanın ruhu onun baş barmağındadır. Altay türkləri də belə düşünürdülər. Əgər insanın baş barmağı kəsilərsə, o ölə bilər [62, s.67]. Nağılda həm də adi təbiət hadisəsi təsvir olunur, ancaq boyalarla. Qız odun, hərərətin ardınca gedir, yəni qış öləzimekdədir. Div qışı təmsil edir, odun əvəzində torpağın şirəsini sormağ istəyir ki, yaşasın, bu, qışın sonudur [18, s.123]. «Yeddi qardaş bir bacı» nağılının kökündə motivcə eyni olan mif durur. Mifdə deyilir ki, qızın qardaşları pəncərə yeyib qoyun olublar. Qız bundan kədərlənir. Bu zaman Xızır gəlib deyir ki, mən sən qardaşlarını adama çevirəcəyəm, amma sən gərək «uf» deməyəsən. Xızır qızın altı qardaşına

çubuq vuruq adam edir, yeddinciye çubuq vuranda qız dözməyib qışqırır. Ona görə də yeddinci qardaş yarı insan, yarı heyvan olur [13, s.86 - 87].

Saçın kəsilməsinə qadağa. «Cantiq» nağılında padşah Pərinin saçından bir dənə istəyir ki, bağında üzümlər çox gətirsin [46, s.231]. Pəri xanım günəşin rəmzidir. Mifik təfəkkürdə saç günəşin şüasını əks etdirir. Saçın kəsilməsi günəşin işığının azalmasına işarədir və buna görə də saçın kəsilməsinə qadağa qoyulmuşdur. Qədimdə şahzadələrin saçını kəsməzdilər. Doğulan uşağın da saçının bir il qırılmaması bunu əks etdirir. Uzun hörüklü qız qəhrəmanlarına, xüsusən, kosmoqonik görüşləri əks etdirən nağıllarda rast gəlinir. Nağıllarda «saçını 40 hörük edib qırx məcməiyə qoydu» və s. ibarələrlə saçın günəşlə bağlılığı gözə sürülür. Mif süjetində də saçın kəsilməsinə və atılmasına qadağa qoyulur. Mifdə deyilir ki, saç darayandan sonra onu atmaq olmaz, yoxsa saç tökülər [13, s.157]. «Gecə vaxtı saç kəsmək günahdı. Kim saçını kəsirsə, öz urzasın kəsir, deyərlər» [21, s.63].

İlanla bağlı motivlər. Mifoloji düşüncə sistemində ilan kultu özünəməxsus yer tutur. Xalq arasında bu kultun həm müsbət, həm də mənfi imici vardır. İlan ona inananların nəzərində müqəddəsdir. İlan müdriklik rəmzidir. İlan olan evdə xeyir-bərəkət olur. Bu gün azərbaycanlılar arasında ilanla bağlı çoxlu inanışlar vardır. İnama görə ev ilanını öldürməzlər. Mifoloji təsəvvürə görə ev əyəsi ev ilanının cildinə reinkarnasiya olunmuşdur. İlanla bağlı mifoloji görüşlərə Azərbaycan nağıllarında daha çox rast gəlinir. İlanın kult kimi rolu «Ovçu Pirim» nağılında daha aydın görünür. Nağılda ovçu Pirim ilan kultuna inamın daşıyıcısı kimi diqqəti cəlb edir. O, ağ ilanı qara ilandan xilas etmək istəyir. İlana etmək istədiyi yaxşılığa görə kult ona özünün sakrallığını etibar edir. Bütün quşların, heyvanların dilini bilən ovçu Pirim tabunu pozsa, ilan mifi onu cəzalandıracaqdır. Nağıldan göründüyü kimi, ovçu Pirim şertə əməl edə bilmir və buna görə də ölümə məhkumdur. Miflərdə də ilan mənfi və müsbət xüsusiyyətləri ilə seçilir. Ocaq ilanları haqqında miflərdə onlar ailənin xoşbəxtliyini təmin edir [13, s.131, 132]. Bunu ovçu Pirimlə bağlı olan mif mətnlərinin strukturunda da görmək mümkündür.

İlan kultunun iştirak etdiyi nağıllara «Anaqız və Gülnaz», «Səxavətli qız», «Sehrli sünbül», «Loğman», «İlan və qız», «İlanla kişi», «Padşahla oğlu», «Taxta qılınc» və s. misal göstərmək olar. İlanla eyni kökdən olduğunu düşünən qədim insan onu özünə oxşar şəkildə təsəvvür edə bilər. Bu, «İlan və qız» nağılında da belədir. Nağılda ilan metamorfozdan istifadə edərək reinkarnasiya oluna bilər. Buna görə də ilan nağılda əsasən «nişanlı» oğlana çevrilir. Hətta «Padşahla oğlu» nağılında ilan D.E.Xaytunun yazdığı kimi inkarnasiya olunaraq insan şəklinə düşür. Nağılda göstərilir ki, sonsuz padşahın yarı ilan, yarı insan olan oğlu doğulur. D.E.Xaytun yazır ki, yarı ilan, yarı insan kimi doğulma antropomorflaşmış əcdadla (totemlə) məlum atanın izdivacından əmələ gəlir [231, s.84].

Azərbaycan folklorunda ilanla bağlı miflər, əfsanələr yaşayır. «İlan məhəbbəti» əfsanəsində ilan qıza vurulur. Qızın uzun hörükləri varmış. İlan hər gecə gəlib onun hörüklərini dolayıb yatarmış. Qızı xana ərə verirlər. Qəzəblənən ilan iz ilə gəlib xanı və qızı tapır, hər ikisini öldürür, özünü də qayadan atır [31, s.115].

Başqa bir əfsanədə («Sehrlənmiş qız») qızı sevən oğlan muradına yetməyəndə ilana dönür və «nişanlı»nı öldürür [31, s.242]. «İlan oğlan» və «Qızıl ilan» əfsanələri «İlan və qız» nağılının mif süjetini təşkil edir. «İlan oğlan» əfsanəsində göstərilir ki, ilan şahın qızını alıb, gündüz ilan, gecə oğlan olur. Arvadına tapşırır ki, bu sirri heç kimə deməsin. Qız sirri saxlaya bilmir, ilan yox olur. Nağılda olduğu kimi əfsanədə də qız onu axtarmağa gedir. Bir qarıya oğul olan nişanlısını tapır. Qarı oğlanı ona qaytarmaq istəmir. İlan oğlan və qız qarıdan qaçırırlar [31, s.108]. «Qızıl ilan» əfsanəsində isə eynilə nağılda olduğu kimi ilan kişinin qabağını kəsib qızlarından birini ona ərə verməsini tələb edir. Kiçik qız ilana ərə getməyə razı olur. Sonrakı hadisələr həm nağılda, həm də əfsanədə eynidir. Böyük bacılar kiçik bacıya paxıllıq edirlər, ona ilanın dərisini yandırmağı tapşıırırlar. Dərisi yandırılan ilan yox olur, deyir mənə tapmaq istəsən ayağına dəmir çarıq gey, çarıq nə vaxt yırtıldı, bil ki mən oradayam. Kiçik bacı 7 il axtarandan sonra oğlanı tapır [31, s.105 – 107].

«Abuzərlə ilan» əfsanəsi [25] və «Taxta qılinc» nağılı da mövzu və süjet xətti cəhətdən bir-birini tamamlayırlar. Həm əfsanədə, həm də nağılda ilan ona edilən yaxşılığın əvəzində oğlanı vurmur. Hətta ilanın kult kimi rolu «Taxta qılinc» nağılında aşkar görünür [15, s.85].

Nağıllarda ilanın qızıla, qızılın ilana dönməsi motivinə də rast gəlinir. «Xocanın nağılı»nda bunun şahidi oluruq. Xoca ruzisinin ona evində qismət olmasını istəyir. Ona görə də tapdığı qızılla dolu küpəni götürür. Evinə gələn dilənçilərə həmin küpənin yerini nişan verir. Dilənçilər küpə açanda görürlər ki, qızıllar ilana dönüb. Xocadan hayıf almaq üçün küpəni onun buxarısından içəri atırlar. İlanlar buxarıdan töküldükcə qızıla dönürlər [25, s.196 – 197]. Burada qızılla ilan arasındakı əlaqə ilanın reinkarnasiya olunmaq xüsusiyyətindən irəli gəlir.

Xalq arasında belə bir inam vardır ki, kim ocaq ilanını, yaxud yeddi qardaş ilanını öldürsə, o biriləri gəlib intiqam alacaq. «İlan adam» mifində də bunun şahidi oluruq. Ocağa gələn bir ilanı uşaq öldürür. Uşaq atası ilə cüt əkəndə ağ ilan libasında bir adam gəlir. Atası başa düşür ki, ilan intiqama gəlib. O, ilan libası geyinənə nə verirsə almır, axırda ilan adam uşağı götürüb gedir. Atası da bunların ardınca gedir görür ki, onlar birdən yox oldular. Ona görə də buy er «İlannı dərə» adlanır [28, s.76].

İlanla bağlı əski görüşlərə şumer mətnlərində də rast gəlirik. Gilqamış haqqında eposda ilanın ağacın köklərində yaşaması, özünə yuva düzəltməsi barədə məlumat verilir [172, s.76]. İlan o dünya ilə bağlı varlıq olduğundan ağacın kökləri də o dünyanı, gövdəsi bu dünyanı təmsil edir. Ağacın başında qartal yuvası təsvir olunur. Miflərdə də ilanla qartalın mübarizəsindən danışılır. Keçmiş gələcəyə əks olduğu kimi ilan da qartal qarşıdır. Buna görə də onların mübarizəsi davam edir. Bu mübarizəni nağıllarda əjdaha davam etdirir. «Məlik Məmməd» nağılında da əjdahanın yuvası ağacın dibindədir, o öz mübarizəsini Zümrüd quşu ilə aparır, Zümrüd quşu hər dəfə balalayanda onun balasını yeyir.

İlkin ibtidai görüşlərdə də göy qurşağının ilan şəklində canlandırılması onun xtonik məzmununda ilanın həm də göylə əlaqəsini təsdiq edir [187, s.241]. Şərqi mifologiyasında göy qurşağı göy ilanı olub yeri su ilə təmin edir, onu acıqlandırdıqda kainatı uda bilir. Hətta əjdahanın günəşi udması motivi də qədim inam olub göy ilanının xarakterindən doğur.

İlanla bağlı miflər də totem miflərinə gedib çıxır. D.E.Xaytun avstraliyalı alçerinqlərin totemik əcdadlarının kobra ilə əlaqəli olduğunu göstərən mifi şərh edir. Kobra ilə qara ilan mübarizə edir. Qara ilan düyüdən hazırlanmış çaxır içərək sərxoş olur, özünü öyür, gücünü göstərmək istəyir, kobra ona qalib gəlir [231, s.61].

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdırıb folklor mətnlərində ilanla bağlı motivləri aşağıdakı kimi bəirləmək mümkündür:

Şahzadə xanımın ağzından çıxan ilan öldürülməsi. Nişanlısının ardınca gedən qəhrəman yol yoldaşının (şaman xarakterli magik qüvvəyə malik ölü və ya başqa bir adam) köməyi ilə qıza sahib olandan sonra toy gecəsi axşamı yoldaşı qızın ağzındakı, ya da qarnındakı ilanı öldürür. Buna bənzər əhvalatlar «Taxta qılınc» nağılında da təsvir olunur. Padşah oğluna yoldaşlıq edən oğlan onun xanımının ağzından çıxan ilanları öldürür və şahzadəni təhlükədən xilas edir [15, s.85]. Çox zaman şahzadəni xilas edən ilan, yaxud ölü ruhuna girmiş qəhrəmandır. V.Y.Propp yazır ki, «kimdir o – ölülərin səltənətinə yola düşən dirimi və ya ruhun səyahəti fikrini özündə əks etdirən ölümü? Birinci halda qəhrəmanı ölmüş və ya xəstə insanın ruhunun ardınca gedən şamanla müqayisə etmək olardı. Qəhrəman şahzadədə məskən salmış şər ruhu qovan zaman eynilə şaman kimi hərəkət edir. Bu halda kompozisiya aydın olardı: şahzadəni ilan aparmışdır, şah da şamanı, sehrbazı, maqı və əcdadı çağırır və o da şahzadənin ardınca gedir»_[208, s.51]. Bu motivə nağıl və miflərimizdə çox rastlaşırıq. Həm nağılın, həm də mifin strukturuna daxil olan bu hadisə – toy gecəsi şahzadə qızın ağzından çıxan ilan öldürülməsi motivi ilan şər qüvvəyə xidmət etməsini və onun xeyir qüvvələri vasitəsilə aradan götürülməsini əks etdirir.

İlanla mübarizə. İlanın odla əlaqəsi, ilanın uçması, ilanının göylə əlaqədar olması zəif öyrənilmişdir. L.A.Astafyeva epik ənənədə ilanla mübarizənin çoxlu motivlərini göstərir. Buraya qəhrəmanın ilanla mübarizəsi, məğlub olmuş ilanının qəhrəmana at və silah verməsi, qəhrəmanın arvadının qəbrinə girən ilanla mübarizəsi və qalib gəlməsi, ölmüş arvadının ilana çevrilib qəhrəmanla vuruşması və öldürülməsi motivləri daxildir [147, s.220 - 221]. İlanla mübarizə motivinə mifdə də rast gəlirik. İlanın ətini yeməklə bütün canlıların dilini bilmək olur. Mifin qəhrəmanı da məhz belə edir. İlanın ətini yeyərək bütün heyvanların, quşların, bitkilərin dilini öyrənir [13, s.126 - 128]. Başqa bir mifdə deyilir ki, bir oğlan qaya üstündə paltarsız bir qız görür, qız ondan paltar istəyir, oğlan qızı geyindirib evlərinə gətirir. Onu almaq istəyir. Bir dərviş ona deyir ki, o, qız şəklinə düşmüş ilandır, alsan səni öldürəcək. Oğlan dərvişin məsləhəti ilə ona duzlu yemək yedirdir, qapı-pəncərəni də bağlayır. Ürəyi yanan qız içməyə su tapmır, ilan olub deşikdən bayıra çıxır. Su içib gələndə dərviş onu tutub təndirə salır, odda yanan qız inisiasiya nəticəsində qızıla çevrilir [13, s.102]. Bu sıraya Azərbaycan nağıllarındakı ilanla bağlı bəzi motivləri də əlavə etmək olar. İlanla mübarizə motivi «Dədə Qorqud»da Qazan xanın göydən enən ilanının öldürülməsində daha güclü verilir. Afanasyevin 129-cu nağıl süjetində də ilanının gəlməsi bərk tufan, güclü ildırım çaxması, göy guruldaması ilə bir yerdə təsvir olunur. «Dədə Qorqud»da da ilanının gəlməsi zamanı bu təbiət hadisələri baş verir [208, s.217]. Göydən gələn ilanlar 3, 5, 6, 7, 9, 12 başlı kimi verilir. İlan, əjdaha odla bağlı heyvandır. Əjdaha püskürəndə ağzından od çıxır. Rus nağılında ilan dağda yaşayır. Məsələn, Zmey-Qorınıç adlı ilan dağlarda yaşayır. Azərbaycan nağıllarında da ilanının məskəni kimi dağ göstərilir. «Çil madyan» nağılında təsvir olunur ki, qəhrəman ilanının ardınca yaşadığı dağa gedir ki, onun qoruduğu sandığı ələ keçirsin. Bu ilan-əjdaha od püskürür. İlanın digər xüsusiyyəti suda yaşamaqdır. O, su səltənətinin sahibi kimi verilir.

Dünya xalqlarının nağıllarında ilanının qızlarla bağlı iki funksiyasına rast gəlinir:

1. O, qızları oğurlayır. Bu xüsusiyyətə Azərbaycan nağıllarında rast gəlinmir. «Fatma gəldi ilan qaç» nağılında ilanın padşahın qızının boğazına sarılması təsvir olunur. Bizim nağıllarda onun qız oğurlaması xüsusiyyəti divlərə aid edilir. Divlər şahzadə qızları bağda gəzəndə və ya başqa tərzdə oğurlamaqla məşğul olurlar.

2. İlanın ikinci funksiyası onun gözəl qızları özünə nişanlı etməsidir ki, bu haqda danışılmışdır.

İlanın su ilə bağlılığı. Bəzi nağıllarda ilan suda yaşayır. Məsələn, kişidən qızını ona verməyi tələb edən ilan qızı özünün səltənətinə aparır. İlanın su ilə bağlılığı ən çox əjdahanın suyun qabağını kəsməsində özünü göstərir. Propp bu hadisəni belə təsvir edir ki, qəhrəman başqa dünyaya düşür, görür ki, camaat çox qəmginidir. Öyrənir ki, suyun başında bir ilan (əjdaha) yatıb, yeməyə günə bir qız istəyir. Növbə şah qızına çatanda qəhrəman fəaliyyət göstərir. Başqa adətlərdə suya qızın qurban verilməsi ənənəsi yaşayır. Su allahına qurban vermə yəqin ki, şah qızının əjdahaya qurban verilməsi ilə üst-üstə düşür. Mif mətnində də çayın mənşəbində oturan əjdahaya qızın qurban verilməsi də bilavasitə əski inamlarla bağlanır.

Azərbaycan nağıllarında ilanla bağlı mifoloji mətnlər aşağıdakı mövzuları əhatə edir: «İlan və ağac kultu», «İlan və günəş», «İlan və su», «İlan və od», «İlan və dağ» və s.

Azərbaycan nağıllarında quş dilini bilmək qəhrəmanın ilan, əjdaha tərəfindən udulması və qaytarılması ilə birbaşa bağlıdır.

Udulub qusulma. Udulub qusulma motivi inisiyasiya ilə bağlıdır, quş dilini bilmək başqa üsullarla da qazanılır (ilanın «xidmətinə» inkar etməkdə əsas məqsəd inisiyasiyadır, quş dilini öyrənmək ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir). «Gülağanın nağılı»nda əjdahanın qarnından çıxan Gülağa göyərçinlərin, qarğaların dilini bilir. İlanın ovçu Pirimin ağzına tüpürməsi ilə quşların, heyvanların dilini bilməsi bir olur. Bu motiv «Quş dilini bilən İsgəndər» nağılındakı motivin də əsasında durur. Motiv çox qədimdir. Mif mətnlərində udulub-qusulma mətnin özündən bərpa oluna bilir. Məsələn, «Şehirli ot»

mifində dərvişlər qəhrəmanı onlar yeyən yeməyi ona görə qusdururlar ki, o, otların, heyvanların, quşların dilini bilməsin [25, s.57 – 58].

Su ilanı. Suda yaşayan ilan. V.Y.Propp qeyd edir ki, əkinçiliyə, maldarlığa keçmək erkən dövlətçilik zamanında baş vermişdi. Bu inkişaf pilləsi antropomorf allahları da yaradırdı. Əkinçiyə su vacib idi, suyu da onun öz «allahı» idarə edirdi. Bu allah ilan cildində insan kimi təsəvvür olunurdu. Freyzer və Şternberq göstərirdilər ki, insanla allah arasındakı cinsi yaxınlıq məhsuldarlığa xidmət edir. Əkin-biçin qabağı belə «qurbanlıq» qızlar «adaxlanmış» sayılırdı, bu birinci proses idi; məhsuldarlıq Nil, Qanq, Evfrat kimi çaylardan asılı olduğundan ikinci prosesdə isə belə «qurbanlıq» qızlar çaya töhfə verilirdi. Kiçik bacının da ilana «töhfə» verilməsi buna xidmət edir. Yaxud o biri nağıllarda şahzadə qızların əjdahaya yem kimi verilməsi də suya qurban vermə motivi ilə eyni kökdəndir. Suyu qurban vermə motivinə «Seyfəlmülk» nağılında da rast gəlinir. Bu nağılda qəhrəman dənizdə peyda olan əcaib heyvana qurbanlıq kimi atılır. O da qılıncı ilə əcaib heyvanı öldürür, gəmini xilas edir.

İlk dəfə ilan məzmunu təfəkkürdə yarananda o, əvvəlcə xtonik məzmun daşıyıb. Xtoniklik ölülər dünyasını qorumaqda daha qabarıq üzə çıxmaqdadır. Kerberin ilan və it şəklində təsəvvür olunması buna misaldır. Xtonik ilandan sonra səma ilanı məfhumu formalaşıb. Su ilə bağlı ilan hər iki tipin aralığında yerləşən, daha doğrusu, təfəkkürdə formalaşan tipdir. İlk sinifsiz cəmiyyətdə ilan suyun, çayın ağzında oturan varlıq kimi təsəvvür olunurdu. Kerber də çayın axarının sonunda oturub ölülər dünyasını Herakldan qoruyur [208, s.265].

İlana ərə getmə. Bu motiv Azərbaycan miflərində də əksini tapmışdır. Qaxın Qumm kəndindən toplanan mifdə ilanın qıza aşiq olması, onu evinə aparması, cildini çıxarıb oğlan olması, qıza and içdirməsi, qızın onun paltarını yandırması, oğlanın yoxa çıxması nəql olunur [60, s.20 – 21]. Buna oxşar motivə Azərbaycan nağılında da rast gəlirik. «İlan və qız» nağılında kiçik qız ilana ərə gedir [15, s.233]. Bu motivin mahiyyəti atanın öz qızını ilana ərə

verməsidir. Böyük bacılar ilana ərə getmək istəmir. Əgər qızlardan biri razı olmasa, ilan kişini öldürəcək. Atasının xətrinə kiçik qız razı olur. İlanın evində qız acır, deyir ah, nə yeyərdim. Elə bunu deyəndə stolun üstü yeməklə dolu olur [208, s.130]. Bu, gözəgörünməz qüvvənin köməyi ilə olur. Bu qüvvə ilanın (nişanlının) heyvani təbiətindən doğur, ilan qəflətən yox ola, yaxud görünə bilir.

İlana ərə getmə motivi miflərdə də geniş yayılmışdır. Belə miflər «Azərbaycan mifoloji mətnləri»ndə və son illərdə çap olunan folklor antologiyalarında çoxluq təşkil edir. «İlan və qız» nağılının motivi mif ilə eyni kökdəndir. Mifdə deyilir ki, bir ailənin övladı olmur. Axırdan-axıra onların qızı olur. Bir dəfə ana qızını yatırır çölə çıxır. Qayıdanda qızın sinəsi üstə ilanın yatdığını görür qocaların məsləhəti ilə ilanı öldürümlər. İlana and içdirirlər, duz-çörək yaladırlar ki, uşağı vurmasın. İlanla qız bir yerdə oynayırlar. İlan bir dəfə qızı evinə gətirir. İlan cildini dəyişir, yaraşıqlı oğlan olur. Qız sirri öyrənmək istəyir. İlan ona and içdirib deyir ki, onun bir paltarı var. Bu paltarı geyinəndə ilan, soyunanda adam olur. Qız isə onu həmişə insan kimi görmək istəyir. Ona görə də onun paltarını götürüb yandırır və yatır. Səhər ayılında oğlanı görmür, qız paltarı yandıranda ilan qeyb olubmuş [13, s.133 - 134].

Y.M.Meletinski ilana ərə getmə motivində yunioratı təmsil edən kiçik bacının rolunu qeyd edir [192, s.163]. Bu motivi arxaik edən möcüzəli varlıqdır və kiçik bacı haqqındakı təsəvvürlərlə birləşərək sehrli nağılın klassik formasını yaradır. Kiçik bacının ilana ərə getməsi isə ona ilahi varlığın köməyi ilə bacılarına qalib gəlməsinə kömək edir. Bacıların arasındakı ziddiyyətin səbəbi L.Y.Şternberqin qeyd etdiyi «Şəhvani seçmə»dir [192, s.167].

N.N.Veleskaya ilanın mifoloji düşüncədə yerini aydınlaşdırarkən onun əsas keyfiyyətlərini – əcdadların dünyası ilə bağlı olduğunu, kosmik mənşəli olduğunu, ilanın insana çevrilə bilməsini, onun odlu təbiətini, qanadlı təsəvvür olunmasını, antropomorf səciyyə daşmasını, uzun quyruqlu oddan yaranan quşa çevrilə bilməsini, ilanın dağda, mağarada yaşaya bilməsini və ya yaşamasını, ölü qadından doğulmasını, səma stixiyalarını və suyu insanların

xeyrinə idarə etməsini müəyyən edir. O, mifik əcdaddır, xeyirxah demonik varlıq kimi də fəaliyyət göstərir [160, s.35].

Totemlə evlənmə. Bu motiv çox qədimdir. Bu motivə Azərbaycan nağıllarında ara-sıra rast gəlinir. Azərbaycan nağıllarında qurda, qurbağaya, ilana, quşa evlənmə müşahidə olunur. S.A.Tokarev bu hadisəni totemik inkarnasiya adlandırır [218, s.70]. Nağıllarda gecələr «nişanlı» heyvanlar inkarnasiya edərək oğlana və ya qıza çevrilirlər. Mifdə totemlə evlənmə böyük bir qəbilənin əmələ gəlməsinə, ilk əcdad haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına səbəb olursa, nağılda bu cür evlənmə fərdin öz problemdir. Totemə evlənmə nağılın əvvəlində baş verirsə, mifdə ancaq hadisələrin sonunda insanla totem əcdad birləşir.

Nağıllarda totemizmin görüntülərini F.Bayat belə müəyyənləşdirir: heyvanların insan dilində danışması; insanın müxtəlif səbəblərdən heyvana çevrilməsi və əksinə; insanlarla heyvanlar arasında ticari əlaqələrin olması; müharibə və ov səhnələrinin, epizodlarının olması. O yazır ki, semiotikanın dili ilə desək totemizm etnosun müqəddəs işarəsidir [164, s.83].

Azərbaycan nağılı «Göyçək Fatma»da və «Burenuşka» nağılında (Afanasyev, 100) ögey ana ərini məcbur edir ki, inəyi kəssin. İnək qıza deyir sən mənim ətimdən yemə. V.Y.Propp bu inəyi qızın doğma anası hesab edir. İnəyin ətindən yeməklə qız anasının bədənindən istifadə etmiş olardı [208, s.156]. Bu fikir Azərbaycan nağılı üçün keçərli deyil. «Göyçək Fatma»da inək daha çox totem rolunu oynayır.

Sirli meşə. Meşə ilə bağlı görüş baş verəcək bədbəxtlikdən, fəlakətdən qaçmaq üçün qəhrəmana sehrli vasitə kimi təqdim edilir. Bu vasitəni verənin klassik forması qarıdır (yaqa). O, meşədə yaşayır. Bəzən qarı adını ögey ana kateqoriyası ilə birgə işlədirlər. O, ananı əvəz edə bilir. Bəzən də bu adlar qarşılaşdırılır. Nağıllar üç tip qarı tanıyır: bağışlayan (ipək) qarı, oğurlayan (köpək) qarı, döyüşçü (kötək) qarı [208, s.53].

Meşə qarının yaşadığı yerdir. Göyçək Fatma meşədə azır. Yel baba onun yumağını meşədə qarının daxmasına salır. Qarının dediyi sözlərin mənasını

tapmaq da nağılda əsas şərt kimi irəli sürülür [208, s.79]. Qəhrəmanlar bu sözlərin mənasını tapa bilirlərsə, qarı onlara kömək edir. Mifdə də meşə dolayısı ilə hamilik funksiyasını yerinə yetirir. Ovçu çoxdan axtardığı ana maralın izinə düşür. Onu bulağa enəndə vurur. Köksündən yaralanmış maral gah suya, gah da meşəyə baxır. Ovçu çevrilib baxanda meşədə maralın cüt balasını görür. Ovçu əməlindən peşman olur. Ölmüş maralı bulağın üstündə basdırır və nişan kimi ağac qoyur. Səhər bu ağac qollu-budaqlı çinar olur [13, s.66].

Uşaqların azdırılması. Meşə onlara hamilik edir. Biz həmin mifdə meşənin marala hamilik etdiyini görürük.

Oğurlanmış uşaqlar. Dərviş Nərbalanı oğurlayır. Uşaq doğulmamışdan əvvəl şərt kəsilir ki, o, 14 yaşına çatanda dərvişə veriləcək. Göründüyü kimi, 14 yaş məsələsi uşağın kamilləşməsi ilə əlaqədardır. Miflərdə də uşaqlar oğurlana bilir. Çox zaman qurd tək qalmış uşağı aparıb, onu böyüdür, qisas üçün hazırlayır [21, s.92 - 93].

Travestizm (mifdə qadının rolunun kişi tərəfindən icra olunması, yerdəyişmə, matriarxatlıqda himayəçi qaradırsa, onun rolunu patriarxatlıqda Xızır oynayır). İnisiyasiya prosesində mərasim keçiriləndə qadın hökmranlığı ilə yeni başlayan kişi hökmranlığı arasında dartışma olur. Bu, tarixi hadisə kimi kişi hakimiyyətinin formalaşmasına təsir edir. Mərasimi icra edən kişi qadın paltarı geyinir [208, s.109]. Qəbilənin onqonu olan qartal qadın kimi təsvir olunur. Azərbaycan nağılında da cadugərin qarğıışı ilə (səni görüm kişisənsə qadın olasan, qadınsansa kişi olasan) qız dönüb oğlan olur. Bu cins dəyişməni O.M.Freydenberq belə izah edir: «Qadın – kişi yerdəyişməsi (travestiya) özündə cinsi qovuşmanı əks etdirir, qadın kişi olur, kişi qadın» [230, s.110, 159]. Burada travestizm iki mənada özünü göstərir: 1) qadın başlanğıcının kişi başlanğıcına çevrilməsi (geniş mənə); 2) bir də obrazın, qəhrəmanın cinsi dəyişməsi (dar mənə). «Göyçək Fatma» nağılında qarı anadır, sehrli vasitə bəxş edəndir, yol göstərəndir, buna görə də arxaikdir, tarixdən əvvəlkidir. Yalnız əkinçiliyin inkişafı meşə inamının, qarı kultunun

yerdəyişməsinə səbəb olmuşdur. Qarı kultu müxtəlif dövrlərdə meşə ilə bağlı olmuşdur, elə nağıllar vardır ki, burada qarının məskəni əlçatmaz dağlardan keçən yüksəkliklərdir və o, kosmik məkanda yaşayır. «Şahzadə Mütəlib»də də qarının məskəni göydədir. Xalq arasında yayılan bir sınımada da travestizmin izlərinə rast gəlinir. Xalq arasında yaz yağışından sonra Fatma nənənin hanasının altından oğlan keçsə qız, qız keçsə oğlan olar deyirlər [20, s.54].

Qadının ev tikməsi. Bu motiv üç mərhələdən ibarətdir. Ata qızlarından soruşur ki, evi kişi tikər, yoxsa qadın? Adətən suala cavab verənlər üç bacı olur və təsadüfi deyildir ki, iki böyük bacı ev tikməkdə kişi başlanğıcına üstünlük verir. Kiçik bacı isə matriarxatlığın təsiri ilə evin qadın tərəfindən tikilməsinə üstünlük verir. Bu, birinci mərhələdir. Ata acıqlanır. Kiçik qızı lap tənbelə ərə verir ki, tik görüm necə tikirsən? Qız tənbel Əhmədin evinə gedir. Əhmədi tənbellikdən qurtarır. Burada ikinci mərhələ başa çatır. Üçüncü mərhələdə Əhməd pul qazanmağa gedir. Müəyyən işlərdən sonra pul qazanır, evə göndərir, qız da evi tikdirir. Bu motiv sonra öz yerini «kişinin ev tikməsi»nə verir. Nağıldakı hadisələr mifdən götürülmüşdür. Miflərdə bu cür ağıllı qadın obrazları təsvir olunur. Bu motiv matriarxat dövrünün izlərini əks etdirir.

Kişi evi. Bir sıra nağıllarda isə padşahın qızına elçi gedən oğlanın anasından gözəl saray tikilməsini tələb edirlər. «Qadın evi» müsbət qarı kultu ilə əlaqəlidir. «Kişi evi» isə mənfi qarı kultu ilə ilişgilidir. «Qadın evi» motivində müsbət qarı rolunu oğlanın anası da oynaya bilər, ancaq «kişi evi» motivində mənfi qarı tipi padşahın əmri ilə oğlanın tikdirdiyi evə soxulub gəlini qaçıрмаğa kömək edir. Hər iki tip qarının səciyyəsinə göstərən nağıllar olduqca çoxdur. Bəzən də «kişi evi»ndə qadın əsir olur, qəhrəman onu qurtarmağa gəlir. Nağıllarda Güli-qah-qah xanımın sarayı «qadın evi»dir. Çox zaman qadın evi meşədə olur və bəzən kosmik məkanda da yerləşə bilər. Hatəmin getdiyi «qadın evi» 40 qapılıdır. Hər qapıdan girən və çıxana bir qızıl verirlər. Bu motivə tək-tük hallarda miflərdə də rast gəlmək mümkündür.

Uşağın doğulması. «Simanın nağılı»nda təsvir olunur ki, Dəşgüvar padşahın oğlu yox imiş. Padşaha rəml atırlar. Guya onun bir oğlu doğulacaq və onu öldürəcək [46, s.239]. Padşah da əmr verir ki, nə qədər yeni doğulan uşaq var, öldürün. Bu hadisəni tədqiqatçılar matriarxatlıq dövründə qadının ümumi olması və doğulan uşağın atasının məlum olmaması ilə bağlayırlar. Bu motivin əlamətləri aşağıdakılardır: meşə evi, orada yaşama, uşağın doğulması, möhkəm nikahın qurulması (ailənin təməli qurulur – 3 nəfər), ər və ya padşah tərəfindən bu nikahın istənilməməsi, uşaqların məhv edilməsi), uşağın evi tərk etməsi, qayıtması və kişini, yaxud padşahı öldürməsi [208, s.126]. «Ceyranın nağılı»nda bu faktlar qismən vardır. Dərviş Ceyranın doğulmasını istəmir. Bu nağılda Ceyranla padşah qızı arasında möhkəm nikah bağlanır. Burada motivin miflə əlaqəsi daha aydın görünür. «Fironun aqibəti» mifində də eyni hadisə təsvir olunur [80, s.11].

O dünyaya getmə. Qəhrəman padşahın o dünyadakı atasından xəbər gətirməlidir. Bu proses çox zaman qalanmış tonqalın tüstüsü vasitəsi ilə həyata keçir. Qədim insanlar inanırdılar ki, ölünün ruhu tüstü vasitəsilə o dünyaya gedir. Bu hadisə «Soltan Məlih» nağılında fərqlidir, suyun vasitəsilə baş verir. Şah elan eləmişdi ki, Soltan Məlih o dünyaya gedəcək. Camaatın gözü qabağında onun başını bədənindən ayırıb evinə göndərirlər. Pəri xanım Soltan Məliyin başı ilə bədənini birləşdirib üstünə divin dolçasından su səpib dirildir [26, s.149]. O dünyaya getmə motivi miflərdə də öz əksini tapmışdır. Mif qəhrəmanı ona verilən ilahi qüvvədən istifadə edərək sərbəst o dünyaya gedə bilir.

«Ölü»nün bəzədilməsi, geyindirilməsi, səbətdə aparılması (köynək, kəmə, ayaqqabı, don və s.). Yalnız bundan sonra o, ölü sayılır. Qəbir gec hadisədir. Qəbir formalaşmamışdan əvvəl taxtadan evciklər olmuşdur. Ora qəbilə başçılarını öləndə qoyurdular. Bizim nağıllarımızda da ölünün basdırılmaması, ya dağ, qaya başına çıxarılması, ağacdən asılması, ya da onun ancaq quyuya sallanması, yanına 40 günlük yemək-ichmək qoyulması və s. təsvir olunur. Bəzi Azərbaycan miflərində də qəbirdən əvvəlki proseslər

izlənilir. Bir mifdə deyilir ki, insanlar qocalarmış. Haman qocalmış babanı, atanı təyin edən yer varmış, ordan salırlarmış, orda ölmüş. Bir dəfə də bir kişi həddindən artıq qocalır, ölüm vaxtı gəlir, oğlu şəllənir ki, aparsın yenə təyin olunmuş yerdən salıb öldürsün. Yolda yorulur, dincəlmək istəyir, atası gülür. Oğul deyir ki, ata, bilirsən ki, mən səni el adəti ilə aparıram. Sən isə gülürsən. Atası deyir ki, sənə gülmürəm. Mən də atamı aparanda burda qoydum dincəldim. O yadıma düşdü. Oğlu da başa düşür ki, öz oğlu da onun üçün belə güləcək. Atasını qaytarır [28, s.48].

Başına qoyun dərisi keçirmiş qız (oğlan). Bu motiv tanınmamaq məqsədinə xidmət edir. Əgər dəri geyən qızırsa, saçlarını dərinin altında gizlədir ki, oğlana oxşasın. Bu motivin ikinci tərəfi oğlan – qəhrəmanla bağlıdır [208, s.136]. Nağıl qəhrəmanı öz simasını gizlətmək üçün keçəl sifətinə düşür. Bu motivə bir çox nağıllarımızda rast gəlmək mümkündür. «Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi» nağılında qəhrəman özünü tanıtmamaq üçün çobandan qoyun alıb kəsir, dərisini başına keçirir. Bu motivlə bağlı çoxlu misallar göstərmək olar. Misallardan aydın olar ki, dəriyə girmək, paltar dəyişmək və başqa forma dəyişikliyi nağıllarda inisiyasiya ilə bağlı motivlər kimi müxtəlif səviyyələrdə reallaşan transformativ törəmələrdir.

Azərbaycan mifində Təpəgözü öldürmək üçün Səfər adlı qəhrəman qoyun dərisini soyub başına keçirib onun mağarasına girir, Basatın etdiyi kimi onun gözünü kor edir [13, s.90].

Azərbaycan folklorşünaslığında da bu motivi tədqiq edən alimlər çox olmuşdur. Bu motiv N.Vəzirova, M.H.Təhmasib, M.Seyidov, N.Seyidov, P.Əfəndiyev və bir çox tədqiqatçıların nəzər-diqqətini cəlb etmişdir [65]. Son zamanlar O.Əliyevin tədqiqatlarında da bu məsələ orijinal həllini tapmaqdadır. Müəllif «Azərbaycan nağıllarının poetikası» əsərində bu motivi keçəl obrazı ilə əlaqələndirir, Y.M.Meletinskiyə əsaslanaraq yazır ki, qədimdə insanlar totem heyvanlar dərisində gizlənib sınaqdan keçirmişlər. Burada totemin fəvqəlgücü ona tapınanı düşmənlərdən qorumaqla izah edilir [60, s.24; 146].

Paltardəyişmə. Cilddəyişmə. Bu motivlər də Azərbaycan nağıllarında geniş yayılmışdır. Nağıllarda qəhrəmanlar tanınmamaq üçün paltarını və ya cildini dəyişirlər. Bu motivlər daha çox sehrli nağıllarda baş verir. «Məlik Məmməd» nağılında Məlik Məmməd tanınmamaq üçün Zümrüd quşundan bir dəfə qırmızı libas, qırmızı at, qılinc, qalxan, bir dəfə də sarı libas, sarı yel atı, qılinc, qalxan istəyir. «Üçbiğ Kosa» nağılında da kiçik qardaş atasının vəsiyyətinə əməl edərək qırmızı paltarlı və qırmızı atlını, yaşıl paltarlı və yaşıl atlını, sarı paltarlı və sarı atlını öldürərək atları və geyimi mənimsəyir, yarışda bu geyim və atlardan istifadə edərək qızlara sahib olur.

Nağıllarda paltardəyişmə müxtəlif səbəblərdən asılıdır. Bəzi nağıllarda qızların paltar dəyişməsi məcburiyyət üzündən baş verir. «İbrahimin nağılı»nda İbrahim yoxa çıxdığından nişanlısı onun paltarını geyinib qayınanasının yanına gəlir. Nağıllarda qızlar paltar dəyişərək müəyyən məqsədlərini həyata keçirirlər.

Paltardəyişmədən fərqli olaraq cilddəyişmə bir qədər mürəkkəb təfəkkürə əsaslanır. Cilddəyişmə nağıllarda əfsunla bağlıdır və sakral mahiyyət kəsb edir. Cilddəyişmədə ən yaxşı nümunəyə «Oxxayla Əhməd» nağılında rast gəlirik. Tədqiqatçılar cilddəyişmənin əsasında qədim şamançılıq ənənələrinin durduğunu qeyd edirlər. R.Qafarlı yazır ki, əfsun oxuyub cildini dəyişmək nağıl süjetinin özəyində duran komponent kimi çıxış edir ki, bu da şamançılığın əsas ayinlərindən biridir [91, s.81]. Miflərdə də paltar dəyişmək tanınmamaq məqsədinə xidmət edir.

Ər arvadının toyunda. Bu motiv «arvad ərinin toyunda» motivini tamamlayır. «Arvad ərinin toyunda» motivində qəhrəman öz nişanlısını evindən kənarda görür, başqası ilə evlənəndə «öz nişanlısı» gəlir. «Ər arvadın toyunda» isə «nişanlı» evin içindədir, toy olacaq, qəhrəmanın başına iş gəlir, ancaq onu başqasına ərə vermək istəyirlər. Qəhrəman uzun fasilədən sonra «toya» gəlib çıxır [208, s.138]. Bu motiv çox qədim olduğuna görə onun izlərinə miflərdə rast gəlmədik.

Qırxıncı otağa qadağa (kiçik anbar). Bu motiv qəhrəman üçün qoyulmuş qadağa ilə bağlıdır. Tutaq ki, 40-cı otağa girməyi şah oğluna qadağan edir. Orada isə qız şəkli qoyulmuşdur. Şəkildən savayı otaqda canlı bir qız da ola bilər. Ya da qəhrəman qırxıncı otaqda qoyulmuş qız meyidi ilə qarşılaşır. Bu motiv Afanasyevin nağıl süjetində 209-cu yerdədir və beynəlxalq süjetdir. Nağılda «Xaraba dəyirman» özü qadağan olunmuş yerdir. Məhəmməd bu qadağanı pozur. «Oxxayla Əhməd» nağılında da 40-cı otaq qadağan olunmuş yerdir. Həm də nağıllarda qırxıncı otaq magik qüvvəyə malik məkan kimi təsəvvür olunur [187, s.239 – 241].

Qadağan olunmuş otaq elə əvvəldən qəhrəmanın böyüdüüyü sarayda yerləşir. Qəhrəman yetkinlik yaşına çatana qədər bu haqda heç nə bilmir. Ya təsadüfən onun əlinə açarlar keçir, ya da ata öləndə vəsiyyətdir ki, bu otağı açmasınlar, yoxsa fəlakət gətirər. Bu süjet türk nağıllarında da izlənilir [220]. Azərbaycan miflərində də qadağan olunmuş şeylər, predmetlər təsvir edilir və təsvir olunan bu qadağalar nağıl mətnlərində də təkrar olunur.

Bağışlanmış var-dövlət. Bu motivin oxşarı «Üç qardaş» nağılında təsvir olunur. Var-dövlət paylayan qoca qardaşları bir-bir yoxlayır. Böyük qardaşlar sınaqdan pis çıxır. Kiçik qardaş isə qocaya sadıq olduğunu göstərir [20, s.175 – 180]. Şəkildə topladığımız bir mifdə qeyd olunur ki, var-dövlət üç qardaşdan böyüyünün qapısını döyür. Böyük qardaş soruşur ki, kimsən? Cavab gəlir ki, var-dövlətəm, mənə necə saxlayarsan? Böyük qardaş cavab verir ki, səni çoxlu xərclərəm, yeyərəm, dağıdaram və s. Var-dövlət orada qalmayıb gəlir ortancıl qardaşın qapısını döyür. Ondan da soruşur ki, mənə necə istifadə edərsən? O da deyir ki, qumar oynaram, kef məclislərinə xərclərəm. Var-dövlət oradan çıxıb kiçik qardaşın evinə gəlir. Kiçik qardaş deyir ki, səni ovcumda sıxaram, damsan yalayaram, dammasan sandığa qoyaram. Var-dövlət razılışıb kiçik qardaşın olur. Mifdə və nağılda var-dövlət verən antropomorf obrazdır.

O dünyanın bağışlayıcıları. Ölmüş ata. Bu mifoloji mətnlə bağlı motiv patriarxat dövrünün məhsuludur. Bu kultun kökündə qarı (yaqa) dayanır.

Matriarxatlıq dövründə qəhrəmana sehrli vasitəni qarı bağışlayırdı. Bu dövr sona çatandan sonra qarı öz yerini ata kultuna verdi və təbii ki, atanın bağışladığı vasitələr də dəyişdi. Qarının bağışladığı əşya meşə ilə bağlı idi. «Göyçək Fatma» nağılında inək meşə ilə bağlıdır. Onu bilavasitə Fatmaya qarı və meşə vermişdir. Bulaq da meşə ilə əlaqəlidir. O, Fatmaya gözəllik bağışlayır. Matriarxatlıqdan sonra müəyyən dövr keçdiyindən onun bağışladığı vasitələr qəhrəmana lazım olmur, ona başqa şeylər lazımdır – at, silah, döyüş paltarı və s. Aralıq mərhələdə bu şeyləri qarı da verə bilərmiş, çünki o totemlə əlaqədardır. Bəzi nağıllarda totem də qəhrəmana at, silah tapmaqda kömək edir, qarının isə birbaşa bu imkanı olmur. Qarı meşə heyvanları ilə bağlıdır. At isə meşə heyvanı deyil, artıq o əhliləşdirilmişdir. Dağ kultu və su kultu ilə birgə düşünülür.

Bu qadağanın kökündə ata ilə oğulun arasında gizli əlaqə durur. Bu əlaqənin mahiyyəti nədir? Matriarxatlıq öz dövrünü patriarxatlığa verəndə tanrılar da cildini dəyişir. Qadın tanrı, ilahə öz funksiyasını bitirib yerini kişi tanrıya verir. Ata kultu da kişi tanrını təcəssüm etdirir. Məsələn, dağ və su kultları kişi qiyafəsində təsəvvür olunur. Oğul da atanın varisi olduğundan kişi tanrıya məxsus vasitələr, at, qılınc və s. müxtəlif yollarla oğula ötürülür. Bir şərtlə ki, oğul layiqli və qəhrəman olsun. Ancaq bir məsələ də maraqlıdır ki, niyə ata öləndən sonra bu vasitələri oğula bağışlayır? Nağıllarda diri ata yazıq, bacarıqsız kimi təsvir olunur. O yalnız öləndən sonra magik qüvvəyə malik olur. Nağılda qəhrəmanın ölmüş ata ilə birbaşa əlaqəsi olur, diri ata ilə onu heç nə bağlamır. Azərbaycan nağılında böyük qardaşlar qəbirə keşik çəkməkdən, ölüdən qorxurlar. Xalq təfəkküründə meyit qəbirdə oturmuş haldadır və böyük qardaşlar gələrsə, o, müəyyən cildə çevrilib qəbirdən çıxar, oğlanlarına hücum edər. Onu bu haldan azad etmək üçün kiçik oğulun hünərli olması gerəkdir.

Ölünün bu dünyaya qayıtmaq istəməsi ilə bağlı təsəvvürlərə Azərbaycanda dəfn mərasimi ilə bağlı adətlərdə də rast gəlmək mümkündür. Mifik təsəvvürə görə, ölünün bu dünyaya qayıtmaq istəməsinə əlhəd daşı

imane olur. Qəbirin üz hissəsinə qoyulan daş əlhəd daşı ilə bağlı müxtəlif deyimlər vardır: «Başı əlhəd daşına dəyəndə ağılı yerinə gələcək», «Başı əlhəd daşına dəyəndə gec olacaq» və s. Bu deyimlərin izahı ilə bağlı xalq arasında belə bir inam vardır ki, qəbrin torpaqlanması hissə-hissə davam etməlidir. Bu meyiti inandırmaq üçündür, bilməsin ki, onu belə çox torpaqlayan var. Meyit başa düşsün ki, o unudulub, üstünü torpaqlayan da yoxdur. Çünki o bu dünyaya qayıtmaq istəyir. Başını qaldıranda başı əlhəd daşına dəyir və bu dünyaya qayıtmaq istəyindən əl çəkir. Bu etiqadda hiss olunan ikinci məqam ölümün gözəl olmasıdır. Ölü öz doğma adamlarının yuxusuna girib ölümü onlar üçün tərifləyir [95, s.85]. «Azərbaycan mifoloji mətnləri»ndə yazılır ki, «ölünü basdırıb qəyidəndə ölü qalxır, başı əhlət daşına dəyəndə çıxır. Onun səsinə bir molla, bir qara qoyun, bir də xoruz eşidir» [13, s.144]. Ölünün bu dünyaya qayıtması, yaxud qayıtmaq istəməsi Azərbaycan nağılında da verilir. Çoban hər dəfə ölünü basdıranda qız ona tapşır ki, qəbri dərin qaz, üzlü ölüdü. Qayıdıb gələr. Azərbaycan mifoloji inamlarında da ölmüş ata ilə bağlı görüşlər vardır.

Ölmüş ana. Bu motiv də qədimdir. O, ata kimi heç nə verməsə də, qızını gələcək faciələrdən xilas edir. Tərəfimizdən toplanılmış bir mifdə ana ölərkən ərinə deyir ki, biləyimi kəs, ögey anaya tapşır qızımı döyəndə mənim əlimlə döysün.

Ölü kultuna inam. Dünyasını dəyişən, lakin qəhrəmana kömək etmək üçün bu dünyaya qayıdan ölünün funksiyası ona edilən yaxşılığın (basdırılma) əvəzini qaytarmaqdır. Ölü kultu ilə bağlı «Tacir oğlu» nağılında qəhrəmanın ölünü el qaydası ilə dəfn etməsi onu mifoloji qəhrəman tipinə yüksəldir. Borcu olan adamı onu döyənlərin əlindən alması ölü kultuna inanan qəhrəmanın vəzifəsidir. Ölü kultu ilə bağlı O.Əliyev yazır ki, «Miflərdə ölən adamın cismi o dünyaya gedirsə, onun ruhu başqa varlığa keçib yaşayır. Bu nağılda da ölmüş adam cavan oğlana çevrilib onun meyidini el-oba adətiylə basdırmış nağıl qəhrəmanının köməkçisinə çevrilir» [60, s.37]. Ölü kultuna inam miflərdən gəlir. Miflərdə də ölüyə layiq olduğu münasibət bəslənilir [13, s.120].

Ölü kultu ilə bağlı miflər sosial məzmun daşımadığından və hadisələr dünyəvi mahiyyət kəsb etmədiyindən onlar yeni janra transformasiya olunanda onun sosial mahiyyəti ailə-məişət xarakteri alması ilə şərtlənirdi. Diqqət edilsə, bu tip nağıllarda ailə-məişət xarakterinin önə çəkildiyi aydın görünür. Ölü kultu ilə bağlı inamlarda təsvir olunur ki, «ölü basdırılanda üç gün keşik çəkmək lazımdır. Həm də qəbrin yanında şam yandırarlar ki, ölünün ruhunu şər qüvvələr apara bilməsin»; «adına axşamı qaş qaralanda ölümlər paya gəlir. Gərəh öydə yağlı yemək pişə ki, ölü də doyub gedə. Hər ölü öz ocağının başına gəlir» [13, s.143, 144].

Kəsik baş. Kəllə. Bu motiv nağıl və miflərimizdə çox rast gəlinir. «Quru kəllə» mifində suda üzən kəllə öz-özünə deyir: «Mən mərdimazarlıq eləmişəm, birini də edəcəyəm». Bir kəndli kəlləni sudan çıxarıb evinə aparır, un kimi edir və bir küncdə basdırır. Nəvəsi soruşanda deyir ki, bütün dərdlərin dərmanıdır. Bir gün kəndli evdə olmayanda uşaq xəstələnir, babasının dediyi söz yadına düşür, torbanın ağzını açır, dadına baxır və ölür. Kəllənin dediyi də yerinə yetir [80, s.44]. «Quru kəllə» nağılında meyit başı torpaqdan sıçrayır, atıla-atıla gəzir. Bu nağılda kəllə basdırılmayan ölünündür. Basdırılmadığına görə müəyyən hadisələr törədir, ona baş verəcək hadisələri açmaq çətin deyil. Meyit basdırılmadığına görə onun ruhu narahatdır. Ona görə də nağılda kəllə «39 qan eləmişəm, 40-cını da edəcəyəm» deyir. Basdırıldıqdan sonra o xeyirxah olur, bağışlayır, hətta qəhrəmana yol yoldaşı olur. Məsələn, «Tacir oğlu» nağılında meyidi camaatın əlindən alıb basdırdığına görə o da qəhrəmana xeyirxahlıq edir. Meyit kultunun yaranması əcdad kultunun unudulması və ata kultunun zəifləməsi ilə əlaqəli ola bilər.

At. At o dünyaya getmək üçün vasitə hesab olunub. Bu, mifdə də belədir. «Qara at» mifində atın sahibi ölümdən qaçanlara deyir ki, ocağınızı kor qoymayın, köçməklə xatadan qurtarmaq olmaz, vaxtı çatanda bu at gəlib sizi aparacaq [24, s.58 - 59]. Atın odla bağlılığı da buna imkan vermişdir. Çünki qədim türk əsatirlərində də at odqanadlı təsəvvür olunmuş, o dünyaya getmək üçün odun o dünya ilə bağlı olması kimi xüsusiyyətdən istifadə etmək

düşünülmüşdür. Atla, odla bağlı əski inanış qədim türkün tüstü vasitəsilə, alovun üstündə o dünyaya getməklə bağlı olan mifoloji görüşlərindən doğmuşdur. Azərbaycan nağılında da padşahın və qəhrəmanın o dünyaya getmək arzusu qalanmış tonqalın alovlarının şöləsi və tüstünün burula-burula qalxması nəticəsində baş tutur. Xalq inamına görə göyə qalxan tüstü və alov o dünya ilə bu dünyanı birləşdirdiyindən ölünün ruhu tüstünün ucunda asanlıqla o dünyaya gedə bilər. Nağıl atlarının təbiəti ilə əlaqədar A.N.Avanasyev yazır ki, belə atlar təbiətin qədim poetik görüşlərdə canlı əks-sədasıdır, çox qəşəng bahadır atına qara buludların bütün xassələri verilmişdir: çox kəskin rəng, qeyri-adi sürət, buludların altı ilə uçmaq, ağzından alov çıxmaq və s. [212, s.102]. B.Abdulla da «Kitabi-Dədə Qorqud»da rəng simvolikasına müxtəlif məqamlardan yanaşır [42, s.37 – 43]. Atla bağlı bir inamı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu da atın içalatının çıxarılması, nağıl personajının atın qarnına girməsi ilə əlaqədar olan qədim bir ənənədir. Bu ənənə hələ dəfn adətinin formalaşmadığı zamandan qalmışdır. Ölünü içalatı çıxarılmış atın qarnına salıb, hər tərəfdən bərkidib nəzərdə tutulmuş yerə qoyarmışlar.

Sehrli vasitələr (fetişlər). Toppuz, tük, amulet, kisə, kasa, dəri, çubuq, papaq, tütək nağıllarda sehrli vasitələr kimi çıxış edir. Sehrli vasitələr onları qəhrəmana verən sehrli köməkçilərlə birbaşa bağlıdır. Şir öz tükünü qəhrəmana verir, atın dərisi vasitəsilə qəhrəman o dünyaya gedir. Heyvanın bədən hissələri sehrli vasitələrin içərisində ən qədimidir. Heyvan hissələrindən qayırılan amulet, kisə, papaq, muncuq, tütək və s. qəhrəmana kömək edən sehrli vasitələrdəndir. «Küp qarısı» mifində qalaça təsvir olunur. Qalaçanın içərisində bir qız, bir oğlan vardır. Oğlan heykəldir, onu bu vəziyyətə qız əlindəki sehrli çomaq ilə salmışdır. Cin deyir ki, çomağı onun əlindən alsanız, nə istəsəniz edəcək [20, s.39].

Ruhu çağıran predmet (fetiş). «Məlik Əhməd» nağılında qəhrəman qəbirə qamçı vuraraq Məlik Cümşüdü ruhunu çağırır. Mif və nağıllarda qamçı, atın tükü, üzük ruhları həm vasitə, həm də fetiş kimi istifadə olunur.

Üzüyün qaşını silməklə ruhu köməyə çağırmaq yaddaşlarda qalan bir vasitə olmuşdur. Tükü yandırmaqla sahibini çağırmaq da mifik düşüncənin məhsuludur. Bu motivdən nağıllarımızda çox istifadə olunur. «Əmiraslanın nağılı»nda şir öz tükündən qəhrəmana verir ki, dara düşəndə onu köməyə çağırırsın. Görünür, burada tük günəşin şüası kimi təsəvvür olunmuşdur və şir də günəşin bəlgəsi olduğu üçün Əmiraslanın şüa kimi tükü oda tutması çıxış yolu kimi təsəvvür olunmuşdur. «Koroğlu» variantlarının birində də Koroğlu saçından verir ki, dara düşəndə saçını yandırınlar. Koroğlu mifik qəhrəman olduğu üçün onun saçının o dünya ilə bağlı olmasına, saçın o dünya ilə bu dünyanı birləşdirən vasitə olmasına inanılmışdır. Miflərdə də şir, qurd və başqa heyvanlar öz tüklərini verirlər ki, qəhrəmanlara dara düşəndə yandırır onu köməyə çağırırsın. Qəhrəman ən çox o dünyada olarkən bu imkandan istifadə edir.

O dünyadan gətirilən, əbədi həyat verən su. Bu motiv əvvəl meşə ilə bağlı idi. Meşədəki bulaqdan istifadə edəndə nağıl qəhrəmanı dirilirdi, onun başına saç gəlirdi, gözəlləşirdi. Müəyyən dövrdən sonra bu motiv o dünya ilə bağlı olmağa başladı. O dünyadan gətirilən su qəhrəmanın anasının gözünü açır. Dirilik suyu o dünyanın sərhədində yerləşir. «İsgəndərin nağılı»nda bu motiv vardır. Alma da o dünyadan gətirilir, cavanlıq bəxş edir, süfrə bolluq yaradır. İsgəndər dirilik bulağından içmək əvəzinə «ölülük suyu»ndan içir və görüldüyü kimi ölür. Əgər insan bu dünyaya qayıtmaq istəyirsə, hər iki bulaqdan – dirilik və ölüm bulağından içməlidir [208, s.199]. Ölü basdırılan gün qəbrin üstünə su tökülməsi də yəqin bu məqsədə xidmət edir. Ölüm bulağından su içmək İsgəndərlə bağlı miflərdə də vardır. Nağılda olduğu kimi mifdə də İsgəndər dirilik suyu ilə ölüm gətirən suyu səhv saldığından həyatı sona yetişir.

Suyun ilahi möcüzəsi ilə bağlı bir sıra miflərdə məlumatlara da rast gəlirik. Ölüləri o dünyaya aparmaq üçün çaydan istifadə olunur. Şumer miflərində də Xarona oxşar mifik surətlər iştirak edir. Onlar bərəçi kimi ölünün ruhunu o dünyaya keçirmək üçün yeraltı səltənətin çaylarını keçməlidirlər

[173, s.48]. Şaman miflərində də o dünyaya getmək üçün şaman yeraltı çaylardan keçməli olur. Evenklər inanırlar ki, enqdekit (qadağan olunmuş yer mənasında) adlı mifik çay axır ki, ölü ruhu bu çay vasitəsilə o dünyaya daxil olur [173, s.50].

Ölünün dəriyə bükülüb tikilməsi. Bu motivə bir çox nağıllarımızda rast gəlirik. Məsələn, «Tələtin nağılı», «Barxudarın nağılı», «Şahzadə Mütəlib» və s. nağıllarında qəhrəmanla o dünya arasında əlaqə yaratmaq üçün bu vasitədən istifadə edilir. Bu motivi mif mətnlərindən də bərpa etmək mümkündür. İnsan öləndən sonra heyvanın dərisinə bükülməyi belə başa düşmək ki, heyvan dərisi o dünyada ona totem kimi xidmət edəcək. Nağıllarda bəzən qəhrəmanı qartalın dərisinə də bükürlər ki, onu o dünyaya aparsın. Ölünün üstündə ağı deməyin də mənası bu deməkdir ki, gözdən çıxan yaş onun ruhunun o dünyaya getməsinə təmin etsin.

Quşa ərə getmə. Quşlar (ruh – quş). «Quşpaşa» nağılında quş ilə qızın evlənməsindən söhbət açılır. Nağılın qısa məzmunu belədir ki, quş qızı caynağına alıb yuvasına gətirir. Qız ata-anası üçün darıxır, quş onu yerə, evlərinə gətirir. Beş gündən sonra qız ağacın altına gəlir, quş onu aparır. Quşpaşa qızı yuxuya verib oğlan cildinə düşür, qız bunu görür. Quşpaşa yatandan sonra qız ona tamaşa edir, görür ki, göbəyində qıl, başında açar var. Açarla qıfılı açır, bir şəhər görür. Şəhəri gəzib qayıdanda qapının ağzındakı səbətlərdən Quşpaşanın canı olan üzümü götürüb yemək istəyir. Quşpaşa oyanır, qızın onun sirrini bildiyini başa düşür. Qızı bacısının yanına göndərir. Bir neçə aydan sonra Quşpaşanın oğlu olur. Quşpaşa gəlib arvadını və uşağını aparır və daha quşa çevrilmir [21, s.193 – 196]. Bu nağılda quşun canı kənar substansiyadadır, quşun ağac ilə əlaqəsi üzümlə bağlıdır. Bu motivə başqa folklor mətnlərində rast gəlmək çətindir. Ona görə də motivin qədim miflərlə bağlı olduğunu düşünürük. Ancaq motivin quşla bağlı digər miflərlə əlaqəli olması da diqqətdən qaçmır.

Nağıllarımızda bəzi quşlar ruh daşıyıcılarıdır. Onlar qəhrəmanların özünü və ya ruhunu o dünyaya aparırlar. «Məlik Məmməd» və başqa nağıllarda divin

canının şüşənin içindəki göyərçindədir. Bu şüşəni yerə cırpandan sonra quş divin ruhunu o dünyaya aparır [46, s.76 – 80]. «Tələtin nağılı» və «Şahzadə Mütəlib» nağıllarında da qəhrəmanları o dünyaya aparən quşlar təsvir olunur. Tələt və şahzadə Mütəlib dərinin içərisinə girəndən sonra onları iri quşlar caynağına alıb aparırlar. Bu motivdə ruhun quş tərəfindən o dünyaya aparılması öz əksini tapmışdır.

Quşun ruhu cənnətə aparma funksiyası sonradan ata keçmişdir. «Dədə Qorqud»da Qazan xanı quyuya salırlar. Quyu o dünyaya gedən yol kimi xarakterizə olunur. Kafir arvadı soruşur ki, nə minirsən? O isə ölümlərinizi yedəkləyib minirəm deyir. Adətən atı yedəkləyib minərlər. At da onu o dünyaya aparır və s. Bu kiçik dialoqda da Qazan xanın onların ölümlərini yedəkləyib minməsi və o dünyaya gedib qayıtması kimi başa düşülə bilər. «Quş – at» ifadəsi də belə yaranmışdır. Ona görə də at qanad çıxarır.

Ağac. Dünya ağacı. Ağac yerlə göy arasında əlaqə yaradan vasitədir. Bəzi Azərbaycan nağıllarında da meşədə itkin düşən oğlan və qızlar ağaca çıxırlar. Ağacın iki dünyanı birləşdirməsini V.Y.Yevsyukov da qeyd edir [172, s.93].

«Çalib-çağıran ağac» nağılında nadir süjet xəttinə rast gəlinir. İnsan ağacla evlənir. Nağılda təsvir olunur ki, qəhrəman bıçağı ilə çalib-çağıran ağaca toxunmaqla yer-göy adamlarla dolur. Bu ağac gedər-gəlməz yoldadır. Ağacın sahibi Gülnaz xanımdır, nağılda ağac əyəsi rolunu oynayır. Mifik təsəvvürdə ağac əyəsi də Güllüstani-İrəmdə yaşayan Güli qah-qah və başqa qızlar kimi mifik səltənətdə yaşayır. Qəhrəman ora tilsimlərdən keçərək gedib çıxır. Mifik ağac dövrünün təsəvvürünə görə, yeri-göyü adamlarla dolduran, onları yaradan çalib-çağıran ağacdır [20, s.148 – 157]. Bu onu göstərir ki, ağac ilk insanın yaranmasında ana rolunu oynamışdır. Bunu miflərdən də görürük. Ağacın doğması barədə miflərdə bu haqda geniş məlumat verilir.

Nağıllarda ağacın ölü kultu ilə də əlaqəsi özünü göstərir. Qədimdə və indi də bəzi yerlərdə insan öləndə onun qəbrinin üst tərəfində ağac əkir, başdaşını ağac kötüyündən edirlər. Bu zaman basdırılan kötüyün ucu itilənir, qəbrin baş

tərəfinə basdırılır. V.Y.Propp deyir ki, «beləliklə aydın olur ki, dəfn zamanı ağacın və ya gövdəsinin basdırılmasını nəzərə almasaq, ölü kultu ilə ağac az bağlıdır» [208, s.213]. Bu fikir şübhə doğurur. Biz «ölü kultu ilə ağac az bağlıdır» əvəzinə «dolayısı ilə bağlıdır» deməklə «Ölü Məhəmməd» nağılında qızın qanından əmələ gələn ağacın «ölü»nün bağında bitməsinin şahidi olmuşuq. Bu isə ağacın, almanın övlad verə bilməsi (ağac pirləri də buna misaldır) haqda mifoloji görüşlərdə təsdiqlənmişdir.

Sandiğa salınmış qəhrəman. Bu motiv özünün keçmişini sandığa salınmış ilan motivindən götürür. Motivin əsas xüsusiyyəti qəhrəmanın, istər qız, istər oğlan olsun, tək və ya cüt halda sandığa qoyub təhlükədən xilas etməkdir. Bu motiv qəhrəmanın balığın qarnında olması (udulması) motivi ilə qohumdur. Balığın qarnında qəhrəman bıçağı ilə onun qarnını yarıb xilas olur, sandığı isə çox zaman uşağı olmayan adamlar, dəyirmançı, bağban və b. tutub özününküləşdirirlər. V.Y.Propp bu motivdə totemik görüşlərin izlərini görür. Heyvan totem olduğu kimi, o, ağacı da totem hesab edir. Burada da inisiyasiyanın izlərini görürük. Sandığın qəbir kimi rolunu qəbul etsək, onun açılması zamanı gələcək qəhrəmanın şərti olaraq dirilməsini, ona o dünyadan güc, qüvvət verilməsini də söyləyə bilərik. Sandıq ağacdən düzəldiyi üçün, ağac o dünya ilə bu dünyanı birləşdirdiyi üçün qəhrəmanın köməyinə çatacaq. Hətta bəzi nağıllarda meşəyə ova çıxan şahzadə ağacda gizlənən qızı (ağac onu təqibdən xilas edir) gətirib ona evlənir. Bu qız meşədə ağac başında lüt, saçları ilə özünü bürümüş haldadır, şahzadə isə onu quş bilib. Ağacda yatma qəbirdə yatma kimi, qız isə müvəqqəti ölüm vəziyyətində olan kimi qiymətləndirilir [208, s.245]. Ümumiyyətlə, sandığa salınmış qəhrəman mif dünyagörüşündən qopmuşdur.

İki can bir bədəndə. İkili can xüsusiyyəti bir çox nağıllarımızda əks olunmuşdur. V.Y.Propp deyir ki, əjdaha fiqurunda (ilan + quşdan ibarətdir) iki heyvan əks olunub. Anubisdə də beləcə it və qurd heyvanları təcəssüm olunub, bu heyvanlar onun ruhunu təmsil edir. Divin canı şüşədə olan quşdadır. Əgər canın biri ölsə, o biri də ölər və quş ölərsə, div də o saat ölər.

İstənilən vaxt insana çevrilməyi bacaran ilanda da ikili can vardır. Miflərdə oğlana çevrilməyi bacaran ilanların hamısında bu ikili xüsusiyyət qalmaqdadır. Bu haqda totem mifləri bizə çoxlu faktlar verir.

Atanın iştirakı olmadan doğulma. Möcüzəli doğuluş. Bu motiv totemizmlə bağlıdır. Bu motivi bir neçə nağılda izləmək mümkündür. «Reyhanın nağılı»nda dərya ayğırının su içdiyi gölməçədən Reyhan su içib hamilə olur, doğulan uşaq isə dəniz ayğırının atributlarını daşıyır, bədənində at nişanələri olduğuna görə qəhrəmanı Ayğır Həsən adlandırırlar. Ancaq qəhrəmanın adı ilə onun doğum səbəbi arasındakı əlaqə nağılda gizli qalır [62, s.99]. «Kəl Həsənin nağılı»nda da anası quş yumurtası yeyib hamilə olub, nağılda Kəl Həsənlə anasının yediyi yumurta arasında gizlin yaxınlıq və əlaqə vardır. Kəl öküzdür. Öküzlə quş eyni mifoloji səviyyədə dayanmışdır. Onların arasında mifoloji yaxınlıq vardır. Bunu Oğuzun zoomorfik işarəsi kimi quşun onqon olmasında və öküzün totem mövqeyində görmək mümkündür.

F.Bayat Azərbaycan nağıllarında möcüzəli doğuluşun 3 növünü göstərir: totemin qanından doğulma; ölən valideynin bədənindən doğulma; ilahi atadan və ölümlü anadan doğulma. O, totemin ətinin yeyilməsi ilə möcüzəli doğulan qəhrəmanın tipini də müəyyənləşdirir [164, s.21]. Totemin ətini yemək kişilərə qadağandır (çünki kişi totemin soyundandır), əgər yesələr ölərlər. O, bunu «Ceyranın nağılı»nda Nisənin ərinin ceyranın ətini yedikdən sonra ölməsi ilə əsaslandırır. Kişinin ölməsi totem əcdadın rolunu qabartmaq üçün lazımdır, – deyə F.Bayat qeyd edir [164, s.23].

Nağıllarda möcüzəli doğuluşun bir yolu da alma yeməklə baş verir. Bu, biologiyada partenogenez hadisəsini xatırladır. Partenogenez bitkinin vasitəsilə mayalanmadır. Bu möcüzəli doğuluşda eyni zamanda animizm hadisəsi də baş verir, yəni almada olan ruh padşaha və onun arvadına keçir, onları qısırlıqdan çıxarır. Animizmi möcüzəli doğuluşun başqa bir tipində də müşahidə edirik. Nağıllarda kəllənin tozunu yalamaqla mayalanma baş verir. Qədim insanlar belə təsəvvür etmişlər ki, insanın ruhu həmişə onun başında

olur [164, s.27]. Belə düşünmək olar ki, bu motiv miflərdən doğulmaqla bərabər, eyni zamanda totemizm görüşləri ilə də bağlıdır.

Ölən insanın ruhunun canlı adamı oğurlaması. Bu motiv uşaqlara deyilən bir ifadədə öz təsdiqini tapır. «Səsini çıxartma, xortdan gəlib səni aparar». Burada əsas məqsəd ölən adamın ruhunu yeniləşdirmək, gücünü artırmaqdır. Xalq arasında belə bir inam da vardır ki, ölən adam öz ardınca adam aparmasın deyə Quran oxutdururlar. Ölən adamın adının uşağa qoyulması zamanı kiçik mərasim keçirilir, öləninin adına duz tökülür, dua oxunur ki, adın sahibi xəbərdar olsun. Yoxsa öləninin ruhu uşağı apara bilər. Bu barədə miflərdə də məlumat verilir. Miflərdə ruh heyvan şəklinə (əsasən, şir, canavar, ilan) düşür, oğurlayır. Bu oğurlamada əsas faktor aclıqdır. Şir Əmiraslanı aparır ki, yesin, baxıb görür ki, gözəl uşaqdır, yemir, onu böyüdür. Xalq arasında deyilir ki, filankəsi ölü ruhu tutubdur. Bu o deməkdir ki, ruh onu tutub özünə ya ər, ya da arvad etmək istəyir. Bu ən çox kişi ruhlarına aiddir, qadın ruhları da bu funksiyanı yerinə yetirə bilər. Onlar gündüzlər kişi və ya qadın obrazında gəzir, özlərinə yaraşan axtarır, tapdıqda aclıq adlanan cinsi əlaqəyə meyl edirlər. Onlar mağaralarda, bəzən də evdə buxarıda yaşayırlar. L.Y.Şternberq bu hadisəni «seçilmişlər» adlandırır. «Yusiflə Sənubə» nağılında da Yusif bu cür seçilmiş adlana bilər. Alim yazır: «Qədim inamda ölüm tanrılarla nikah kimi qəbul olunmuş, onlarla toy bayram kimi qeyd edilmişdir» [208, s.252]. Nağılda da Yusifin tabutun içində dirildilib pəri qızlarının məclisində təsvir olunması onun ölüm mələyi ilə evlənməsi ilə əlaqədardır. Buna nağılda açıq işarə edilir. Pəri qızı çubuğu tabuta vurur, Yusif dirilir, onlar gülürlər, səhərə kimi əylənirlər. Yusif özü də bu nikaha meyllidir. Şənlənəndən sonra yenə Yusifə çubuq vururlar, o, əvvəlki halına qaydır.

Ruh tutma ilə bağlı çoxlu mətnlərimiz vardır. Hətta bu mətnlərdə ruhun tutduğu bədəni xilas etmək üçün müəyyən ritualların keçirilməsi barədə məlumatlar vardır (Bu faktı f.e.d. Hüseyn İsmayılov Göyçədə qeydə almışdır).

Damğalamaq. İlanla, əjdaha ilə bağlı motivlərdə ən çox bu üsuldən istifadə olunur. Yəni əjdahanın ağzından qurtaran qız onu xilas edənin çiyinə

əlini əjdahanın qanına batırıb damğa həkk edir. Bu, tanınmaq üçündür. «Nərbalanın nağılı»nda da padşah öz yaylığı ilə paltarını dəyişmiş Nərbalanın yarasını bağlayır. Yaylığı qızının evində yuyulub asılmış görəndə yaylığı və Nərbalanı tanıyır. Nərbalanın öz bacanaqlarının buduna damğa vurması da tanınmaq məqsədinə xidmət edir. «Beləliklə, qəhrəmana hər hansı nişan, damğa qoyulurdu, damğa qanlı olurdu və qəhrəman yaraya görə tanınırdı. Döyüşdə alınan yara da əhəmiyyət daşıyırdı. Yara qanlı damğanın rolunu oynayırdı. Şahzadə yaylıq götürüb yarayı bağlayırdı. Yaraya və yaylığa görə qəhrəman tanınırdı» [208, s.299].

Bəhramla bağlı miflərdə də onun damğa vurduğu gurlar haqqında söhbət açılır. Hətta «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı «Bu, Bəkilin sunçudur» ifadəsi də damğa vurmağın qədim adət olmasını düşünməyə əsas verir.

Damğalamağın, yaxud damğalanmağın müxtəlif yerləri, münasibətləri olur. Qızlar və oğlanlar adaxlı seçərkən də damğalayırlar, yeni nişanlayırlar. «Qızıl qoç» nağılında da qəhrəmanın zərgərin düzəltdiyi qoçun içindən çıxıb Güli-qahqah xanımı öpməsini də nişanlamaq kimi yozmaq mümkündür.

Çətin tapşırıqlar. Bu motiv elçiliklə bağlıdır. Motiv nağıllarımızda çox geniş yayılmışdır. Bu motivin öyrənilməsində iki məsələyə diqqət yetirmək vacibdir. Birincisi şəraitdir. Qəhrəman hansı şəraitdə elçiliyə gəlir, niyə ona «çətin tapşırıqlar» verilir. İkinci məsələ verilən «çətin tapşırıqlar»ın mahiyyətidir. Onu yerinə yetirə bilən qəhrəman şücaətli, ağıllı olmalıdır. Bu iki məsələ bir-birinə çox bağlıdır. Çünki özünə güvənməyən qəhrəman elçiliyə gəlməzdi və həm də «çətin tapşırığa» hazır olmazdı. Bu motiv üç hissədən ibarətdir: 1) Xalq yığıncağı, padşah öz qızını ərə vermək üçün xalq yığıncağı çağırır ki, bəlkə bir qəhrəman tapıla. O burada özünün və ya qızının şərtini söyləyir; 2) Belə bir qəhrəmanın tapılması və onun elçiliyi; 3) Qəhrəmanın sınaqdan keçirilməsi [208, s.304].

Bu sınaqdan keçirilmədə əvvəlcə qəhrəmanın fiziki gücü yoxlanılır. Hətta burada qəhrəman üçün təhlükə də vardır. Əgər o bu sınaqdan keçə bilməsə, boynu vurulmalıdır. Amma bu yolda qəhrəmanın vasitəçiləri də vardır. Ona ya

atı, ya bacısı, ya da müdrik qoca kömək edir. Qəhrəmanlar səfərə gedəndə sehrli qüvvələrlə qarşılaşır, ya tilsimə düşüb daş olur, ya da ağıllı hərəkət edib xilas olurlar. Azərbaycan nağıllarında magiyanın qüvvəsindən istifadə edilir [16]. Elçiliyə bəzən bir neçə qəhrəman da gələ bilər. Bu zaman həqiqi qəhrəmanla yalançı qəhrəmanlar arasında düşmənçilik yaranır. Əsl qəhrəman öz şücaəti ilə bu düşmənçiliyi aradan götürür. Düşmənçilik özünü yalandan qəhrəman edib qızın arxasınca gələnlər üçün şərt sayılır.

«Oxxayla Əhməd» nağılında Oxxayın Əhmədə cadugərliyi öyrədəndən sonra sınaması da onun qızı ilə Əhməd arasındakı münasibətlərin tələb etdiyi «çətin tapşırıq»dır. Əhmədə gözü düşdüyündən qız ona Oxxayın şagirdləri ilə nə etdiyini başa salır. Qız ona tapşırıq verir ki, atası ilə mübarizədə necə hərəkət etsin. Əgər Əhməd bu tapşırığı yerinə yetirə bilirsə, deməli, qız ona ərə gedə bilər. Bu motiv çox geniş yayıldığına görə onu mif strukturunda da izləmək mümkündür. Lakin miflərdə şərtlər o qədər də ağır olmur və qəhrəman bu sərhədi asanlıqla keçə bilər.

Yarış. Bu motiv daha çox nağıl, epos və dastanlar üçün mövcuddur. Öz həcminə görə mifdə yarış məsələsi nəticə ilə əvəz olunur. Məsələn, nağıl və eposda toy qabağı qəhrəman sınaqdan keçirilir. Bu, idman yarışı xarakteri daşıyır. C.Freyzer bu yarışlarda atletik mübarizənin olduğunu deyir və bu adətin qədim mənşəyini ibtidai icma cəmiyyətinə bağlayır. Bu atletik yarışmanın ən gözəl nümunəsinə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında rast gəlirik. Beyrəklə Banıçiçəyin at çapması, güləşməsi atletik hərəkətlərdə kimin güclü olmasını aşkara çıxarmalı imiş. Nağıllarda qaçmaq, güləşmək, üzmək və s. xüsusiyyətlərdən atletik yarış kimi istifadə olunur. Padşahın bərk qaçan şatırını qəhrəmanın yoldaşı ötür və s.

Gizlənmək. Sehrlə, cadu ilə əlaqədar olan motivdir. «Vəfalı at» nağılında Məlik Cümşüdlə qarşılaşan Şeytan onun əlindən qəfəsi almaq istəyir. Axırda şərtləri belə olur ki, gizlənsinlər, kim o birisini tapa bilməsə sehrli qəfəs və ya sehrli quş onun olsun. Atın köməyi ilə Məlik Cümşüd Şeytana üstün gəlir. «Oxxayla Əhməd» nağılında da Əhməd müxtəlif yerlərdə gizlənir, ancaq

Oxxay onu tapır. Bu hadisə miflərdə də təkrar olunur. Bəzən qəhrəman lövl oxumaqla gözdən yayınır və görünmür. Bu motiv mifin məzmununda həlledici rol oynayır.

Qəhrəmanın padşahlığı. «Çətin tapşırıqlar» axırda qəhrəmanın padşah olmasına şərait yaradır. Qəhrəman ən çox ölən padşahın yerinə padşah seçilir. «Çətin tapşırıqlar»la padşah olmaq «Üç qardaş» nağılının da ideyasını təşkil edir. Bu nağılda üç qardaşa heç bir çətin tapşırıq verilməsə də, onlar öz ağılları ilə qonaq olduqları yerdə şəraiti düzgün qiymətləndirirlər və onların bu xüsusiyyəti padşahın xoşuna gəlir, qızını və padşahlığı onlardan birinə verir. Burada «çətin tapşırığın» ilahi funksiyasını ağıl əvəz edir. Padşah olmağın bir çox formaları vardır. Bunlardan biri də dövlət quşu uçurmaqdır. Quş kimin çiyinə qonsa, o da padşah olmalıdır. Bu padşah seçilmədə də hökmən «çətin tapşırıq»dan, qəhrəmanı gözləyən çətinliklərdən keçmək lazımdır. «Dərzi şagirdi Əhməd» nağılında da qəhrəman çoxlu çətinliklərdən keçərək həm padşahın qızına, həm də taxta sahib olur [18, s.217]. Bu hadisə miflərdə də təkrar olunur. Dövlət quşu uçurmaq mif dünyagörüşündə ədalətli seçim kimi nəzəri cəlb edir.

Balaca boylu qəhrəmanlar. Bu motiv ruhun antropomorflaşması ilə bağlıdır. Mifoloji dünyagörüşündə od ruhu, ocaq ruhu balaca boylu adam kimi təsəvvür edilmişdir. «Cırtan» nağılında bu motivin işarələrinə rast gəlirik. Nağıldan məlum olur ki, meşədə azan uşaqları Cırtan işıq gələn tərəfə aparır. Işıq Cırtanın işarəsidir. Cırtan itdən qorxur. Mifoloji təsəvvürdə ruh da itdən qorxur.

Balaca boylular çox bilmiş olurlar. «Ucuqulu» mifində anası Ucuquluya deyir ki, bu cırtanlarla işin olmasın. Elə biciklərindən belə cırtan olublar [21, s.36]. Cırtan haqqında ilk miflərdə onun tanrının kiçik oğlu, ilk insancıq olması fikri əks etdirilir. Cırtanın nənəsi də qədim mifoloji təsəvvürdəki Böyük Ana mifologemindən ayrılan Al Ana obrazıdır [62, s.46].

Od ruhunun canlandırılmasına «boyu bir qarış, saqqalı yeddi qarış» olan nağıl surəti də misal ola bilər. Od ruhu ocaqda bişən yeməkdən öz payını

istəyir. Mifoloji ritualda od ruhuna pay verirdilər, ocağa quyruq atırdılar. «Boyu bir qarış, saqqalı yeddi qarış» da od ruhu kimi özünə pay çıxılmasını istəyir. O, bunu insanlardan görməyəndə qazanı aşırır, yeməkləri dağıdırmış. Görünür, inamın zəifləməsi onu belə etməyə vadar edir. Mifdə də təsvir olunur ki, boyu bir qarış, saqqalı 7 qarış insana oxşayır, ancaq gözə görünmür. Onun saqqalındakı tüklərin hərəsi bir oxdur. O hərəkət edəndə saqqalı ilə hərəkət edir [15, s.88]. Nağılın qəhrəmanı da onu öz tükü ilə bağlayıb yerə yıxır.

Yalançı qəhrəman. Yalançı qəhrəman motivi Azərbaycan nağıllarında az da olsa yayılmışdır. Məsələn, «Ustacan Əhməd» nağılında qəhrəman bir şapalağa 40 milçək öldürəndən sonra özünü igid hesab edir və lövhəyə «bir şapalağa qırx div öldürən Ustacan Əhməd» sözlərini yazdırıb səfərə çıxır. Yolda çəməndə yorulub yatır. Bu yerlər də divlərin məskəni imiş. Onlar gəlib bu yazını oxuyur və qorxularından Ustacan Əhmədə xidmət etməyə başlayırlar. Bu nağılda div kultuna inamın azalması hiss ediləcək dərəcədə özünü göstərir. Öz ağlının gücü ilə divlərin məkrlərindən xilas olan Ustacan Əhməd özünü «bir şapalağa qırx div öldürən» möhürü ilə qoruyur və qaçır [15, s.126 – 128].

Yalançı qəhrəman motivinin nağıllarda və mifdə başqa bir tipinə də rast gəlirik. Belə qəhrəmanlar yalan danışmaqla diqqəti cəlb edirlər. «Ya qızı ver, ya da qızılı» mifinin qəhrəmanı da yalan danışmaqla xüsusi qəhrəmanlıq statusunu qazanır. O özünün təkzibedilməz yalanı ilə şahı çıxılmaz vəziyyətdə qoyur, şahın qızını alır [20, s.266].

Qaçış və təqib. Bu motivə də mif və nağıllarımızda rast gəlinir. «Yeddi qardaş bir bacı» nağılında və eyni adlı mifdə divin məskənindən od oğurlayan qızın ardınca div düşür, onları təqib edir. İlanla bağlı bəzi mif və nağıllarda da ilan kəndlini təqib edir. O isə ölümdən qurtarmaq üçün «Fatma gəldi ilan qaç» kəlməsindən istifadə edir. «Oxxayla Əhməd» nağılında da Əhməd Oxxayın təqibindən xilas olmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atır (Bu motiv «magik qaçış» da adlanır). «Üçbiğ kosa» nağılındakı qaçışda yola bıcaq atılır, ya da sürüşkən nəşə atılır ki, qəhrəman təqibdən uzaqlaşsın [18, s.193].

Təqib və qaçışa səbəb olan hadisələr vardır. Magik qüvvə qəhrəmanın nişanlısını oğurlayır, qəhrəman öz sevgilisinin ardınca gedir, qızı xilas etməyin yollarını öyrənir, çinqil və s. köməkçi vasitələrdən istifadə edib qızla birgə qaça bilir.

Bir çox dünya xalqlarının nağıllarında təqiblə bağlı qəhrəman arxasınca çoxlu müxtəlif əşyalar da atır. Məsələn, od, ağac, su və s. bu predmetlər arxaya atıldıqca alov, meşə, çay və s. təbiət qüvvələri yaradır. Deməli, qəhrəman nağılda yaradıcı kimi çıxış edir. Yəqin ki, bu ilk təsəvvürlərlə bağlıdır. Meşənin yaranması haqqında ibtidai təsəvvürlərin prosesi belə baş verib. Magik qüvvə təsəvvürdə həm qəhrəmana, həm də bu obrazı yaradana kömək etmişdir. Çox zaman da magik qüvvə qəhrəmanla bərabər, onun daxilində təsəvvür olunmuşdur. Bu motiv isə birbaşa dünyanın yaranması haqqındakı miflərə bağlanır [208, s.343]. Belə fərziyyə irəli sürmək olar ki, əvvəlcə oğurlanan predmetlər insana lazım olan əşyalar – od, su və s. olubsa, sonradan bu predmetin müstəvisi dəyişmiş, odu təmsil edən qız, suyu təmsil edən qız şəkillərində üzə çıxmışdır. Tutaq ki, günəşi oğurlamışlar, qəhrəman gedib günəşi tapır və aparıb öz yerinə qoyur. Sonradan bu predmet dəyişir, günəşi təmsil edən qız oğurlanır (çox vaxt qarılar tərəfindən) qəhrəman onun ardınca gedir və geri qaytarır.

Qaçanın yox, təqib edənin nəyəsə dönərək qaçanı ələ keçirməsi. İzləyən suya, ya da almaya çevrilir. Qaçan adam gəlir, suyu içir, ya da almanı yeyir və ölür. Ölümlər dünyasından dirilər dünyasına qayıtmaq heyvana çevrilməklə müşayiət olunur. Ölü öz arzusuna uyğun istədiyi heyvan şəklinə düşə bilər. Həm də çevrilmədə onun bu dünyaya qayıtmaq arzusu hiss olunur. Məsələn, ölən ər bu dünyadakı arvadının yanına qayıtmaq üçün yeni quş şəklinə düşməlidir. Belə bir inam bizim folklorda da vardır. Göyərçini pəncərədə görən ev sahibəsi bu qərara gəlir ki, bu onun əridir, şəklini dəyişib [208, s.347]. Bu təsəvvür daha çox o xalqlara aiddir ki, onlar adam öldəndən sonra ruhunun heyvan bədənində yenidən doğulmasına inanırlar. Bu inam

metempsixoz (öləndən sonra ruhun bir bədəndən başqasına keçməsi haqqında dini-mifoloji etiqad) adlanır.

Şamanın qartal cildində göyə uçub ruhu (xəstənin ruhunu, müalicə məqsədilə) tutub geri, bədənə qaytarması da özündə qaçış – təqib motivini birləşdirir [208, s.348]. Şamanın da belə etməsi o dünyadan ruhu bu dünyaya qaytarmaq üçün tələbat, məcburiyyət olduqda baş verir.

Qeyd etdiyimiz nağıl motivləri Azərbaycan nağıllarının struktur əsasını təşkil edir. Beləliklə, nağıl motivlərində istənilən qədər inisiyasiya miflərinə rast gəlmək olar. Yuxarıda göstərilən mifoloji mətn və motivlərə də nağıllarımızda istənilən qədər rast gəlmək mümkündür. Bunların içərisində ezoterik və ekzoterik mif və motivlər də çoxluq təşkil edir. Eyni zamanda belə mifoloji mif və nağıl motivlərinin bir-birinə oxşaması da nağılların strukturunda müqayisəli təhlil aparmağa imkan verir. Struktur təhlil aparatı mifə motiv baxışından baxmağa, nağıldakı arxetip – motiv – mif modellərinin qanunauyğunluqlarını görməyə imkan verir.

IV FƏSİL

MİF-EPOS MÜNASİBƏTLƏRİNİN SEMANTİKASI

4.1. Kosmoqonik miflərin arxaik eposlara transformasiyası

Azərbaycan folklorşünaslığında epos problemi tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilməkdədir. Nizami Cəfərov qədim türk eposunun yaşını təxminən bizim eramızdan əvvəl I minilliyin ortaları – bizim eranın I minilliyinin ortalarına qədərki dövrlə əlaqələndirir. Xalqın tarixində baş verən hadisələr onun epos mədəniyyətində də öz əksini tapır. Epos mədəniyyətinin inkişafa meyilli olması oğuzların islam dinini qəbul etməsi və orta əsrlərdən etibarən islam Şərqində aparıcı ictimai-siyasi qüvvəyə çevrilməsi ilə bağlıdır. N.Cəfərov «Dədə Qorqud» dastanlarını ilk orta əsrlərin Oğuz eposu kimi qiymətləndirir. O yazır ki, «Dədə Qorqud» dastanlarında qədim türk epos təfəkkürünün müəyyən əlamətləri hifz olunmaqla yanaşı, «XV əsrdən sonra Azərbaycan türk eposunun ünsürlərini, motivlərini, formullarını tapmaq mümkündür» [51, s.81 – 84].

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının tədqiqatçıları da boyları «Oğuznamə»nin tipi hesab edirlər. Klassik türk eposu dövründə «Oğuznamə» sözü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı «boy» sözü ilə işarə olunmuşdur.

Epik abidələrin geniş müqayisəli analizi mürəkkəb çoxobrazlılığın müvafiqliyi, əlaqələri, paralelləri, bütün epik sistemi, epik yaradıcılığın bütün sahələrini – janr tipologiyasını, süjeti, qəhrəmanların təsvirini, tarixiliyin xarakterini, bədii təsəvvürləri və poetikanı, tarixi təkamülü əhatə edir [208, s.160].

R.Bədəlov qəhrəmanlıq eposları üçün müəyyən olunmuş konkret tarixi məkanın və zamanın olmadığını qeyd edir [149, s.6]. Bu fikir epos üçün keçərli olsa da, dastanlar üçün məqbul sayıla bilməz. Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu «Kitabi-Dədə Qorqud»u tipoloji cəhətdən klassik qəhrəmanlıq eposuna aid etmək olar. Qəhrəmanlıq eposu kimi «Kitabi-Dədə Qorqud» çoxmərhləli

olub çoxlu müxtəlif zaman tiplərini qoruyub saxlamaqdadır. Buradakı hər bir dastanın öz zamanı, epoxal dövrü vardır [149, s.7]. Bununla bağlı olaraq, B.N.Putilov epos zamanını üç dövrə ayırır: nəqlədici zaman, süjet zamanı, epoxal zaman. Nəqlədici zaman dastanı danışanın eposa münasibətdə üzə çıxır. Süjet zamanı – süjetdaxili, hadisələrarası, personajlararası, qəhrəmanla hadisə arasы baş verən zamandır. Epoxal zaman tarixi dövrün eposda təcəssümü və əks olunması, xalqın keçmişinin realılıqla əlaqəsini təyin edir [209, s.33].

Deyilənlərdən də göründüyü kimi, epos onu yaradan insanların dünyagörüşünü özündə inikas edir. Eposun yaranma dövrünü, dəqiq tarixini müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, onun söz sənəti kimi formalaşması inkaredilməzdir. Epos yaradıcılığı xalqın tarixi keçmişini, onun qəhrəmanlıqla dolu mübarizəsini özündə əks etdirir. Eposun bir mütərəqqi cəhəti də onun ictimai şüura təsir etmək qabiliyyətidir. Epos özündə tarixi yaşatdığından keçmiş dövrün qəhrəmanlıqlarını qoruyur və nəsillərə ötürür. Qəhrəmanlıq eposlarının tərkibində assimilyasiya olunmuş miflər, əfsanələr qəhrəmanların bədii cizgilərinin dərinləşməsinə, eposun məzmununun dərinləşməsinə səbəb olur [209, s.23].

Eposun janr vahidi olan dastan yaradıcılığı konkret dövrə aid ola bilir və epos yaradıcılığının üzərində ucalır [78]. Biz bunu «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında bir daha müşahidə edirik. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı boylara nəzər salanda biz bunun şahidi oluruq. Elə boy vardır ki, o, epos xüsusiyyətlərini özündə saxlayır və dastana tam çevrilə bilməmişdir. Aydındır ki, dastanda müxtəlif ictimai konfliktlər, dəyişmələr mövcuddur. Ancaq bu xüsusiyyətə eposlarda rast gəlinmir [36, s.27 – 29]. Məsələn, «Dəli Domrulun boyu»nda dəyişmə yoxdur, ictimai konflikt hiss olunmur. «Kitabi-Dədə Qorqud»un o biri boylarında nisbətən dəyişmə hallarına rast gəlirik. Uruzun əsir düşməsi ilə bağlı boyda onun anası ilə sözləşməsini ibtidai dəyişmə forması adlandırıla bilərik. Məlum olduğu kimi, dəyişmə sazın müşayiəti ilə olur. Görünür, qopuzun dəyişmədə rolu o dövr üçün qüvvətli olmamışdır. Bu isə

onu göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un yarandığı dövr epos yaradıcılığından dastan yaradıcılığına keçən dövrlə üst-üstə düşür. Dastanda nəslə nəzm növbələşir, ancaq eposda təkcə nəzmə üstünlük verilir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında isə nəslə nəzmin növbələşməsinə demək olar ki, bütün boylarda rast gəlirik. Bu isə onu göstərir ki, dastanların yarandığı ilk dövrlərdə onlar tamamilə epos şəklində olmuş, şeir sənətinin inkişafı, sözün bədiilik gücünün artması ilə dastana keçid baş vermiş və dastanlar müasir şəklini almışdır [75, s.137 – 145]. Biz bu mənada dastanlardan danışarkən onun tarixiliyini, dövrünü, coğrafiyasını, qəhrəmanlıq zamanını önə çəkir, faktları analiz edir, təsir gücünü öyrənirik. Eposun yaranmasında əsas amil tarixi hadisələrdir. Tarixi hadisələrlə zaman arasındakı müddət çox böyük olduğundan epos onun dövrünü dəqiqliklə əks etdirməsə də, hər halda onu öz içində qoruyur. Biz bu əlaqələri belə qiymətləndirə bilərik: etnos, tarix, dövrlər və qəhrəmanlar, bədii söz yaradıcılığı, zaman və epos. Hər bir etnos öz tarixini yaşadır [8, s.11]. Bu tarixdə müəyyən dövrlər mövcuddur və hər dövrün öz qəhrəmanı yetişir, etnosun taleyində rol oynayır, onların qəhrəmanlığı sənətin gücü ilə tərənnüm olunur, zaman onu müxtəlif dəyişikliklərə uğradaraq yaşadır və eposa çevirir. Bu tarixi inkişaf yolu «Kitabi-Dədə Qorqud»dan da yan keçməmişdir. E.Əlibəyzadə «Kitabi-Dədə Qorqud»u Azərbaycan xalqının maddi-mədəniyyət tarixi kimi qiymətləndirir [55].

Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, türk qəhrəmanlıq dastanları qədim türk eposunun ənənələri üzərində yaranır və inkişaf edir [173, s.76 – 77; 174; 175; 206]. Qədim türk eposunun da motivləri özündə təkcə qəhrəmanlığı birləşdirmir. Eposun formalaşmasında məhəbbət motivləri də başlıca yer tutur. Epos qəhrəmanı sevmədən qəhrəman ola bilməz. Demək olar ki, məhəbbət eposun ana xəttini təşkil edir. Çünki qəhrəman öz məhəbbəti uğrunda səfərə çıxır, qalib kimi geri qaydır. Ona görə də epos və dastanlarda məhəbbət mövzusu qəhrəmanlıq mövzusu ilə paralel şəkildə izlənilir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Beyrək – Banıçiçək, Qazan – Burla xatun, Qanturalı –

Selcan xatun məhəbbət xətti hətta öz ideyasına görə qəhrəmanlıq xəttini üstələyir. Hətta mövzu ilə bağlı belə bir tezislə çıxış etmək mümkündür ki, Beyrək – Banıçiçək məhəbbət motivi, xüsusilə Beyrəyin «öz arvadının toyuna qayıtması» motivi «Aşiq Qərib» kimi məhəbbət dastanının formalaşmasında ilkin zəmin rolunu oynamış, yeni yaranan dastanın ideya istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Xalqların epos yaradıcılığında müqəddəm şərtlər vardır. Yeni eposun təşəkkülündə vacib olan məsələlər aşağıdakılardır: İlkin əcdad, mədəni qəhrəman, yaxud demiurqlarla bağlı miflərin eposlara çevrilməsi; eposda yaradılış miflərindən, esxatoloji miflərdən istifadə olunma; mifin poetik strukturunun eposun poetik strukturunda əks olunması və s. Bunları nəzərə alaraq Azərbaycan eposunda bir neçə belə abidənin olmasını düşünürük. «Oğuz Kağan», «Alp ər Tonqa», «Yaradılış», «Köç», «Ərgənəkon» və başqaları bu qəbildəndir.

Epos-mif münasibətləri üç aspektdə daha bariz təhlil olunur:

1. Kosmoqonik miflərin arxaik eposlara transformasiyası (eposda mədəni qəhrəman, ilkin əcdad və demiurq problemi);
2. Mifoloji motivlərin epos və dastanlarda izləri;
3. Mifoloji mətnlərin epos və dastanlarda izləri.

Epik yaradıcılıqda birinci istiqamət daha çox yayılmışdır və ilkin dövrləri əhatə edir. Kosmoqonik miflər epos və dastan yaradıcılığında, onun formalaşmasında başlıca faktordur. Qısaca onu demək mümkündür ki, Koroğlu, Oğuz xaqan, Alp ər Tonqa, Dədə Qorqud, Dəli Domrul kimi epos və dastan qəhrəmanları kosmoqonik miflərdəki mədəni qəhrəman, ilkin əcdad, demiurq statuslarından bəhrələnərək müdriklik, qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini qazanmışlar.

Azərbaycan dastanlarında kosmoqonik görüşlər də mühüm yer tutur. Biz bu dastanlarda türk kosmoqoniyasının ən dərin qatlarını görürük. Azərbaycan dastanları içərisində əcdadlarımızın kosmoqonik təfəkkürünü yaşadanlara «Tahir və Zöhrə», «Mehr və Mah», «Mahmehri ilə Xurşid», «Şahzadə

Sənubər» dastanlarını misal göstərmək olar. Bu dastanlar türk kosmoqoniyası ilə bağlı astral görüşləri özlərinin ilkin qatında hifz edib yaşadır. «Astral dastanlar səyyarə və bürclərin insan kimi təsəvvür edilməsi yolu ilə yaradılır» [120, s.310]. «Tahir və Zöhrə»də Zöhrə məhəbbət, gözəllik, musiqi, su, məhsuldarlıq ilahəsi kimi Dan ulduzunun simvollaşmış şəklidir. Tahir isə Merkuri – Tirin insan kimi təsəvvür olunan simvoludur [120, s.323]. Şərq kosmologiyasında Merkuri – Müştərinin bir forması da Ütariddir. Qədim miflərdə Berezait dağının ən yüksək zirvəsi Tahir adlanır. Guya daim işıqlı olan bu dağ Ahuraməzdanın əbədi məskənidir. M.H.Təhmasib Tahirə Zöhrəni Ay və Günəşin antropomorfizmi hesab edir [120, s.325]. Bizə elə gəlir ki, bu dastanın kökündə Ayın Günəşə vurulması ilə bağlı olan mif və əfsanələr durur.

Eposlarda ikinci istiqamət də öz spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Biz nağıllarda müşahidə etdiyimiz motivlərin çoxuna epos və dastanlarda rast gəlirik. Bu motivlər epos və dastanlara onların hələ tam formalaşmadığı dövrlərdə daxil olmuşdur. Bu motivlərdən ölüb-dirilmə, ər arvadın toyunda, alma, butavermə, kəlləgözlə bağlı görüşləri göstərmək olar.

Dastanlarda üçüncü istiqamət mifoloji mətnlərin tərkibi ilə bağlıdır. Bu mətnlər inisiasiya, inkarnasiya və reinkarnasiya mifləri ilə bilavasitə bağlıdır. Epos və dastanlardakı mifoloji görüşlər bilavasitə olaraq bu mərhələlərlə bağlı olub inkişaf etmişdir. Bu fikri belə aydınlatmaq olar ki, tək-cə insan inisiasiyadan keçərək başqa keyfiyyət qazanır, gözləri açılır, reinkarnasiyadan keçərək əcdadına dönə bilir, alma yeyərək sonsuzluqdan qurtarır, vergi alaraq ilahisinə qovuşur və s. S.Yaqubova və M.H.Təhmasibin misal gətirdiyi Məmmədova Soltana variantında Aşiq Qərib də quşa dönmək keyfiyyətinə malik olmuşdur:

Hələbdə xəbəri verdilər bizə,
Günorta zamanı mən çıxdım düzə.
Mədəd deyib, gəlib çıxdım Tiflisə,

Mövlam qanad verdi, uçdum da gəldim. [120, s.217]

Bu xüsusiyyət Beyrəkdə də varmış. Bunu M.H.Təhmasib «Parasarin Bayburd hasarına pırlayıb uçan, apalaca qarşı gələn...» cümləsində görüb Beyrəyin reinkarnasiya olunma xüsusiyyətini duymuş və qeyd etmişdir ki, katib bu ifadəni «cahiliyyət dövründən qalma əfsanə sayaraq dəyişmiş, əvvəl «kafir qızı» ilə, sonra isə atla əvəz etmişdir [120, s.217].

«Ər arvadın toyunda» motivi də dastanlarda geniş yayılmışdır. Burada xüsusilə iki dastanı – «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı Beyrək boyunu və «Aşıq Qərib» dastanını qeyd etmək olar. M.H.Təhmasib «ər arvadın toyunda» motivində Aşıq Qəribin Şahsənəmin toyuna gəlib çıxmasını «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Bamsı Beyrəklə bağlı məşhur motivlə əlaqələndirir [120, s.216]. Bu motivin əsas xüsusiyyəti odur ki, qəhrəmanı yaxınları, hətta nişanlı qız da tanımır. «Şahzadə Əbülfəz» dastanında da nişanlısının toyuna gəlib çıxan şahzadəni heç kim tanımır [10, s.55].

Dastan yaradıcılığında mifologiya ilə yaxından bağlı olan, birinci istiqaməti əks etdirən mənbə çox olduğundan onların vaciblərindən ayrıca danışmaq, tədqiqata cəlb etmək fikrindəyik. Bunlar «Oğuz Kağan», «Alp ər Tonqa», «Şu dastanı», «Köç», «Yaradılış», «Ərkənəkon», «Koroğlu» və «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi tarixi-qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Bu dastanların hər birində mədəni qəhrəmanın rolu onun tanrı və ilkin əcdad olmaq funksiyasından bəirlənir. Dediklərimizi «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Dəli Domrul obrazı ətrafında ümumiləşdirək.

Dəli Domrulun uzaq keçmişi də mifoloji şüurda baş verən proseslərlə bağlıdır. Dəli Domrulun mifoloji həyatını iki dövrə bölmək olar: ən qədim, yaxud keçmiş və boy-dastan dövrü. Dəli Domrulun mifoloji kökü ölüb-dirilmə motivi ilə bağlıdır. Hətta qədim türk xalqlarının Sibirdən tapılmış petroqliflərində günəşi udan əjdahanın surəti təsvir olunur [5, s.225]. Əjdaha gecə onu udur, səhər isə günəş dirilərək yenidən çıxır. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Dəli Domrulun atasının adının (Duxa, Duka) əjdaha adı ilə eyni

kökdən olması, *dux*-nın doğmaq felindən əmələ gəlməsi bu obrazın prototürk dövründə mifoloji tanrılara yaxınlığını üzə çıxarmağa kömək edir. Yazıçıoğlu Əlinin «Səlcuqnamə»sinin «Oğuznamə» hissəsində Domrulun adının Toğrul, atasının Tokuş qoca olması haqda məlumata rast gəlirik. Prof. T.Hacıyev *Toğrul /Domrul* adlarının kökünü araşdırarkən qeyd edir ki, Domrulun «doğ»la əlaqəsi başqa Oğuznamələrdə onun adının Toğrul/Doğ+urul kimi verilməsində daha əyaniləşir [71, s.130].

Əjdahanın adının semantikasi da udmaq və doğmaq ilə bağlıdır. Onun mifoloji funksiyasına öldürmək və yenidən yaratmaq daxildir. Domrulun da öldürmək və yaratmaqla bağlı vəzifəsi öz keçmişinin strukturundan qaynaqlanır. Türk mifologiyasında adı keçən Erliyin əjdaha görkəmində təsvir olunan 7 oğlu vardır [5, s.233]. Onlar insanların canını alır. İrandilli tayfalar sonuncu İran hökmdarı Astiaqa «əjdaha», bütün midiyalılara isə «ilandan doğulmuşlar» deyirdilər.

Dəli Domrulun keçmişi onun yaradan və öldürən tanrı olması ilə bağlıdır. Onun yaradan tanrı olmasını adı da təsdiq edir. Prof. T.Hacıyev onun adındakı *-dom* hissəciyini əmələ gətirən, yaradan mənasında olan *tum* (tumurcuq) sözü ilə izah edir və Dumuzi ilə eyni səciyyədə dayandığını deyir [71, s.130]. Şumer mifologiyasında ölümə məhkum olunmuş tanrıların canı əvəzinə can tələb olunmuş [5, s.223]. Şumer və başqa qədim xalqların miflərində bəzən ər ölən arvadının əvəzinə o dünyaya gedir. A.Acalov bunu matriarxatlığın üstünlük təşkil etməsi ilə izah edir. Şumer mifində İnannanı ölümdən qurtarmaq üçün Dumuzi o dünyaya gedir [182]. İştar – Tammuz qoşa xəttində də belədir. Lakin Azərbaycan mifoloji düşüncəsində prof. T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, qoşalıq təşkil edən Tomiris – Domrul xətti daha çox patriarxat dövrünü əks etdirir. Professor qeyd edir ki, «Bilavasitə türk-Azərbaycan mənşəli Tomiris və Domrul obrazlarından birincisi daha qədimdir. Bunu həm fonetik təhlil təsdiq edir (kar samitin cingiltidən qədimliyi – t > d və s/z – r – l xəttində birincinin ilkinliyi. Hətta bu mülahizəyə görə, Tomiris/Tomruz/Dumuzi/Dumruz obrazından da qədimdir), həm də ictimai-

sosioloji məzmun – Tomiris matriarxat, Domrul patriarx dövrünün mifik semantikasına düşür» [71, s.130].

Domrulun Tomirisdən başqa mifoloji köklərinin uyğun gəldiyi digər qədim bir prototürk mifoloji ilahə də vardır. Bunu bizə deməyə imkan verən bu qədim türk mifoloji ilahəsinin Domrulun türk mifoloji düşüncəsindəki rolu ilə üst-üstə düşən keyfiyyətlərə malik olmasıdır. Bu ilahə Humaydır. Türk mifologiyasında Humayın adı körpə uşaqları və onların analarını himayə edən, doğum, məhsuldarlıq və artım ilahəsi kimi xatırlanır. Təsadüfi deyildir ki, xəstə olan uşaqları bədnəzərdən, pis ruhlardan qorumaq üçün onlara Humayı oxşayan bir türkəçarə edilir. Yaşlı qadınlar xəkəndazın içindəki odun üzərinə tökdükləri soğan qabığı və üzərriyin tüstüsünü uşağa verib «Həm həmin olsun. Həm dərmanın bu olsun» deyib ovsun pıçıldayırlar. Həmin türkəçarəni A.Xürrəmçızı da qeydə almışdır. Onun topladığı mətndə ovsunun sözləri «Əmin-dəmin bu olsun. Axır qəmin bu olsun» kimi qeyd olunur [82, s.30]. Bizə belə gəlir ki, hər iki mətndəki adı keçən «həm» və «əm» sözləri Humaya işarədir. Türk mifologiyasında Humayın yaxşı cəhətləri ilə bərabər pis cəhətlərə malik olması da bəllidir. Adına Qara Humay deyilən bu ilahə Ağ Humayın əksi olub körpə uşaqlara və doğuş üstə olan hamilə qadınlara pislik edən, Albastının xüsusiyyətlərini daşıyan şər ruhdur. O da Albastı kimi doğuş üstə olan qadınlara zərər yetirməyə çalışır, onun ciyərini ələ keçirmək istəyir. A.Xürrəmçızı rus alimləri V.Radlova və Verbitskiyə əsaslanaraq Humayın ölü ruhlarını o dünyaya aparan ölüm mələyi olduğunu yazır [82, s.67 – 68]. Məhz Humayın yaradıcı, körpə uşaq və analarını himayə etməsi ilə yanaşı, bu xüsusiyyətə də malik olması Dəli Domrulla onun eyni düşüncə tərzinin məhsulu olması qənaətini doğurur. Göründüyü kimi, Humay matriarxatlıq dövrünün məhsuludur. Patriarxatlıq dövründə onun bu keyfiyyətlərinin Dəli Domrulun üzərinə köçürülməsi hər iki zaman çevrəsində hökm sürən həyat və ölüm, xeyir və şərin mübarizəsinin tələbi kimi, həm də dövrlər arasındakı varislik əlaqəsinin yaşaması kimi izah oluna bilər. Burada bir məsələnin üzərində dayanaq ki, Domrulun matriarxatlıqdakı əvəzedicisi olan ilahə (bu, Tomi-

ris də, Humay da ola bilər. Onların adlarındakı oxşar «um» və «om» hissəcikləri də bunu düşünməyə əsas verir, «t» şəkilçisi sonrakı affiks ola bilər) bəlkə də qadın kimi təsəvvür olunan Domrulun özü imiş. Orta Asiyadakı ata kultlarının daşıyıcısı olanların matriarxatlıqda ana rolunda (Kambar ana, Ambar ana) olması bunu deməyə imkan verir [82, s.65]. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, həm Humay, həm də Domrul yaradıcı xüsusiyyətinə malik olmasına görə eyniləşirlər. Hətta Humay yeni doğulacaq uşağın qutunu göylərdən, Ülgəndən alıb gətirir, ananın bətninə qoyur. İlk insanın yaranmasında Ülgenin rolu olduğu kimi, göylərdəki qutun yerə endirilib gətirilməsində Humayın da iştirakı olmuşdur.

Bir şumer mifində təsvir olunur ki, allahlar bir evə yığılıb palçıqdan insan düzəldirlər. İnsanın yaradıldığı ev «Duku» (şumerçə yaradılış evi) adlanır [5, s.226]. Şumerlərdə ağaclara, otlara can verən bahar sellərinin hamisi Damudur. O, ölüb-dirilən tanrı kimi Dumuzinin cizgilərini daşıyır. Dəli Domrulla güləşən Əzrayıl quş olub göyə uçanda Domrul «məbə, mən onu qormıyım, toğana aldırmayınca» deyib ardınca düşür. Bu isə inisiyasiya miflərində və «Oxxayla Əhməd» nağılında olan izləmələrə oxşayır. Güman etmək olar ki, Domrulun toğana olmaq xüsusiyyəti varmış ki, Əzrayılı bu cür izləsin. Domrulun tayfasının (Düyər) onqonu doğan imiş.

Onun keçmişdə yaradıcı olmasını boydakı hadisədən, ölən adama münasibətindən də görmək mümkündür. Onun körpüsü yanında çadır qurmuş tayfanın xəstə igidinin ölmesi artıq onun körpüsündən istifadə etməmək kimi yozula bilər. Çünki Domrul «igidinizin canını kim aldı?» soruşanda Əzrayılın kim olduğunu bilmir. Əzrayıl haqqında deyir ki, o kimdir can alır. Onun öldürən mələk olmasını da yenə boydan öyrənirik. Dəli Domrul quru çayın üzərindən körpü salıb, bu körpüdən keçməyənlərdən 40 axça, keçənlərdən isə 33 axça alır. «Bir quru çayın üzərinə bir köpri yaptırmışdı. Keçənindən otuz üç axça alurdu, keçmiyənindən dögə-dögə qırq axça alurdu» [88, s.79]. Burada 40 rəqəmi bizim dünyanı işarələyir – Oğuz dünyasının, 33 rəqəmi isə o dünyanın simvoludur. Dəli Domrul o dünya ilə bu dünya arasındakı sərhəddə dayanan

ölüm mələyinin vəzifəsini icra edir. Göründüyü kimi, Dəli Domrulda ikilik hiss olunur. O, həm bu dünya ilə, həm də bu dünya ilə bağlıdır. Onun o dünya ilə bağlılığı yaradıcı tanrı və ölüm mələyi kimi keçmişində qalır, bu dünya ilə bağlılığı yaradıcı tanrının dəli məzmunu qazanaraq real qəhrəmana çevrilməsində özünü göstərir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da onun ölümü başa düşməməsi, ölənin igidin halına yanması ikinci mənanı işarələyir. Bu mənanı qabardaraq S.Rzasoy yazır ki, eposdakı «dəli» obrazları bir statusdan o biri statusa keçid mərhələsində olan inisiyasiya subyektləridir [110, s.374]. Yəni Dəli Domrul «dəli qəhrəmanlara keçid» statuslu qəhrəmanlardandır. S.Rzasoyun qeyd etdiyi kimi, onlar ikili davranış statusuna malikdirlər, həm kosmosda – Oğuzda, həm də xaosda – yalançı dünyada ola bilirlər [110, s.373].

Beləliklə, «Dəli Domrul» boyunda üç motiv özünü göstərir:

Ölümsüzlük. Domrul tanrı ilə bağlı olduğu üçün ölümsüzdür. O, Oğuz mifoloji dünyasında yumuşçu olduğu üçün ölüm ona yaddır. Lakin boydan məlum olur ki, onun mifoloji dünyası başa çatdığı üçün «yumuşçu» vəzifəsini Əzrayıl icra edir. Bu isə sonradan onun ölümə məhkum olunduğunu təsdiq edən bir faktdır.

Əcəl suları adlandırılan çaylar. Belə çaylar haqqında ilk dəfə «Bilqamıs» dastanında məlumat verilir. S.Şıxıyeva onun dirilik çeşməsi ilə təzad təşkil etdiyini yazır [116, s.338]. Azərbaycan folklorunda belə çayın olduğu haqda çoxlu informasiya yoxdur. Təkcə «Dədə Qorqud»da buna oxşar olaraq Dəli Domrulun quru çayın üzərindən körpü salması faktı məlumdur [41, s.43]. Əcəl çayının funksiyasına ölənin ruhunu o dünyaya aparmaq daxildir. «Dəli Domrul»dakı quru çay da ölənlərin ruhunu o dünyaya aparmaq vəzifəsini icra edir. Dünya mifologiyalarında belə çayların öz «sahibləri» vardır. Yunan mifologiyasında Xaron ölənlərin ruhunu çay vasitəsi ilə o dünyaya aparır. Dastanlarda Dəli Domrul da quru çayın sahibidir. Belə deyək ki, ölənlərdən isə 33 axça alıb körpü vasitəsi ilə onların ruhlarını o dünyaya aparır, ölməyənlərdən 40 axça alıb geri qaytarır. Qədim mifoloji düşüncəyə

görə, ölümlərin ruhlarının o dünyaya aparılması üçün müəyyən qədər pul verilməlidir. Domrulun da ölü ruhlarını o dünyaya aparması üçün 33 axça alması hər iki dünyanı ayıran körpüdən istifadənin haqqı, ruhun o dünyaya çatdırılmasının xərci imiş [82, s.127]. «Bilqamıs dastanı»nda da qəhrəmanın Utnapiştıy (şumerlərin o dünyası) gedib çıxması üçün Urşanabi (ölüm mələyi) 120 şüvül kəsdilir. Bilqamıs bu şüvülləri bir-bir əcəl sularına ataraq yolun haqqını verir [45, s.66]. Burada yol pulunun ağacla ödənilməsi pulun hələ dövriyyədə olmadığından xəbər verir.

Ölümə müqavimət. Can əvəzinə can tələb olunma. Bu motiv folklorda geniş yayılmışdır. Hələ dini rəvayətlərdə bu motivə rast gəlinir. İbrahim və Musa peyğəmbər də onlara verilən ömrün tamamında canlarını vermək istəmirdilər. Yalnız Allahın işə qarışması ilə bu akt baş vermişdi. Lakin «Dədə Qorqud»dakı ölümə müqavimət dinlə, peyğəmbərlərlə bağlı motivdən daha qədimdir, bəlkə də belə dini görüşlərin əsasını təşkil edir. Fikir verilsə, dini görüşlərdə can əvəzinə can tələb olunmur, hökm qətidir və yerinə yetirilməlidir. Ancaq eposda Dəli Domrula güzəştə gedilir. Bu isə xalq fantaziyasının məhsuludur.

Domrul mifinin semantikasındakı tanrılara məxsus olan qayda – can əvəzinə can tələb olunması qanunu öz işini icra edir. Bu model ölüb-dirilmə motivinin əsas əlamətlərini özündə yaşadır. Bu modelə mif, nağıl və dastan süjetlərində az-az rast gəlinir. Mif və dastan süjetində bu model nağıldakından fərqlənir. Belə ki, ölümdən birbaşa qurtulmaq üçün ölən əvəzinə könüllü olaraq can vermək lazımdır. Yunan mifologiyasında Apollon ölümlərin məskəninə gedir, oradakı allahlardan xahiş edir ki, Admet ölməsin, allahlar isə onun əvəzinə can tələb edirlər [205, s.135]. Eyni motivi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Dəli Domrulla bağlı boyda müşahidə edirik. Dəli Domrul da ölümə qarşı çıxır, lakin sonradan başa düşür ki, ölüm labüddür. Çox zaman deyirlər ki, Dəli Domrulun fəlsəfəsi ölümə qarşı çıxmaqdır. Lakin bu belə deyildir. Dəli Domrulun fəlsəfəsi həyatla ölüm arasında olan inkişafı məsafə baxımından mifoloji dünyagörüşdə təyin edir, onların arasındakı

funksional asılılıqları və ardıcılıqları nəzərdə tutur (dəliliin simvolikası) [86, s.170 - 180].

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı motivlərin məhəbbət dastanlarındakı motivlərə də təsiri olmuşdur. Bu, xüsusilə mifoloji motivlərə aiddir. Qazan xan evi yağmalandıqdan sonra soraq almaq üçün su ilə, qurd ilə xəbərləşir. «Əsli-Kərəm»də də Kərəm qayadan, meşədən, çaydan, ceyrandan Əslini soruşur [11].

Qəhrəmanlıq dastanlarından fərqli olaraq məhəbbət dastanlarında mifoloji motivlərə və xüsusən mifoloji mətnlərə dastan kontekstində ayrı-ayrı görüşlər şəklində təsadüf edilir. Bu mifoloji görüşləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: övladsızlıq, alma motivi, buta vermək, don dəyişmək, qəhrəmanın kor edilməsi, göyərçin lələyinin kor gözü açması, ölüb-dirilmək, qarı kultu, qılıncın qəhrəman üçün namus simvolu olması, ölü kultu (Lüt Qəmbər), Xızır motivi, sözün mifoloji xüsusiyyətə malik olması, quyu motivi, kəlləgöz motivi və s.

Azərbaycan əfsanə və nağıllarında Kəlləgöz obrazı geniş yayılmışdır. Dastan süjetində isə bu obraza yalnız «Novruz və Qəndab»da rast gəlinir. M.H.Təhmasib dastandakı Kəlləgözün xalq arasında yayılmış kəlləgöz əfsanələrindən istifadə olunaraq yarandığını, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Təpəgöz ilə əlaqədar olduğunu göstərir [121, s.215].

Valeh Hacıların Trialetdə türkdilli yunan aşığı Sokratdan qələmə aldığı dastan «Mirzə Mahmud» adlanır. Bu dastan «Qul Mahmud» dastanının variantıdır [14; 29]. Mirzə Mahmud təbrizli Əlinin oğludur. O, əmisi qızı ilə beşikkəsmə olsa da, onu misirli Xosrov paşanın qızı Nigara buta veriblər. Mahmudla Nigarı öldürüb müşəmbəyə büküb sandığa qoyub çaya atırlar. Sandıq gəlib Gülistan şəhərindəki bağa yetişir. Bu dastana Qaracaoğlan obrazı daxil edilmişdir. Qənbər Mahmudla Nigarı dəfn etmək istəyir. Qaracaoğlanı molla bilir, ondan xahiş edir ki, sevənlərin o dünyada birləşməsi üçün xeyir-dua versin. Qaracaoğlan sazı, sözü ilə sevgililəri dirildir. Sonra deyir ki, «bu qəbir mənə qismətdir. Mən gircəm ikisinin yerinə» - deyib qəbrə

girir [72, s.284]. Matedarandakı əlyazmada Qaracaoğlu Qənbəri də dirildir. Bu dastandakı hadisələr özündə ölüb-dirilmə motivinin süjetini yaşadır. Dastandan da göründüyü kimi, ölüb-dirilmə aktı əvəzinə can verilmədən baş vermir.

Qeyd etmək olar ki, yuxarıda göstərdiyimiz motiv və görüşlər inisiyasiya, inkarnasiya və reinkarnasiya miflərindən keçərək dastanlara daxil olmuşdur. İnisiyasiya, inkarnasiya və reinkarnasiya miflərinin özünə yer aldığı dastanlardan biri kimi «Şah İsmayıl-Gülzar» dastanını qeyd edə bilərik. Bu dastanda mif və nağıl süjetləri bərabər iştirak edir. Şah İsmayılın Gülzarın ardınca gedərkən yolda heç bir qapısı olmayan saraya rast gəlməsi, Rəmdar Pəri ilə tanış olması, onun qardaşlarına köməyə getməsi nağıl süjetlərindəki eyni hadisələrin təkrarı təsirini bağışlayır. Şah İsmayılın Rəmdar Pərini alması və araya qılınc qoymasına da qədim nağıl və eposlarda qəhrəmanın namus məsələsi, ilk sevgisinə sədaqətinin nişanəsi kimi rast gəlinməkdədir. Dastanda nağıl təhkiyəsi üstünlük təşkil edir.

Alma yeməklə şah inisiyasiyadan keçərək qısırlıqdan çıxıb övladı olan ataya dönür. Dastanda inisiyasiyanın daha maraqlı növü ilə – şahzadənin qaranlıq yerdə saxlanması ilə rastlaşırıq. Bu adət gələcək hökmdarın şərh ruhlardan qorunması, magik qüvvəyə malik olması, xalqını idarə edə bilməsi üçün vacib sayılmışdır.

Şah İsmayılın ceyranı qovması motivinə bir çox mif, nağıl və epos süjetlərində rast gəlinir. Hələ bu motivlə biz «Bəhram şah» dastanından tanışıq. Hadisələrin eyniyyəti, Bəhram – Şah İsmayıl paralelləri, dastan qəhrəmanlarının inkarnasiya olunmuş ceyranın ardınca getmələri mif süjetinin təkrarıdır. Miflərdə də qovulan ceyran reinkarnasiya olunaraq qıza çevrilir. «Şirvan-Muğan əfsanəsi»ndə əkiz qardaşlar ceyranı qovurlar, tuta bilmirlər. Ceyran qıza çevrilir. Bəlli olur ki, ceyran bir mələyin yer üzünə düşmüş qızıdır. Qardaşlar qıza ad verir, ceyrana sahib olmaq üçün bir-biri ilə dava edirlər. Kim qalib gəlsə ceyran onun olacaq. Ana Allaha yalvarır ki, onu seç

döndərsin, oğlanlarının bir-birini öldürməsin görməsin. Ana selə dönür, qardaşlar hərəsi selin bir tərəfinə düşür [26, s.62 – 63].

«Şah İsmayıl» dastanının süjeti ilə «Canavar oğlu» adlı nağılın arasında da oxşarlıq vardır. Nağılda göstərilir ki, kasıb bir adam dəyirmanı dən aparır, geri qayıdanda dişi canavar onun qabağını kəsir. Kişi yalvarır ki, canavar onu buraxsın, canavar onu mağaraya gətirir. Deyir bundan sonra burada mənimlə yaşayacaqsan. Canavar gündüzlər ova gedir, mağaranın ağzını bağlayırmış, gecələr də qadın olub yatarmışlar. Bu kişinin canavardan bir oğlu olur. Oğlu böyüyür. Bir dəfə mağaraya gün şüası düşür, oğlan onun üstünə yüyürür, tuta bilmir, atası onu başa salır. Onlar dünyaya çıxırlar. Bu iş canavara agah olur, onların qarşısına gəlir. Oğluna bir qayış verir, deyir nə vaxt dara düşsə 3 dəfə qayışı yerə vursun. Onlar kişinin evinə gəlirlər, odun qırıb yaşayırlar. Canavar oğlu ağacı kökündən çıxarıb bazarda satır, dolanırlar. Onlar meşədə odun qırarkən qərribə ağaca rast gəlirlər, üzü ağac, özəyi dəmir idi. Adi dəmir deyildi, ildırımdan törəmişdi. Kişi bu dəmirdən oğluna qılınc qayırtır.

B.Ögəl yerlə göyü bir-birinə birləşdirən Dəmir ağacdən söhbət açır, yazır ki, bu ağac daha çox dünya və kosmos ilə ilgili görüşləri əks etdirir [133, s.90]. Yakut türklərinə görə isə, dəmir ağacı dünyanın ortasından qütb ulduzunadək uzanır. Bu ağacın toxumu yer və göy yaradılarkən onların arasındakı müvazinəti saxlamaq üçün torpağa düşmüşdür [135, s.118].

Nağılın ardı ənənəvidir. Oğlan məşhur qız pəhləvanla döyüşüb ona qalib gəlir, onu alır. Padşahın onun arvadına gözü düşür, qarı gəlib arvadı yolundan çıxarır. Arvadı canavar oğlundan soruşur ki, sənın əl-ayağını nə ilə bağlasam aç bilməzsən? Canavar oğlu öz saçını ilə bağlanarsa aç bilməyəcəyini deyir. Arvadı onu saçını ilə bağlayır, canavar oğlu başa düşür ki, qadın onu aldadırmış. anasını köməyə çağırır, anası saçın düyününü açır. Canavar oğlu öz intiqamını alır [24, s.162 – 172].

Qurd simvolundan söz düşəndə Bahaəddin Ögəl onun Orta Asiya türklərində erkək, göytürklərdə isə dişi – ana rolunda göründüyünü qeyd edir [135, s.117]. Qurdun türk soyunun kökündə durmasını «Canavar oğlu»

nağılında da görmək olur. Çin qaynaqlarına görə Göytürk dövlətinə daxil olan və Altay dağlarında yaşayan Tarduş türklərinin atası (əcdadı) «qurdbaşlı bir insan» imiş. B.Ögəl bunu türk totemizminin izi sayır [133, s.36].

Nağıl və dastan arasındakı mətn oxşarlığının təsdiqi kimi çoxlu misallar gətirə bilərik. Bu barədə prof. M.H.Təhmasibin «Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)» kitabında da çoxlu faktlar vardır. Mif və nağıldan da görünür ki, «Şah İsmayıl» dastanının süjeti qədim dövrlərdən süzülüb gəlir.

Dastanlarda əsas motivlərdən birini də butavermə təşkil edir. Dastanlarda buta verən Xızır, dəvriş, nurani bir şəxs olur. Onlar butanı alma ağacı altında, su qırağında və s. yerlərdə verirlər. Buta verənlə buta alanlar arasındakı əlaqəni gələcək haqq aşığının içdiyi məhəbbət bədəsi yaradır. Bu zaman sevən gəncə vergi verilir, bu vergi onu sevdiyi qızın arxasınca səfərə hazırlayır. Bu evlənmədə diqqəti cəlb edən tayfaxarici qohumluqdur. Ekzoqamiyadan fərqli olaraq endoqamiyada kənar yerdən qız almaq üstün sayılır. Buta alanlar içərisində məşhur olanlar Abbas, Novruz və başqalarını görmək olar. Buta vermək ancaq məhəbbət dastanlarına xasdır. Almadan doğulan (Tahir və Zöhrə) uşaqların evlənməsi ekzoqamiya adətlərinə uyğundur. Deməli, dastanlarda evlənmənin həm ekzoqamiya, həm də endoqamiya tipinə rast gəlinir. Bu evlənmə tiplərinə uyğun olaraq dastanlarda buta motivi ilə alma motivinin əlaqəsi olduğunu düşünmək olar. Butanı verən dəvriş və alma verən dəvriş arasında heç bir fərq yoxdur. Onlar öz cavanlarının həyat yolunu təyin edənlərdir.

Buta sinkretik anlayışdır. O özündə yuxu, yuxugörmə, eşqə düşmə, haqq aşığı olmaq kimi mərhələləri birləşdirir. Yuxu, yuxugörmə magiya (fizioloji dəyişmə, oyanma) ilə, eşqə düşmək və haqq aşığına çevrilmək isə təsəvvüflə bağlıdır. Butanın ağac kultu ilə bağlı olduğunu M.Seyidov önə çəkir. M.Seyidov yazır ki, butanın türk dillərində şüvül, çubuq, hörük, şaxə, qönçə, badamvari naxış mənaları vardır. Mifoloji strukturda butanın yeri ağac, torpaq, od, su və nəhayət, Xızır (hər hansı müqəddəs şəxslə) təyin olunur. Xızır od gətirəndir. Butanı alanın da köksü eşqdən od tutub yanır. Diqqət edilsə,

butavermə hadisəsi dastanlarda yazın əvvəllərində baş verir. Məsələn, Tufarqanlı Abbas qışdan sonra torpağı şumlayarkən buta alır [113, s.130 – 131]. H.İsmayılov yazır ki, «M.Seyidovun butanın semantikasının mifoloji dünya ağacı ilə bağlaması doğru bir aşkarlama kimi anlaşıla bilər. Çünki bütün ənənəvi mətnlərin mifoloji arxetiplərinin mövcudluğu və transformasiya prosesində sxem, kod, məlumat səviyyələrinin ən azı birini saxlaması faktı məlumdur. Bu mənada «buta» motivində arxaik semantika elementlərinin saxlanması tamamilə təbii mifopoetik bir hadisədir» [84, s.120].

Şaman təsəvvürünə görə vergi verilən neofit (gələcək şaman, haqq aşığı) inisiyasiya mərasimindən keçənə qədər xəstə olur. Bu xəstəliyin təzahür formalarından biri də süstlükdür. Vergi verilən şəxs müəyyən müddətə yerindən tərpənə bilmir. Şaman, haqq aşığı özündən gedən müddət ərzində onun ruhunu hamilər o dünyada tərbiyə edirlər, ona əzablar verirlər. İnama görə bu keçid (xəstəlik) prosesində vergi verilən adam yenidən qurularaq həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən başqa adama çevrilir. Şamanı, haqq aşığını yeniləşdirmək üçün hamilər onu odda bişirirlər [62, s.60]. Bu zaman buta verilənin sinəsi alışıb yanır.

Folklorda buta inisiyasiya yuxusunun əvvəlində baş verən dəyişmə aktını simvolizə edir. M.Cəfərli də butanı məhz inisiyasiya ilə bağlı məhəbbət dastanlarına transformasiya kimi qəbul edir [47; 49, s.95]. Buta həm də yuxugörmə, kiçik yuxu, müvəqqəti ölüm kimi yadda qalır. Buta verilmə prosesində gələcək haqq aşığı inisiyasiyadan keçir. O, ekstaz halı keçirərək «kandan məkana» daxil olur, ona ilahi qüdrət verilir, o, tanrı sözünü insanlara çatdırmaq imtiyazı qazanır. C.Bəydili onun bu halını «şaman vergisi» ilə müqayisə edir [37, s.70 – 71]. Haqq aşığına çevrilmədə iki məqsəd görünür. Birincisi, haqq aşığı tanrının qurbanına çevrilir, ikincisi, tanrı yoluna sadıq olduğuna görə sevgisinə qovuşur. Ancaq dastanlarda ikinci məqsəd daha qabarıq görünür. F.Bayat tanrı yoluna sadıqlığı vəhdət rəmzi kimi götürür, haqqa qovuşmağı buta rəmzi hesab edir [33, s.131]. H.İsmayılov da buta məsələsinə öz baxışlarından yanaşır. O, M.H.Təhmasibin və M.Həkimovun

fikirlərinə hörmətlə yanaşaraq butanın ruhi aləmlə bağlılığını göstərir [83, s.312]. M.H.Təhmasib buta alan şəxsin fəaliyyətini üç hissəyə bölür: 1. Qəhrəmanın öz vətəninə qarşılaşdığı maneələr; 2. Yol əhvalatları; 3. Butanın vətəninə çatandan sonra baş verən macəralar [19, XYII].

Azərbaycan folklorunda dastan yaradıcılığının mənşəyində həm də nağıllar durur. Dastanlarda nağıllardan yararlanma iki istiqamətdə müşahidə olunur: eyniadlı nağılların əsasında və məzmunca eyni olan, adları fərqli olan dastanlar. Dastan və nağıllar arasında olan əlaqələri bir neçə faktla izah etməyə çalışaq. «Heydər bəy» dastanında hadisələr nağılvari nəql edilir. Nağıl motivlərində istifadə olunan tanınma işarəsi – bazubənd qəhrəmanın həyatında rol oynayır. Keçəlin onu bic adlandırması, anasından atasının kim olduğunu soruşması da nağıldan gəlir. Heydər bəyə verilən buta da güclü buta deyil. Heydər bəyin vurulduğu qız (Süsənbər) quldurluq edir, adam soyur. Heydər bəyi də ceyran gətirib Süsənbərə tuş edir, başqa motivlərdə olduğu kimi ceyran burada ikiləşmir, cildini dəyişə bilmir, amma onunla Süsənbər arasında bağlılıq var. Ceyran adamları aldadıb Süsənbərə qurban kimi gətirir. Süsənbər Heydər bəyi yralayandan sonra yadına düşür ki, bu oğlan ona buta veriləndir. Dastanın motivində olan bu kallıq onu göstərir ki, dastan hələ nağıl süjetindən tam qopmamışdır [12, s.171].

«Seydi və Pəri» dastanında Şahi-mərdan Seydiyə hind padşahının qızını buta verir. Butanın bir xüsusiyyəti də odur ki, kimə verilsə, o gözəlləşir. Dastanda qarı mənfi obrazdır. «Cantiq» nağılında qarı Cantiqi bihuş edib damarını suya atırsa, burada da qarı Seydini bihuş edib Pərini paşaya verir [11, s.191]. Nağıl və dastanlarda rast gəlinən motivlərdən biri də paltar dəyişməkdir. Seydi tanınmamaq üçün bostançı tat ilə paltarını dəyişir. Onu paşa tanımır, atı gətirməyə göndərir. Seydi quyuya atılmamışdan qabaqkı libasını, yarağını istəyir. Geyinib öz atının yanına gedir. At onun üstünə cumanda o, ata sille vurur. At onu tanıyır, ağlayırlar. Pəri də gəlib görür at ağlayır, tat ağlayır, Pəri də ağlayır. Seydi özünü nişan verir [11, s.195]. Koroğlu öz atını minib Hasan

paşanın boynunu vurduğu kimi, Seydi də Hasan paşanın boynunu vurur [11, s.198].

«Məsim və Diləfruz» dastanında da nağıl motivindən istifadə olunur. Xoca Əziz varlı tacirdir. Çinə gedəndə orada gözəl saray, qarşısında sağda hovuz, solda bağça görür. Xoşuna gəlir, oğlu üçün belə imarət tikdirir, amma hovuz sola, bağça sağa düşür. Süleyman şahın dişı ağrıyırmiş. Fəriştələri çağırır, deyir ki, mənə elə şey göstərin baxan kimi diş ağrısı kəssin. Fəriştə onu Məsimin evinə gətirir. Süleyman şah gözəl evi, gözəl oğlanı görür, deyir nə olaydı ona yaraşan qız olaydı, onlar sevişəydilər. Fəriştələrdən biri Çin padşahının gözəl qızı olduğunu deyir. Fəriştələr o qızı gətirib gəlirlər. Qız yuxudan ayılır, oğlana sillə vurur ki, mənim evimdə nə gəzirsən? Məsim deyir ki, bura mənim evimdir. Onlar otaqların nişanlarını deyirlər qız deyir mənim bağçam soldadır, hovuzum sağdadır. Məsim tərsinə deyir. Qız ğaşa düşür ki, onu bura gətirən var, geri aparacaqlar. Məsimə üzük verir, deyir ki, özümü lallığa vuracağam, sən həkim paltarında gəl. Məsimin atası Xoca Əziz Çinə gedib Diləfruzu gətirir [11, s.257 – 258].

«Nəcəf və Pərzad» dastanındakı süjet xətti, motivlər də «İbrahimin nağılı»nın əsasında yaradılmışdır. Dastanda nağılda olduğu kimi əsas motivdən – almadan doğulan uşaqların həyatı təsvir olunur. Nağılda tacirlərin züryəti olmur, dərviş onlara alma verir, bu hadisə dastanda da təkrar olunur. «Nəcəf və Pərzad» dastanında qədim bir motiv – quş qanının daşa dönmüş Nəcəfin üstünə tökülməsi ilə ölüb-dirilmə aktı baş verir. Bu aktın baş verməsində alleqoriyadan istifadə olunur. Dastanda alleqoriyanın köməyi quşla quşun danışmasını ovçu Əhmədin eşitməsi ilə baş verir. Ölüb-dirilmədən əvvəl Nəcəfin reinkarnasiya olunması baş verir, Nəcəf xəyali Pərzadın ardınca gedərək tilsim dağında yarıya qədər daşa, kitab da quşa çevrilir [12, s.201 – 207].

«Səlim şah» dastanının süjeti də nağıl süjeti üzərində qurulmuşdur. Səlim şah taxtına fəlakət yetişəcəyindən qorxub onu vəzirə təhvil verir. Nağılda olduğu kimi dastanda da şah uşaqlarını və qadınını götürüb şəhərdən çıxır.

Uşaqların birini – Məhəmmədi çay aparır, o birisi – Yəhya itir, qadınını tacir aldadıb aparır. Dastanda Səlim şah inisiyasiyadan keçir, ümumiyyətlə, dastandakı bütün hadisələr inisiyasiya ilə bağlıdır [12, s.238].

Göründüyü kimi, mifoloji nağıllar da dastanların arsenalına çevrilə bilər. Nağıllar daha qədim dövrlərin tarixini yaşatdığına görə uyğun dastanlarda istifadə olunur.

Hər bir xalqın epos və dastan yaradıcılığı o xalqın qədimliyindən süzülüb gələn adət-ənənələrini, inamlarını, dini-mifoloji düşüncə tarixini əks etdirir. Bu, türk xalqlarında da belə olmuşdur. Dastan yaradıcılığı türk xalqlarında milli qəhrəmanlıq, qədim dünyagörüşü, tarixdən əvvəlki və sonrakı dövrlərin bədii ifadəsidir [64]. Bu gün qəhrəmanlıq dastanları kimi tanıdığımız «Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Manas», «Alpamış» və s. dastanların kökündə daha qədim türk dastanları dayanır ki, onların da hər biri konkret tarixi dövrün məhsulu olmaqla bizə qəhrəmanlıq keçmişimizin obrazlarını tanıdır, kökümüzə, soyumuza dönüb baxmaq imkanı yaradır. Tarixin müxtəlif dövrlərində güclü türk imperiyaları yaranmış, hər birinin güclü sərkərdəsi, xaqanı olmuşdur ki, sonradan tarix onların adını əbədləşdirmiş və hətta dastan yaradıcılığında əks etdirmişdir. Eramızdan əvvəl XII yüzillikdən başlayıb eramızın IX yüzilliyinə qədər hakimiyyətdə olan Sak, Hun, Göytürk və Uyğur imperiyaları dövründə dastan nümunələri yaranmağa başlamışdır. Eramızdan əvvəl VII yüzillikdə yaşamış Turan hökmdarı Alp ər Tonqa haqqında dastan, Şu, Hun-Oğuz, Göytürk, Doqquz oğuz və on Uyğur dastanları və bir də konkret aşağıda bəhs edəcəyimiz dastan nümunələri yaranıb formalaşmışdır.

Tədqiqatçılar türk dastan yaradıcılığının ilk nümunəsi kimi «Yaradılış» dastanını qeyd edirlər. Bu dastan ulu türkün əcdadının, onun mifik dünyasının yarandığı ən qədim əski dövrləri əks etdirir. Türk mifoloji təsəvvürlərində dünyanın mifik yaradıcısının Qara xan olduğu sayılır. «Yaradılış» dastanında da deyilir ki, yer üzündə Qara xandan və sudan başqa heç nə yox imiş. Ay, ulduzlar, göy və torpaq da yaradılmamışdı. Qara xan tək olduğunu görə

darıxırdı. Dalğalar içindən Ağ Ana deyilən bir qadın xəyalı ucaldı və Qara xana «yarat» deyib gözdən itdi. Qara xan özünə bənzəyən bir kişi yaratdı. Onların hər ikisi suyun üzərində uçmağa başladı. Kişi Qara xandan yüksəkdə uçurdu. Qara xan bundan xoşlanmadı. Onun uçmaq qabiliyyətini əlindən aldı. Kişi suya düşdü və boğulduğunu görüb Qara xana yalvardı. Qara xan ona əmr etdi ki, suya baş vursun, suyun dibindən torpaq götürsün. Kişi özü də torpaq yaratmaq istəyirdi. Odur ki, ovurdunda torpaq gizlətdi. Çıxardığı torpağı Qara xana verdi. Qara xan bu torpağı suya səpdi. Qara xanın əmri ilə bu torpaq böyüyüb dünyanı yaratdı. Kişinin ağzındakı torpaq isə böyüdü, kişi boğulacaq oldu. Tüpürdü. Təpələr, bataqlıqlar əmələ gəldi. Bundan qəzəblənən Qara xan kişiyə ərlik (şeytan) və ya mifoloji ədəbiyyatda deyildiyi kimi Erlik adını verdi və onu işıqlı dünyadan qovdu. Sonra yerdən doqquz budaqlı bir ağac bitirib hər budağın altında bir adam yaratdı. Dünyada 9 insan nəsli də onlardan törədi. Erlik onları yoldan çıxarmaq istədi. Qara xan şeytana uyan insanları lənətləyərək onları sərbəst buraxdı. Erliki isə torpaq altındakı qaranlıq dünyaya qovdu. Özü göyün on yeddinci qatına uçdu. İnsanları özbaşına buraxmamaq üçün doğru yol göstərən mələyi onların yanına göndərdi (Ülgen). Erlik isə tanrıya yalvarıb özünə bir göy yaratdı. Erlikin yaratdığı pis ruhlar onun göyündə yaşamağa başlayıb insanları yoldan çıxartmağa çalışdılar. Bu, Qara xana xoş gəlmədi. O, igid Mandimərəni göndərdi ki, pis ruhları qovsun. Mandimərə öz qılıncı ilə ruhların dünyasını dağıtdı. Parçalanmış göy təbəqəsi yerə töküldü. Dağ, dərə, boğaz, meşələr və s. yarandı. Qara xan Erliki yerin ən dərin qatlarına qovdu. Özü on yeddinci qatdan dünyanı idarə etməkdə idi. Yeddinci qatda Gün Ana, altıncı qatda Ay Ata otururdu. Dünyanın yaranması haqqında qədim türklərin təsəvvürü belə idi. Murat Uraz da Altay türklərinin mifik təsəvvürlərində Qara xanın qüdrətli tanrı olmasından, Ülgen, Erlik və Mergen adında üç oğlu olduğundan bəhs edir [139, s.26].

Dastanda Qara xan insan kimi təsəvvür olunur. O da insan kimi sevir, kədərlənir, qəzəblənir. Onun tanrıya çevrilməsi nisbətən sonrakı dövrlərin

məhsuludur. Bu proses demək olar ki, dastan yaradıcılığı dövrü ilə üst-üstə düşür. Daha doğrusu, bu haqda miflərin yarandığı ilkin çağlara gedib çıxır. Sonrakı mərhələlərdə tanrıları insanların gözündə ucaltmaq üçün onları fəvqəltəbiilik donuna büründürüb mücərrədləşdirmişdilər.

Biz qeyd etdik ki, tarixin bütün dövrlərində türk xalqlarında dastan yaradıcılığı olmuşdur. Belə dövrlərdən biri də Makedoniyalı İsgəndərin Qafqaza, Ural və Altaya, ümumiyyətlə, Şərqi yürüşləri ilə bağlı türk xalqlarının işğalçılara qarşı mübarizəsini əks etdirir. Tarixin bu dövrünün izlərini o dövrün məhsulu olan «Şu» dastanında da tapa bilərik. Şu tarixi qaynaqlara görə eramızdan əvvəl IV yüzillikdə Altayda yaşamış türk tayfalarının birinin və ya tayfa birləşməsinin başçısının adıdır [64, s.60]. Dastanda təsvir olunan yer isə Orta Asiya ərazisi, daha dəqiq desək, Səmərqənd, Xocənd, Balasaqun tərəfləridir. Dastanda təsvir olunur ki, İsgəndər Səmərqəndi keçib Balasaquna yürüş edir. Bu yerlərin hökmdarı isə Şu deyilən bir cavanmış. Onun ordusundakı cavan bəylər İsgəndərlə vuruşmaq üçün ondan icazə istəyirlər. O isə 40 igidini İsgəndərin qarşısına göndərmişdi ki, onun yaxınlaşmasını xəbər versinlər. Hökmdarın bir gümüş hovuzu var idi. Hara getsə hovuzunu da özü ilə aparar, dayandığı yerdə hovuzunu qurdurar, içində ördək, qaz üzdürərdi. Hökmdar ördək və qazların sakitcəsinə üzməsindən rahatlanır, təhlükənin olmadığını yəqin edərdi. Bəylər də elə bilərdi ki, hökmdar vuruşmaq istəmir, İsgəndərdən qorxur. Elə ki İsgəndər Xocənd çayını keçdi, 40 igid onun yaxınlaşdığını hökmdara xəbər verdi. Gecə yarısı hökmdar yurddan köçmək haqqında əmr verdi. Onlar gedəndən sonra yurdda 22 kişi qaldı. Onlar da minik tapmadıqlarından getməmiş, yurdda qalmışdılar. Bu arada onların yanına 2 kişi də gəldi. 22 kişi onlara dedi:

- Ərlər, İsgəndər gəlib keçici adamdır, bir yerdə durmaz. Hər necə olsa, burada qalmayacaq. Biz burada qalıraq.

Onlara da «burada qalın, getməyin» mənasına uyğun gələn bu sözü dedilər.

- Kalaç.

Sonradan həmin 2 kişinin tayfası da «Kalaç» deyə anıldı. Onlar da iki qəbilə olan kalaçların və ya xalaçların ilk nəslı oldular.

İsgəndər gəldi. 22 kişini gördü. Gördü ki, uzun saçları var, üzlərində də türk əlamətləri vardır. Heç kəsdən heç nə soruşmadan «Türkmanənd» (türkə oxşayır) dedi. Bu söz də o adamlara verilən ad oldu. Bu hadisəni V.V.Bartold da qeydə almışdır. O yazırdı ki, İsgəndər Sır-Dərya tərəfə hərəkət edərkən türklərin başqa etnosları müqavimət göstərib Şərqə çəkirlər. Bundan əsəbiləşən İsgəndər türklərlə amansız rəftar edirmiş və buna görə də türk hökmdarları öz qoşunları ilə geri çəkilməmiş [133, s.551]. Dastandan göründüyü kimi, türk tayfalarının köç etməsi İsgəndərin məlum hücumu ilə bağlıdır. Prof. A.Nəbiyev yazır ki, türk tayfalarının sonrakı parçalanması və müxtəlif ərazilərdə məskunlaşması üç böyük tarixi hadisə ilə bağlıdır: İsgəndərin istilasını türk etnoslarını və tayfalarını Sibirə və Orta Asiya ərazisinə axınını sürətləndirirdisə, ərəb istilasını bu axını daha da artırdı, səlib yürüşləri ilə bu proses başa çatdı [101, s.119].

Bu dastan Mahmud Kaşqarlıının ağızlardan qələmə aldığı dastan idi. Dastanda qələmə alınan 22 türk kişisi və 2 qonaq kişi məsələsi də onun türk tayfalarının sayının 24, sonradan iki qəbilədən ibarət olan xalaçlardan ayrılması ilə əlaqədar 22 olması haqqındakı məlumatları ilə üst-üstə düşür. Biz ilk dəfə Mahmud Kaşqarlıının bu məlumatından istifadə edərək həmin 22 rəqəminin «Koroğlu» dastanında dəlilərin sayının – 7777 (7770)-nin formalaşmasında iştirakını qeyd etmişik [57, s.29 – 30].

Dastanda deyilir ki, Şu ordusu ilə birlikdə Çin tərəfə çıxıb getdi. İsgəndər onun arxasınca düşdü. Çində, uyğur elində Şu İsgəndərlə vuruşmaq istədi. Cavanlardan ibarət bir dəstəni İsgəndərə qarşı göndərdi. Onun vəziri Ziya dedi ki, bu gənclərə bir təcrübəli bir adam da qoş. Şu qədim türk dilində «çox yaxşı» mənasına uyğun gələn «öqə» dedi. Dəstə gedib İsgəndərin öndə gedən dəstəsi ilə vuruşdu. Türklər onları öldürdülər. Bir-birilərinə «altun qan» dedilər. Bu ad orada olan dağın adı oldu. Prof. A.Şükürov da Teles gölünün

cənubunda yerləşən Altın-tu dağının Altay türkləri arasında müqəddəs sayılmasından söhbət açır [117, s.57].

Əfsanəyə görə Ülgenin taxtı bu dağda imiş. Guya o, dünyanı yaratdıqdan sonra istirahət üçün bu dağa getmişdir. Mahmud Kaşqarlıının da göstərdiyi bu dağdır. İsgəndər Şu ilə daha savaşırmı. Şunun gücünü görüb onunla barışır. Şu geri qayıdıb Balasaqun yaxınlığında Şu şəhərini salır. Oraya bir tilsim qoydurur ki, quş quşluğu ilə onun həndəvərindən belə uça bilmir.

Dastan ərəb dilində «Divani-lüğət-it türk»də yazıya alınmışdır. Şu adlı tarixi şəxsiyyətin olması bizə məlum deyil, ancaq Sak imperiyası tərkibində Su və ya Şu adlı bir dövlət qurumunun olması bəllidir. Hər halda Şu Oğuz türkü deyildir. Prof. P.Əfəndiyev M.Kaşqarlıya əsaslanaraq onun eramızdan əvvəl 4-cü əsrdə yaşadığını yazır [64, s.60]. Dastandan məlum olur ki, Oğuz türkləri öz yurdlarını tərk etmir, yurdlarında qalırlar. B.Abdulla Şu adlı hökmdarı Qurandakı Şueyb peyğəmbərlə eyniləşdirir, onun qayı tayfasının başçısı olduğunu yazır [43, s.91]. Lakin bu inandırıcı deyil. Çünki Şueyb Allah tərəfindən göndərilmiş peyğəmbərdir, hökmdar deyil. Həm də Şueyb ərəb əsillidir.

Milyon illər ərzində türk tayfaları xarici qüvvələrlə mübarizədə öz daxili birliklərinə güvənmiş, uzun sürən döyüşlərdən qələbə ilə çıxmışlar. Bu vuruşlarda türk tayfalarının başında güclü sərkərdələr durmuşdur ki, sonradan tarix onların bəzilərinin adlarını gah mifikləşdirib əsatiri don geydirmiş, bəziləri isə tarixdə olduğu kimi qalmışdır. Bu sərkərdələr eyni zamanda böyük türk xaqanları olmuş, adlarına dastanlar qoşulmuş, qəhrəmanlıqları tarixə yazılmışdır. Türk xaqanları içində adı və igidliyi ilə seçilən hökmdarlardan biri bizim e.ə.VII əsrdə yaşamış Alp ər Tonqadır. Böyük türk qövmünün və məmləkətinin azadlıq ruhunu ifadə edən, nəsillərə nümunə kimi xatırladılan Alp ər Tonqa tarixin ulu yaddaşlarında qəhrəmanlıq rəmzi kimi yaşamış, onun adına el nəğmələri, dastanlar qoşulmuşdur. Adına Turan deyilən ulu bir elin ilk hökmdarı olan Alp ər Tonqaya düşmənləri şəhər, pislik tanrısı Əfrasiyabın adını verməklə onu tarixin yaddaşlarından silməyə çalışsalar da, bu mümkün

olmamış, xalqına məhəbbəti ilə, sərkərdə qüdrəti ilə xalqın yaddaşında Alp ər Tonqa kimi yaşamış, nəsillər onun adını yaddaşlarında hifz etmişlər. Başqa cür düşünmədən demək olar ki, Firdovsinin «Şahnamə»sində Əfrasiyab kimi epik qəhrəmana çevrilən Alp ər Tonqa ulu bir məmləkətin qeyrət simvoluna çevrilmişdir [64, s.47].

Tarixi məxəzlərdə enlikürək, ucaboy, hücumda şir kimi irəli atılan, gücü dağ gücünə bərabər bir adam kimi qeyd olunan Alp ər Tonqa eyni zamanda qüdrətli adil bir hökmdar olmuşdur. Məhz onun saysində turan güclü dövlətə çevrilmiş, qonşusu qədim iranın qəfil hücumlarına sinə gərmiş, döyüşlərdə onlara qalib gəlmişdir. Alp ər Tonqa mərd bir insan idi. O, xəyanəti bağışlamırdı, hətta döyüşdə əsir götürülən düşməninin qaçmasına göz yuman qardaşı Alp Aruzu bağışlamamışdı, onun qətlinə fərman vermişdi.

«Alp ər Tonqa» dastanının başqa bir yerində nəql edilir ki, Keyxosrov İranın məşhur qəhrəmanlarından Bijəni Turana göndərir. Turan torpağında Bijən Alp ər Tonqanın gözəl qızı Məniyə ilə sevişir. Bu xəbəri eşidən Alp ər Tonqa qəzəblənib Bijəni zindana salır, qızını da öz evindən, ata ocağından qovur. Bu fakt onu sübut edir ki, elinin ağır günlərində fikri, amalı ancaq vətən torpağını yağılardan qorumaq olan Alp ər Tonqanın ideali məhəbbət deyildi, vətən namusu idi. Dastanda göstərilir ki, vətən uğrunda vuruşmada Alp ər Tonqa öz övladlarını da torpağına qurban verməkdən çəkinmir. Burada təsvir olunur ki, Siyavuşun ölümündən sonra Rüstəm ordu toplayaraq hücum keçir və türkləri məğlubiyyətə uğradır. Bu vuruşmada Alp ər Tonqanın oğlu Saka həlak olur. Digər oğlu Şidə təkbətək döyüşlərdə öldürülür. Oğlanlarının həlak olması Alp ər Tonqanı mübarizədən çəkindirmir, hətta bir az da qətiyyətlə döyüşə gedir.

Ərəb mənbələrində də qeyd olunur ki, Alp ər Tonqa hətta qocaldıqda belə açıq döyüşdən qaçmamışdır. O, qocalanda gücü ilə, qüvvəsi ilə düşməninə qorxuya salırdı. «Alp ər Tonqa» dastanında göstərilir ki, hətta qoca axtında da məşhur pəhləvanlarla üz-üzə gəlmiş, onları məğlub etmişdi. Dastanın başqa bir yerində deyilir ki, Alp ər Tonqaya Çin xaqanları xəyanət

etdikdən sonra o, Keyxosrova məktub yazaraq uzaqda və özünün bəyənəcəyi yerdə onunla təkbətək döyüş təklif edir [64, s.50]. Tarixi məxəzlərdən bəlli olur ki, gənc pəhləvan Keyxosrov Alp ər Tonqa kimi qoca aslanla təkbətək döyüşə cəsəret etmir. Epos ənənəsində də təkbətək döyüş müharibənin taleyini həll edir.

Xalqını, vətəninə canından artıq sevən, onu övladlarından üstün bilən Alp ər Tonqa döyüşdə yaxınları, oğlanları öldürüldükdən sonra Ulu Tanrıdan düşmənlə mübarizədə yalnız güc və qüvvət diləyir. Alp ər Tonqaya təkbətək döyüşdə üstün gələ bilməyən düşmən hiyləyə əl atır, xainlərin əli ilə onun ölümünə nail olur. Alp ər Tonqa vətəni üçün canından keçməyə hazır olan xaqan kimi türk qəhrəmanlıq tarixində yaşayır.

Türk qəhrəmanlıq salnaməsi öz qəhrəmanlığı ilə məşhur olan xaqanlarla boldur və bu qəhrəman xaqanlar hər biri bir qəhrəmanlıq dastanının yaranmasına səbəb olmuşdur [9, s.26 – 30]. Bu qəhrəman xaqanların ən şanlısı bəlkə də Oğuz xaqandır ki, sonradan türk yaddaşında gah mifikləşmiş obraz, gah da tarixi şəxsiyyət, xaqan kimi yaşamış, sonradan dastan qəhrəmanına çevrilmişdir. Tarixdə gah Oğuz xaqan, gah da Mete xaqan kimi xatırladılan bu qəhrəman xalqın qəhrəmanlıq rəmzinə çevrilib, torpaq namusunu ailə namusundan üstün tutan tarixi sima kimi yaddaşlarda yaşamışdır.

Bəşəri bir dövlət qurmaq Oğuz xaqanın arzusu olmuşdur. Türk tayfalarının Çin əsarətindən xilas olmasında, böyük hun imperiyasının yaranmasında və bizim e.ə. 204-cü ildə bütün Orta Asiyada «əli yay tuta bilən» bir-birinə qohum tayfalarının birləşdirilməsində mühüm rolunu oynayan Mete xaqan Oğuz xaqanın özü kimi eyniləşdirilir. Lakin bəzi alimlərin fikrincə «Oğuz Kağan» dastanı Mete xaqanın dövründən əvvəl yaranmışdır. Oğuz xaqanın şəxsi məziyyətlərinin, qəhrəmanlıqlarının Mete xaqanda da təkrar olunması, həyatının bəzi cəhətlərinin Mete xaqanın həyatına bənzəməsi gəyəcəyi Oğuz xaqanın eləcə Mete xaqan olması fikrini ortaya atmışdır. Hər iki xaqanın həyatına diqqət yetirsək görəcəyik ki, onların hər ikisi özlərinə edilən zülm

nəticəsində öz atalarını öldürmüş, xaqanlığı ələ keçirmişlər. Oğuz – Mete oxşar cəhətləri, hər şeydən əvvəl, onların imperiya yaratmasında, oğuzların və hunların xilaskarı olmasında, türk tayfalarını birləşdirməsində özünü göstərir.

Bu faktlar öz yerində. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yalnız Oğuz xaqanın adına dastan yaradılmışdır. Mete xaqanın adı ilə bağlı yalnız rəvayətlər, hekayətlər yaddaşlarda yaşamaqdadır. Bu fakt da maraqlıdır ki, Mete xaqanın adı ilə bağlı rəvayətin (atının, xatununun, torpağının Çin xaqanının istəməsi, Mete xaqanın iki xahişə əməl etməsi, üçüncü tələb irəli sürüləndə silaha sarılması və s.) Oğuz xaqanın adına deyilməməsi dastanın ancaq Oğuz xaqanla bağlılığına dəlalət edir. Mete xaqan torpağı verməyib Çin xaqanı ilə müharibəyə başlayır. Çoxlu var-dövlət, əlavə torpaqlar ələ keçirir. Tarixi mənbələr də bu vuruşdan sonra hunların Çin əsarətindən qurtardığını, müstəqil dövlət yaratmaq uğrunda mübarizələrinin qələbə ilə başa çatmasını göstərir. Həqiqətən də «Ərkənəkon» dastanında bu tarixi hadisəyə bənzər Çin ilə vuruşma təsvir olunur və türklərin (hunların) qələbəsiindən söhbət açılır. Əgər bu tarixi hadisəni, «Ərkənəkon» dastanındakı vuruşmanı Mete xaqanın həmin tunqhularla (Çin xaqanı və çinlilər nəzərdə tutulur) vuruşması ilə tutuşdursaq üst-üstə düşən reallıqları görərik. Mete xaqan böyük Hun imperiyasının əsasını qoymuşdur.

Mete xaqanla Oğuz xaqanın eyni şəxsiyyət olduğunu düşünən alimlər qədim türk sözü olan «bahadır»ın çin dilində (batır) «r» səsinin olmaması nəticəsində «batı» (Batı xanın adı da buradan doğur) şəklində ifadə olunaraq, sözün əvvəlindəki «b/m» əvəzlənməsi nəticəsində matı, məti və nəhayət mete şəklində tələffüz olunmasını səbəb gətirirlər. Və bununla da Mete xaqanın tarixi şəxsiyyət olmasını danırırlar. A.Bernştam, F.Hirt və başqaları hun sözünün hu+an formasının çin dilində öküz mənasında işlənən «ukər» sözünün fonetik dəyişikliyə uğrayaraq «oğur/oğuz» şəklinə düşməsi ilə əlaqələndirərək Oğuz xaqanın adının üstündə dayanırlar [117, s.166].

Mete xaqanın hələ gəncliyində atası çin əsilli analığının tədbiri ilə hakimiyyəti öz doğma oğluna verməməsi üçün Meteni saraydan uzaqlaşdırır, onu Soqdiyaya girov göndərir. Analığı Metenin ölümünə səbəb olmaq üçün ərini təhrik edir ki, Soqdiyaya hücum etsin. Analığı belə fikirləşirdi ki, bu xəyanət nəticəsində soqdiyalılar Meteni öldürəcəklər. Lakin Mete qoçaq çıxır, düşmənlərin əlindən qaçıb qurtarır, atasından qoşun istəyib vuruşa gedir.

İndi isə «Oğuz Kağan» dastanının bəzi məziyyətləri ilə tanış olaq. Oğuz xaqan orduda ciddi nizam-intizam tərəfdarı idi. O, hər bir döyüşçüsünün dəstənin əsas qoşundan geri qalmamasını əmr etmişdi. Bir dəfə Oğuz xaqan yürüşdən öz ölkəsinə qayıdarkən dağ keçidini aşanda yolda hadisə baş verir. Dağ keçidini qalın qar örtüyü basmışdı və bu qarlı aşırımı keçə bilməyən iki-üç ailə Oğuz xaqanın ordusundan geri qalmışdı. Oğuz xaqan bunu eşidir və narazılıq edir. Deyir ki, «necə olur ki, yağan bu qara görə insan yolundan qalır». Oğuz xaqan həmin ailələrə Qarluk, yəni Qarlı ləqəbini verir, bu gün də özünü qarluk adlandıranlar həmin nəsiləndən hesab olunurlar. Dastanın başqa bir yerində deyilir ki, Oğuz xaqanın əsgərlərindən birinin arvadı hamilə olmuş və dünyaya bir oğlan uşağı gətirmişdi. Buna görə də yürüşdən geri qalan ər-arvad bir neçə gündən sonra irəlidə gedən orduya gəlib çatmışdı. Kişi xaqanın hüzuruna gəlincə Oğuz xaqan soruşur ki, «haradaydın, niyə geri qalmışdın?». Kişi əhvalatı xaqana söyləyir. Oğuz xaqan onun sözündən narazı qalaraq deyir ki, «Qadın doğacaq deyə yolda ordudan geri qalmaq olurmu? Siz ki bu səbəbdən geri qaldınız, onda elə burada qalın».

Dastanın başqa yerində Yuşi xoca oğlu Qara Sülüyün vasitəsilə İsfahanı ala bilməyən Oğuz xaqana gizlicə məsləhət verir ki, qoy qoşunların bir hissəsi elə gizlənsin ki, heç bir işə qarışmasın və heç kəsə pusquda duran qoşun barədə bir şey bildirməsin. Qoşunun yarısı İsfahan darvazası qarşısında yenidən döyüşə girsin, əgər düşmənlər şəhərdən çıxmasalar, onların şəhər ətrafındakı bağlarını talan etsinlər. Sonra isə məğlub olmuş qoşun kimi geri çəkilib qaçmağa üz qoysunlar. Onlar ordunu izləməyə başlayacaqlar. Şəhərdən xeyli uzaqlaşdıqdan pusquda duran əsgərlər onlara arxadan hücum

etsinlər. Orada düşmənlər basılıb əziləcək və ordudan geri qalacaqlar. Əməliyyatın gizli qalması və məharətlə yerinə yetirilməsi sayəsində düşmən məğlub edilir.

Oğuz xaqanın bir xasiyyəti də var idi. O hansı ölkə ilə döyüşə girərdisə, əvvəlcə onların xaqanına elçilər göndərər, onları xəbərdar edərdi. Məsələn, Oğuz xaqanın təslim olmaq təklifini Bizans imperatoru Təkfur xan rədd etdikdə elçilər demişdilər: «Sabah biz filan yerdə vuruşacağıq». Oğuz xaqan bununla da öz düşməninə psixi təsir göstərir, onun vuruşmaq qabiliyyətini azaldırdı. Dastanda maraqlı bir cəhət də ondan ibarətdir ki, boz qurdun türklərə himayəçi olması, onlara yol göstərməsi bu dastanda da əks olunur. Dastanda deyilir ki, Oğuz xaqan rum elinə (Bizansa) hücum edərkən səhər tezdən onun çadırına günəş işığı düşdü. O işıqdan göy tüelü, göy dərilili böyük bir erkək qurd çıxdı. O qurd Oğuz xaqana dedi ki, «Ey Oğuz, sən rum elinə yürümək istəyirsən. Ey Oğuz, mən də sənin önündə yürümək istəyirəm. Oğuz xaqan çadırdan çıxıb qoşunun içinə getdikdə burada həqiqətən də böyük bir qurdunəndə durduğunu gördü. Bundan sonra göy tüklü boz qurd Oğuz xaqanın bütün yürüşlərində qoşunun qabağında gedərdi. «Köç» dastanında da türk tayfaları öz doğma yerlərinə qayıdarkən onlara yolu boz qurd göstərirmiş. Dastanda Oğuz xaqan yaradıcı, demiurq, mədəni qəhrəman, əcdad-qəhrəman rolunda çıxış edir. Dastanda onun evlənməsi də göstərilir. Deyilir ki, qaranlıq düşəndə göydən mavi işıq endi. Oğuz xaqan işığa tərəf yüyürdü. Gördü ki, işığın içində bir qız oturub. Başında göz qamaşdıran parlaq qızıldan bəzəyi var. Elə bir qız ki, güləndə göylər gülür, ağlayanda mavi göy də ağlayırmış. Oğuz xaqan həmin qızı aldı. Qız ona üç erkək doğdu. Birincisinə Gün, ikincisinə Ay, üçüncüsünə Ulduz adını qoydular.

Yenə bir gün Oğuz xaqan ova getdi. Qarşısında bir göl, gölün ortasında bir ağac, ağacın koğuşunda bir qız gördü. Gözləri mavi idi. O qədər gözəl idi ki, kim görsəydi «ah öldüm, öldüm» deyərdi. Oğuz xaqan onu gördü, ürəyinə od düşdü. Qızı sevdi, aldı. Qız hamilə oldu. Bu qız da üç uşaq doğdu. Birincisinə Göy, ikincisinə Dağ, üçüncüsünə Dəniz adını qoydular. Bu adlarda

bir məcazilik özünü göstərir. Bu adların səma cisimlərinin, təbiət ünsürlərinin adını daşması Oğuz xaqanın demiurq olmasına, bir növ qədim insanın nəzərində dünyanın yaradıcısına çevrilməsinə bir işarədir. «Oğuz Kağan» dastanında da buna işarə vurulur. «Mən uyğurların xaqanıyam və dünyanın xaqanı olmam gərəkdir. Sizlərdən mənə tabe olmağınızı istəyirəm. Kim mənim sözümə baxarsa, hədiyyələrini qəbul edər, onu dost bilərəm. Kim mənə baş əyməzsə, qəzəblənər, onu düşmən hesab edərəm, yağmalayar və məhv edərəm».

Əvvəldə də qeyd etdik ki, Oğuz xaqanın türk xalqları ilə ilişgiliyinin əsasında boz qurd durur [64, s.70]. Qədim türk əfsanələrində qurd demiurq, yaradıcı kimi xatırlanır. Yenə «Oğuz Kağan» dastanında boz qurd Oğuz xaqanın köməyinə çatır. Boz qurd ona deyir ki, «İndi sən qoşun ilə burada atlan, atlanıb xalqı və bəylərini götür, mən öndə yüyürüb sənə yol göstərəcəyəm». Dan ağaranda Oğuz xaqan gördü ki, erkək qurd onun önündə getməkdədir. Buradan o nəticə çıxır ki, boz qurd ilə Oğuz xaqan bir-birindən ayrılmazdır, bir-birilərini daha da tamamlayırlar. Bəlkə də ona görə boz qurdun demiurqluğu, yaradıcı olması dastanda Oğuz xaqanın üzərinə köçürülür. Oğuz xaqan da əcdad, mədəni qəhrəman, kult kimi dastanda tərənnüm edilir. Dastanda «Koroğlu» eposunda Koroğlunun cavanlıqda soyuq bir dağda 9 gün mansırada qalması ilə uzlaşan bir epizod da vardır. Dastanda Oğuz xaqanın atı gözdən itib qaçır. Burada buzla örtülü bir dağ var idi. Dağın zirvəsi buztək soyuqdu. Onun üçün də adına «Buzdağ» deyərdilər. At bu dağa qaçıbmiş. Oğuz xaqanın bir qorxmaz bəyi var imiş. Yürüşə, soyuğa davamlı bir ər imiş. O bəy dağa getdi. Doqquz gün sonra atı tapıb gətirdi. Dağ soyuq olduğundan o bəyin vücudu ağappaq qarla örtülmüşdü. Oğuz xaqan sevinclə dedi: «Sən burada bəylərə baş ol, sənin adın əbədi Qarluq olsun». Beləcə Oğuz xaqan öz mifik hökmranlığını öz adamları arasında bölə-bölə gedir.

Dastanda Oğuz xaqan dünya hökmranı səviyyəsinə elə-belə qaldırılmayıb. Onun dünya hökmranı olmasını qabardan aşağıdakı faktlar da diqqəti cəlb edir, yəni Oğuz xaqan dünyanı öz oğulları arasında bölür.

Gün, Ay, Ulduz. Tan yönünə sizlər varın.

Göy, Dağ, Dəniz. Tün yönünə sizlər varın.

Sonra üç oğul tan (şərq) tərəfə, üçü isə tün (qərb) tərəfə getdilər. Gün, Ay, Ulduz yolda bir qızıl yay tapdılar. Gətirib atalarına verdilər. Oğuz xaqan sevindi, yayı üç yerə böldü.

Göy, Dağ, Dəniz də üç gümüş ox tapdılar. Atalarına verdilər. Oğuz xaqan onları aldı. Hər oğula oxun düşdüyü yeri bağışladı.

«Oğuz Kağan» dastanının maraqlı tərəfləri çoxdur. Bu dastanın əsas xüsusiyyəti onun türk xalqlarının əski dünya görüşünə – boz qurd inamına bağlı olmasıdır. Hətta ən qədim türk əfsanələrində türk nəslinin qurdla bağlı olması, qurddan törəməsi və s. fikirlər haqqında maraqlı fərziyyələrə rast gəlinir. Ən qədim aşina türk nəslinin adının monqol dilində şina, a+şina sözünün «nəcib canavar» demək olması fikrini irəli sürən alimlər vardır. Məsələn, A.N.Kononov «türk» sözünün «güclü», «möhkəm» mənasını verdiyini yazır [117, s.96].

Təsadüfi deyildir ki, «Ərkənəkon» dastanında göytürklərin başçısının adı Bortə Çönədir. Çönə adı da «şina» sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir. Qədim türk dilində də börü/börtə qurd mənasında işlənmişdir. Türk tədqiqatçıları qeyd edir ki, ən qədim türk dastanlarında boz qurd tanrı tərəfindən türklərə xilasedici, hami, qoruyucu heyvan kimi göndərilmiş olduğu vəsf edilir [128; 129; 131; 135; 138; 140]. Qurdla bağlı bütün əfsanələrdə də bunun şahidi oluruq. Bu əfsanələrin birində deyilir ki, bütün türklər qırılsa da, yeganə sağ qalan uşağı qurd xilas edib, böyüdü, guya bu uşaqdan qurd gələcək türk nəslini doğub törədib. Qurdun hami, xilaskar olduğunu tədqiqatçılar da yazır. Bu haqda Füzuli Bayatın «Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı» kitabında da rast gəlmək mümkündür [32]. Qurd eyni zamanda hakimiyyət verir. «Oğuz Kağan» dastanında xatırladılır ki, Oğuz

xaqanın «beli qurd belı kimi qıvraq idi, bükülməzdi» [32, s.27 – 30]. Qurd tanrının türklərə göndərdiyi bir xilaskardır. «Oğuz Kağan» dastanında da qurd göydən göy işığın içində yerə enir. Naməlum müəllifin qələmə aldığı «Məcməül təvarix ül kissa» əsərində də türklərin əfsanəvi hökmdarı Əfrasiyabın (Alp ər Tonqa) yaxın köməkçisi və kürəkəni Göy Börü Quzdur. «Ərkənəkon» dastanında da türklərin başçısı Börtə Çönqə (Çönə) ilə Alp ər Tonqanın adı arasında oxşar paralellər tapmaq mümkündür. «Ərkənəkon» dastanında boz qurd türkləri xilas etməklə yanaşı, tanrı yurdunu yağılardan qoruyur. «Ərkənəkon» və başqa dastanlarda boz qurd ancaq fəlakət anlarında zühur edir, Tanrı tərəfindən göndərilir. Bu həm də qədim türklərin qurda olan belə inamıdır ki, onlara yalnız fəlakət anında qurd köməyə yetişə bilər. Xalq arasında deyilən «qurdla qiyamətə qalmaq» ifadəsi də ən son məqamda qurdun köməyə çatmasını göstərir, qurdun qiyamət günündə gələcəyi inamına söykənirdi.

Deməli, istəsək də, istəməsək də boz qurda olan inam həmin qədim türk dastanlarından ayrılmazdır. Yenə fikrimizi davam etdirmək üçün «Ərkənəkon» dastanına müraciət edək. Bu dastanda da qurd sözü türk başçısının adında özünü göstərir. Dastanda deyilir ki, türk qəbiləsinin başçısının adı Börtə Çönə («sağır nun» hərfinə görə Çönə Çönqə kimi oxunmalıdır) idi. Onlar Ərkənəkonda yaşayırdılar. Düşmənlərinə məğlub olandan sonra öz yerlərini tərk etmişdilər. Ərkənəkonda o qədər ürüyüb artmışdılar ki, bu torpaqlara sığmırdılar. Belə qərara gəldilər ki, öz torpaqlarına qayıtsınlar. Lakin Ərkənəkondan çıxmağa yol yox idi. Bir qurdun izi ilə gedib, onun dağda dəmir yatağının yanındakı deşikdən bayıra çıxdığını görürlər. Bu dağın dəmirini əridib özlərinə yol açırlar. Börtə Çönə bir qurd başlı bayraq götürüb düşmənləri ilə savaşıır və türklər qalib gəlirlər. Türklər əvvəlki torpaqlarında yaşamağa başlayırlar.

Qədim türk dastanlarının hamısı qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Ümumiyyətlə, qəhrəmanlıq türklər üçün at və qılıncla birgə reallaşdırılan davranış kodudur. «Ərkənəkon» dastanında göytürklər qəhrəmanlıqla vuruşub tatar xanı Sevinc

xana qalib gəlirlər. Lakin düşmən hiylə işlədərək onları tələyə saldı. Arxa cərgələri boş qalan göytürklərə tatar süvariləri hücum edib onları qırdı, türk ərleri, qız və gəlinləri əsir düşdü. Əsirlikdən qaçan Elxan xanın oğlu Kayan xan və qardaşı oğlu Tukuz xan göytürklərin nəslini əsirlikdən xilas edib insan ayağı dəyməyən uca dağların zirvəsində, Ərkənəkonda məskən saldı. 400 il onlar orada yaşadılar. Ürüdülər, artdılar. Onların nəslini Ərkənəkon tutmadı. Onlar öz doğma torpaqlarına qayıtmaq istədilər. Lakin yol yox idi. Göytürklərin içində qoçaq bir dəmirçi yaşayırdı. Dəmirçi göytürklərə dəmirdən olan dağı əritməyi təklif etdi. Göytürklər qərara gəldilər. Odun, kömür daşıdılar, çoxlu tonqallar yandırdılar. Dağı əritdilər. Beləliklə yol açıldı. Yandakı dağın zirvəsində bir boz qurd aya baxıb ulayırdı. Hilal şəkilli ayın yan-yörəsində ulduz görünmürdü. Yalnız önündə beşguşəli bir ulduz parıldaırdı. Göytürklər bir də baxdılar ki, dəmir dağın əridiyi yerdə yüklü dəvənin keçə biləcəyi bir yol açılib. Dəmir dağın əriyin yox olduğu, boz qurdun aya baxıb uladığı o günün səhərişi göytürklər Ərkənəkonu tərk etdilər. Ərkənəkon sərt keçid, zorla adam, dəvə, at keçən keçid mənasındadır. Dastanda da göstərilir ki, tanrı Ülgen onları sınağa çəkib. Onlar öz azadlıqlarının qədrini bilməmişdilər. Düşmənin hiyləsinə aldanmışdılar. Odur ki, tanrı Ülgen onları cəzalandırmışdı. O sərt dağ başında yaşamaqla sanki bütün əzab-əziyyətlərə dözüb bir daha səhv etməmək üçün sınaqdan keçməli idilər. Bu motiv bütün türk dastanlarında özünü büruzə verir. Yenidən türk birliyinə nail olmaq üçün türk dastanlarının qəhrəmanları çətin sınaq dövrlərindən keçərək öz hakimiyyətlərini möhkəmləndərək düşmənlərinə qarşı mübarizədə öz elini, obasını qoruyurdular. Qədim türk dastanlarının bir ideya istiqaməti var – türk birliyinə nail olub öz güclərini, qüdrətlərini düşmənlərinə hiss etdirmək. Bu, həm də ideya varisliyidir. Bu ideya xətti sonrakı türk dastanlarında da yaşadılır, qəhrəmanların mübarizəsində bəşəriliyə meyl kimi qavranılır [175, s.147 – 156]. Bu cəhətdən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları diqqəti daha çox cəlb edir. Dastanların əsas ideya istiqamətində türk birliyi, türklüyə qayıdış motivi dayanır. Qazan xanın İç oğuzla Dış Oğuzun vuruşacağını bilib, bu

döyüşün qarşısını almaq üçün tədbirlər görməsi türk birliyini qorumaq yolunda hökmdar müdrikliyinin əsas qayəsi olmuşdu. «İç Oğuz Dış Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boyu bəyan edər» boyunda Qazan xanın Dış Oğuz bəylərini barışdırmaq cəhdləri fayda vermir, o yenə türk birliyinin qorunması üçün savaşa atılır, türk qəbilələrini boz qurd bayrağı altında birləşdirir. Dastanlarda Qazan xanın ildə bir dəfə öz evini yağmalatması hadisəsi bizə belə gəlir ki, türk qəbilələrinin birliyinin qorunması yolunda atılan addımdır. Qazan xan ədalətli xaqan və türk sərkərdəsi kimi öz xalqının vəziyyətinin qeydinə qalır, onların maddi yaşayışının təminatçısına çevrilir. Qədim Hun hökmdarı Attila da türk qüdrətini hiss etdirəndən sonra bu qədim türk adətinə əməl edir; var-dövlətini nümayiş etdirmək üçün bütün Bizans, Roma, yunan və s. ölkələrin səfirlərini bütün türklər (hunlar) üçün düzəldilmiş qonaqlığa (yağmaya) dəvət edərək, onları üç gün qonaqlamışdı.

Azərbaycanlıların, eləcə də türklərin boz qurda olan inamı o qədər qədimdir ki, hər hansı bir dastanın məna dərinliyində qurda olan inamın izlərinə rast gəlmək mümkündür. Qeyd etdiyimiz kimi, bu dastanlardan başqa «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» kimi qəhrəmanlıq dastanlarında da qurda olan inam mifoloji inam səciyyəsi daşımaqla bərabər qəhrəmanların soykökünə, yeni qurdla bağlılığına olan dərin qatları üzə çıxarır.

Qədim türk dastanları ilə «Kitabi-Dədə Qorqud» arasında bir sıra oxşar motivlər də vardır. Bunlardan bir neçəsini qeyd edək. Ölümsüzlük ideyası (ölümdən qaçma da bura daxildir) «Ural Batır» dastanında Uralın əbədi həyat axtarmaq arzusu ilə səfərə çıxması onu Dədə Qorqudun ölümsüzlüyünə yaxınlaşdırır. Lakin istər «Kitabi-Dədə Qorqud»da, istərsə də «Ural Batır»da insan ömrünün əbədiliyi fiziki mənada qəbul olunmur, ömrün əbədiliyi insanın xeyirxahlığı, yaxşı adla xatırlanması, igid nəsillər yetişdirməsi, hər qəhrəmanın yeni-yeni qəhrəmanlıqlar etməsi fonunda ölümsüzlüyə qovuşur. «Ural Batır» dastanında qəhrəman ölməz bir qoca ilə rastlaşır. Qoca nə qədər istəsə də ölüm ona yaxınlaşa bilmir, əbədi ömür insana əziyyətdən başqa heç nə vermir. Qoca batıra məsləhət görür ki, əbədi həyat bulağını axtarmasın. Qoca

deyir ki, dünya bir bağıdır, hər quruyan ağacı kəsərlər, kök atmayan bitkini yerdən üzərlər, qurumuş ağacın əvəzinə cavan ağac ekərlər. Belə «ölüm» və «dirilmə» həyatın gərdisidir. Dəli Domrul da ölümə qarşı çıxır, lakin sonradan başa düşür ki, ölüm labüddür. Dədə Qorqud da eynən belədir. Ölümsüz olduğuna görə ölüm ona birbaşa yaxınlaşa bilmir, ilan cildində onu sancıb öldürür. Əgər fikir verilsə, hər boyun axırında Dədə Qorqudun gəlib qəhrəmanı öyməsi onun ölümsüz övliya kimi qavranılmasına, dastanlardan, həm də qədim türk motivindən süzülüb gələn bir ideya olmasına işarədir.

Dədə Qorqudun ölümsüzlüyü, nəhayət, ölüm cildində ilanın onu sancması ilə Dədə Qorqudun ölümü bilavasitə İslam dininin təsiri ilə əmələ gələn süjetdir. Çünki islamda ancaq Allah ölümsüz, əbədiyaşar kimi qəbul olunmuşdur. Allahdan başqa digər adamın, övliyanın ölümsüz olması təkallahlılığa qarşı çevrilmiş olur. Dastanın birinci cümləsi – Məhəmməd Peyğəmbər zamanında Bayat boyundan Dədə Qorqud adında derlər bir ər qopdu və s. cümləsi onun ölümsüzlüyünü əlindən almaq üçün artırılan cümləsi təsiri bağışlayır. Belə başa düşülür ki, həmin mifin əmələ gəlməsi (ilan cildində ölümün Dədə Qorqudun həyatına son qoyması) bilavasitə islamın təsiri ilə yaranmışdır. Eyni ideya ilə, Dədə Qorqudun ölümsüzlüyü ideyası ilə qazax mifologiyasında da rastlaşırıq. Qazax mifologiyasında Dədə Qorqud birinci şaman, kobız alətinin yaradıcısı kimi tərənnüm olunur. Qazaxlarda Qorqud islamdan əvvəlki ilahilər kimi təsvir olunur. Qazax mifologiyasında ölməz Burkut baba obrazı da Qorqut ata obrazı ilə üst-üstə düşür Qorqutun ölümü haqqında qazax mifində Qorqut yuxusunda ona qəbir qazan insanları görür və ona görə də həmin yerlərdən uzaqlara gedir. Lakin o, getdiyi yerdə də eyni yuxunu görür. Ölkədən ölkəyə səfər edir. Biləndə ki ölüm onu yerdə – torpaqda gözləyir, o, Sır-Dərya çayının üstündə xalça sərir, orada oturaraq gecə-gündüz qopuz çalır. Nəhayət, yorularaq yuxuya gedir. Qorqut yatan zaman ölüm zəhərli ilan obrazında onu vurub öldürür.

İkinci oxşar motiv Beyrək boyu ilə bağlıdır. Baybura oğlu Bamsı Beyrəklə Bayböri oğlu Alpamış arasında da yadda qalan xarakter, süjet, motiv oxşarlığı

özbək dastanı «Alpamış»ı tipoloji cəhətdən «Kitabi-Dədə Qorqud»a yaxınlaşdırır [173, s.193 – 210]. Alpamış da Beyrək kimi zindanda yatıb, zindan sahibinin qızının köməyi ilə azad olub sevgilisi Barçının toy məclisinə gəlib çatıb. Beyrək kimi ox atmaq yarışına çıxıb on batmanlıq tunc yayında hədəfə vurması, öz arvadı Barçınla dəyişməsi, Barçına evlənmək istəyən Ultandazla tutaşması Alpamış bizim nəzərimizdə Beyrək qədər ucaldır. Süjet oxşarlığı hər iki xalqın dastanının bir qaynaqdan qaynaqlandığını sübut edir [174, s.152].

Əgər ən qədim türk dastanlarını, məsələn, «Yaradılış», «Oğuz Kağan», «Ərkənəkon», «Köç» dastanlarını nisbətən yeni dastanlarla, xüsusən «Kitabi-Dədə Qorqud»la müqayisə etsək, ölümsüzlük daşıyan Erlik, Ülgen kimi tanrıların yerdə daşıyıcısının Qorqud olduğunu görürük. Əlişir Nəvai yazırdı ki, «o özündən əvvəl olmuşlardan və özündən neçə il sonra olacaqlardan xəbər verirdi» [174, s.152].

Ölümsüzlük motivi mifdən gəlir. «Ozan» mifində ölümsüzlük axtaran ər-arvad ozanlar yaşayan kəndə gəlirlər. Görürlər ki, hamı çalır, oxuyur. Ölənlər də yoxdur. Burada qalmalı olurlar. Arvad yerli adamlardan soruşur ki, nə üçün sizdə ölüm yoxdur? Onlar cavab verirlər ki, gərək ölümdən qorxmayasan. Adamlar arvadın ölümdən qorxdığını, ölüm gətirəcəyini düşünüb onu öldürürlər. Əri soruşanda cavab verirlər ki, arvadın qazanda qaynayır. Kişi mütəəssir olub deyir ki, nə işin var Ozanda, ətin qaynasın qazanda? [26, s.98].

Qorqud eyni zamanda Koroğlunun atası kimi də tərənnüm olunur. «Koroğlu» dastanından geniş danışmamaqla onu deməyi vacib bilir ki, bəzi «Koroğlu» variantlarında, xüsusən bolqar «Koroğlu»sunda Koroğlu ölməz kimi tərənnüm olunur. Bu da varislik əlaqəsinin qırılmaz olduğunu bir daha təsdiq edir.

Dədə Qorqudla Koroğlunun ümumi səciyyəsiindən danışarkən onların hər ikisinin ilk növbədə odla bağlılığı diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda onları birləşdirən bir sıra xüsusi cəhətlər də vardır. Buraya ölməzlik, adqoyma, elçilik

funksiyaları, qurda (totemə) bağlılıq, hətta bəzi əfsanələrə görə onların arasında olan ata – oğul münasibətləri daxildir.

Dədə Qorqud tipologiyasından danışanda isə onu qeyd etmək lazımdır ki, istər Dədə Qorqudun, Koroğlunun, yaxud Alpamışın, Maaday Qaranın gücünü, qüdrətini verən dağ inamı olmuşdur. «Dədə Qorqud» dastanlarında Qazlıq dağına bir qayınata kimi, müqəddəs dağ ruhu kimi baxılırsa, eyni mifik görüşləri həm «Koroğlu»da, «Alpamış»da, həm də «Maaday Qara»da görə bilirik. Dədə Qorqud Dirsə xanın oğluna «Ana südü, dağ çiçəyi yarana məlhəmdir» sözlərini Qazlıq dağında söyləyir. Qədim miflərdə təsvir olunur ki, türk xalqlarının ərənləri o qədər nəhəng imiş ki, daşqından sonra yer yumşaq olduğuna görə bu qəhrəmanları üzərində saxlaya bilməmiş, nəhayət bu qəhrəmanlar dağ silsilələri kimi yerdən uçalmışlar. Bu məna yaddaşımda koroğlunun Çənlibelə – öz qəhrəman nəhəng yurd daşına pənah aparması bir növ türklüyə qayıdış kimi mənalandırıla bilər. «Ərkənəkən» dastanında da qədim türklərin Ərkənəkona – qədim türk dağına sığınması onların dağ ezzi – dağ kultundan güc alaraq artmasına, böyük bir qüvvə kimi çinlilərə qarşı dayanmasına kömək edir. «Maaday Qara» dastanında isə Ala Dağ ata, Qonur dağ ana adlandırılır. Bu dastanda insanların əcdadı dağlar hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, dağların həm ata, həm də ana kimi təsəvvür olunması bu motivin daha qədimliyini sübut edir.

Haqqında danışdığımız qədim türk dastanlarındakı aşağıdakı ümumi cəhətləri göstərmək olar:

1. Qədim türklərin allahlar panteonunun eyniliyi;
2. Dini-mifoloji strukturun eyni kökdən olması;
3. Qədim türk dastanlarında əcdad kultu;
4. Qədim türk dastanlarında dağ kultu;
5. Qədim türk dastanlarında boz qurd obrazı;
6. Qədim türk dastanlarında ölümsüzlük ideyası və s.

Yuxarıda dediklərimiz həm də qədim türklərin dünyagörüşü barədə müəyyən təsəvvürləri ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

4.2. Dastan-rəvayətlərin janr tipologiyasının mifoloji semantikasi

Dastan-rəvayətlər şifahi xalq ədəbiyyatının az yayılan qollarından biridir. Dastan-rəvayətlər dastan yaradıcılığının erkən orta əsrlər dövrünə məxsus yaradıcılıq tipidir. Dastanlara xas olan bütün bədii xüsusiyyətlər dastan-rəvayət yaradıcılığına da şamil oluna bilər. Dastanlarda xalqın tarixi keçmişi, işğalçılara qarşı mübarizəsi, məişəti, əxlaqı, dünyagörüşü, tarixi hadisələrə yanaşma üsulu, mifik düşüncə tərzı qorunub saxlanılır. Bu bütün dünya xalqlarının dastan yaradıcılığına məxsus bir keyfiyyətdir. Azərbaycan xalqının şifahi dastan yaradıcılığında da yuxarıda sadaladığımız keyfiyyətlər özünü hiss etdirməkdədir. İstər yadelli işğalçılara qarşı mübarizə motivlərini əks etdirən qəhrəmanlıq, istərsə də sevgi, məhəbbət duyğularını yaşadan məhəbbət dastanlarında tarixi-mifoloji qaynaqlara çox rast gəlinir. Tədqiqatçılar tərəfindən qəhrəmanlıq dastanlarımızın klassik nümunələri sayılan «Dədə Qorqud», «Koroğlu» eposlarında xalqın keçmişini yaşadan tarixi-mifoloji köklər barədə yetərinə deyilmişdir [44; 180; 181]. Biz də yeri gəldikcə bu haqda bəzi faktları açmağa çalışacağıq. Əsas məqsədimiz bu vaxta qədər mifoloji qaynaqları az işlənmiş «Arzu-Qəmbər», «Yaxşı-Yaman», «Lələ», «Şah İsmayıl», «Tahir və Zöhrə» və s. bu kimi dastanlarda rast gəlinən mifoloji görüşləri tədqiqata cəlb etməkdir.

Erkən orta əsrlərin epos yaradıcılığı özünə məxsus janr tipinə malikdir. Qəhrəmanlıq eposları ilə müasir anlamda başa düşdüyümüz məhəbbət dastanlarının qovşağında yaranan bu tip epos yaradıcılığı məhəbbət motivləri ilə süsləndiyi üçün onu ayrıca olaraq məhəbbət dastanlarına keçidin məhsulu hesab etmək olar. Bu tip dastanlarda qəhrəmanlıq motivləri yoxdur, ancaq qəhrəmanlıq eposlarının stilindən istifadə olunmuşdur. Bu dastanlar yığcamdır. Hadisələrin inkişafı məkan və zaman etibarilə də müəyyən coğrafi mühit və dar epoxal zamanla müşayiət olunur. Dastanın dili də sadə olur, o dövrdə qəbul olunmuş, kütləyə tez təsir edən şeir növü ilə – bayatı ilə ifadə

edilir. Belə dastanların da süjetində konkret məhəbbətlə bağlı bir mifoloji mətn – əfsanə və s. dayanır ki, bu da sonradan müəyyən rəvayətlər şəklinə salınaraq dastana daxil olur. Biz ilkin dastan-rəvayətlərin formalaşması dövrünü xarakterizə edəndə orada ayrı-ayrı rəvayətlərin məzmunca bir-birinə uyğunlaşdırılaraq bitkin məhəbbət eposunu yaratdığını görürük. Biz dastan-rəvayətlər kimi bəhs etdiyimiz «Lələ», «Yaxşı-Yaman», «Aşıq və Yaxşı», «Arzu-Qəmbər» dastanlarında da bu inkişafın getdiyini müşahidə etmişik. Belə ki, «Lələ» özünün əsatiri köklərə daha çox bağlı olması və mifoloji süjeti ilə ilkin dastan-rəvayət tipinə daha çox uyğun gəlir, «Yaxşı-Yaman»da isə nisbətən epoxal zamanın inkişaf etməsi nəticəsində dastanlaşma prosesi başlamış və «Aşıq və Yaxşı» dastanı isə dastan-rəvayət tipində qoşulmuşdur. «Arzu-Qəmbər» isə epos yaradıcılığında xüsusi çəkiyə malikdir. Artıq bu dastanda mükəmməl süjet xətti, qəhrəmanlar tipi vardır və variantlaşmaq xüsusiyyəti kimi (janr tipologiyası) keyfiyyəti vardır. Qəhrəmanların hiss-həyəcanı, duyğuları bayatının təsir gücü ilə oxucuya təlqin olunur. Bəlkə də bu xüsusiyyətinə görə prof. S.Paşayev «Arzu-Qəmbər» dastanını «bayatılı dastan» adlandırmışdır. Ancaq bu ad şərtidir. Dastan-rəvayət anlayışının eposda inkişaf dərəcəsini ifadə etmək üçün seçilmişdir.

Azərbaycan dastanları içərisində tədqiqata daha çox ehtiyacı olan dastanlar içərisində «Arzu-Qəmbər» variantlarını, «Yaxşı-Yaman» dastanını və «Lələ» dastan-rəvayətini önə çəkmək daha doğru olardı. Bu dastan variantlarını birləşdirən əsas cəhət onların kontaminasiya bağlılığıdır.

Kontaminasiyaya janrın tənəzzülü kimi baxırlar. Bu, bizim izlədiyimiz janrlarda da özünü göstərir. Bu, bir mexaniki hadisə olub bir janrdan başqa janra keçməyi, süjetlərin, motivlərin birləşdirilməsini özündə təsdiq edir. Nağıl süjetinin eynilə dastana hopmasını bəlkə də bununla izah etmək olar. N.M.Vedernikova kontaminasiyaya süjetlərin birləşdirilməsini də aid edir [159, s.160 – 162]. Bir janr daxilində süjetlərin, motivlərin bir-birini təkrar etməməsi üçün onların birləşdirilməsi də kontaminasiyanın qanunauyğunluğundan irəli gəlir. Lakin kontaminasiyanın xüsusiyyətlərini başqa-başqa janrların süjetlərində də

görmək mümkündür. Bu, daha çox nağıldan dastana keçən kontaminasiyalara aiddir. «Alı xan və Pəri xanım» dastanının məzmunu eyni adlı nağılın məzmunundan yaranmışdır. Burada kontaminasiyanın rolunu görmək üçün bu nağıl və dastanın məzmununu tutuşdurmaq lazımdır. Qəti surətdə görmək mümkündür ki, nağıl öz inkişafını eyniadlı dastanın süjetində davam etdirir. Eyni fikri «Şah İsmayıl-Gülzar» dastanı haqqında da demək olar [120, s.193]. Bu dastanın məzmunu ilə səsleşən eyniadlı dastan və nağılların olması haqda M.H.Təhmasib məlumat verir.

T.Q.İvanova da nağıllarda kontaminasiyadan danışanda əsasən onun iki tipinin olduğunu qeyd edir:

1. Ayrı-ayrı motivlərin bir süjet ətrafında birləşdirilməsi;
2. Bir neçə süjetin bir mətndə birləşdirilməsi [186, s.233].

Kontaminasiya sırf folklor hadisəsidir. O özünün inkişafında böyük mərhələlərdən keçir. Kontaminasiya təkcə nağıl motivi və süjeti ilə bağlı deyil, folklorun hər bir janrına məxsusdur. Təbii ki, janr kontaminasiyalarının öz tipik xüsusiyyətləri, bir-birindən ayıran fərqləri də vardır. Bu mənada dastan kontaminasiyası nağıl kontaminasiyasından fərqlənir. Dastan mətnlərində kontaminasiya daha geniş tərəflərə malikdir. Bütöv dastan süjetinin kontaminasiyasını digər dastanda müşahidə etmək olur. Nağıl kontaminasiyası bu xüsusiyyəti ancaq dastan süjetinə transformasiya olunduqda qazana bilir. Kontaminasiya hadisəsini mif – əfsanə – nağıl – dastan mətn və süjetlərində izləmək mümkündür.

Ə.Mirəhmədovun «Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət»ində kontaminasiya bir ədəbi əsərin süjetinə və surətlər sisteminə aid müəyyən ünsürün, ya ünsürlərin başqa əsərə nüfuz etməsi, başqa əsərlə üzvi surətdə cəmlənməsi, təhkiyə zamanı bir-birinə yaxın hadisələrin əlaqələndirilməsi kimi izah edilir [96, s.108]. Müəllif kontaminasiyanın şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrlarında təsadüf edildiyini qeyd edir.

Kontaminasiyada diqqəti cəlb edən cəhət süjetlərin həm də tipoloji müqayisəsidir. V.M.Jirmunski təsdiq edir ki, müqayisə ictimai inkişafın uyğun gələn

mərhələsində ədəbi təzahürlərin qanunauyğunluqlarının bərpası üçündür [176, s.7]. Tipoloji müqayisənin aparılmasında əsas şərt mətn süjetlərinin genetik cəhətdən «qohum» olmasıdır, tipoloji müqayisə genetik cəhətdən bir-biri ilə bağlılığı olmayan oxşar hadisə və əhvalatları ümumi inkişafda götürür. Genetik-tipoloji müqayisədə isə (kontaminasiyada) əvvəlki müqayisə növlərinin heç biri üstünlük təşkil etmir, sadəcə olaraq, ümumi ardıcılıq gözlənilməklə eynilik təşkil edən proses (qarşılaşdırılan dastanlarda) tutuşdurulur, birində olmayan, yaxud yaddan çıxan fikir tutumu o birinin vasitəsilə üzə çıxarılır [176, s.186].

Kontaminasiyanın ən bariz nümunəsinə dastan-rəvayətlərdə rast gəlinir. Dissertasiyada təqdim olunan bu dastanlar ilk dastan-rəvayətlərdən hesab olunur və yaranması haqda, dövrü haqda qəti söz demək mümkün deyildir. «Lələ» dastan-rəvayəti ilə bağlı müəllif kimi XVI əsrdə yaşamış el şairi Lələni əsas götürsək də, həmsin əsrdən əvvəl də bu dastanın rəvayət formasının mövcud olmasına, daşdan yaranan uşaq motivinin rəvayətlərdə yaşamasına şübhə etmirik.

Dastan-rəvayətlər klassik epos yaradıcılığı ilə klassik aşiq yaradıcılığı arasında boy atan məhəbbət dastanlarıdır. Bu dastan-rəvayətlərin yaranma tarixi təxminən X – XIV əsrlərə aid ola bilər. Çünki artıq bu dövrdə klassik epos yaradıcılığının inkişafı sona yetmiş, yeni janr növü isə bədii təxəyyüldə zəif formalaşmışdı. Məlumdur ki, klassik epos yaradıcıları olan ozanlar üçün qəhrəmanlıq mövzuları əsas istiqamət olmuş, dövrün bütün qəhrəmanları ozan sənətkarlığının yüksək bədii obraz səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bəs dastan-rəvayətləri də ozan yaradıcılığı hesab etmək olarmı? Bu suala birmənalı olaraq «bəli» cavabını vermək olar. Elmdə qəbul olunmuş fikrə görə, Şah İsmayıl qədər Azərbaycanda aşiq yaradıcılığı, yaradıcı aşiqlər olmamışdır. Buna səbəb isə XV əsrdən əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanın müəyyən işğallara məruz qalması, yüksək sənət dahilərinin başqa şəhərlərə köçürülməsi, bədii söz ustalarının ustadsız, müəllimsiz qalmaları ola bilər. Əgər Azərbaycanda baş verən bu durğunluq dövrlərini bununla bağlasaq,

epos sənətinin inkişafında olan bədii sıçrayışı, dastan-rəvayətlərin yaranmasını ozanların xidməti sayə bilərik. Ozanın yaddaşında olan hazır qəliblər, şeir ölçüsü, vəzn, qəfiyə sistemi – bütün bunlara dastan-rəvayətlərdə rast gəlinir. Məsələn, klassik eposda, konkret «Oğuz Kağan» dastanında rast gəldiyimiz ata – oğul mübarizə formasından hazır qəlib kimi, bir qədər məhəbbət mövzulu dastan-rəvayətlərdə struktura tabe etdirilmiş şəkildə istifadə olunduğunu görürük. Yeni klassik eposla dastan-rəvayətlər arasında ənənə, varislik əlaqələri qırılmadan davam edir. Fikrimizi dastan-rəvayətə əsasən izah etməyə çalışaq. «Yaxşı-Yaman» dastan-rəvayətində Lələnin Yaxşıya olan isti münasibətinə Yaman qısqanır və onun evdən çıxıb getməsinə tələb edir. Prof. M.Həkimov «Yaxşı-Yaman» dastan-rəvayətində Zamanın arvadı Yaxşını öz oğluna – Lələyə qısqanmasını Azərbaycan xalqının tarixinə, ənənəsinə, mədəniyyətinə zidd hesab edir. Prof. M.Həkimovun fikri ona əsaslanır ki, Azərbaycan epos mədəniyyətində «anaya aşiq olma (evlənmə)» motivi yoxdur və ola da bilməz [76, s.49]. Əgər yunan eposunda buna bənzər motiv – allahlar tərəfindən cəzalandırılan Edip mövzusu varsa da, bu, türk epos yaradıcılığı üçün keçərli deyil və hər cür əxlaqdan kənardır. Sadəcə olaraq Azərbaycan epos yaradıcılığında bu xəttin – ata ilə övladlığa götürülmüş şəxsin mübarizəsi başqa şəkildə qədim qəhrəmanlıq eposlarında müşahidə olunur. Ancaq bu motivin məhəbbət dastanına pərçim olunmasının səbəbi ciddi axtarış tələb edir. Görünür, epos yaradıcılığına daşdan yaranma motivini əlavə etməklə epos yaradıcısı olan ozan qəhrəmanlıq eposundan məhəbbət eposuna keçid etmişdir.

Azərbaycan dastan-rəvayətlərinin əsasını təşkil edən strukturdan danışanda yaxşı-yaman konfliktini də qeyd etmək lazımdır. Bu konflikt «Arzu-Qəmbər» və bəhs edəcəyimiz bu dastan-rəvayətlərdə özünü göstərir. Mənfi və müsbət çalarlı qəhrəmanlar tipində yadda qalan obrazların dastan strukturunda yeri yaxşı və yaman xislətli olması ilə ölçülür. Bu qarşıdurma səciyyəsinə duran qəhrəmanların genetik kodları da mətnin aid olduğu arxetipdən irəli gəlir. Hər bir arxetip dastan variantının formalaşdığı mətn

tipidir. Bu arxetip isə əsatirdən gəlir. M.Cəfərli də yazır ki, «Dastan mətnindəki ikili, iki elementli dünya birbaşa gerçəklikdən gəlmir. Çünki dastan artıq formalaşmış mətn tipidir. Bir tip kimi isə arxetipinə malikdir» [48, s.129]. Arxetipin isə əsasında onun bağlı olduğu əsatir və mifik dünyagörüş durur. Əsatirlərin bədii strukturunda da yaxşı-yaman əksliyi qorunaraq ümumi obrazlaşdırmanın həllini ənənəvi formada inkişaf etdirir. Əsatirlərin ənənəvilik yolu isə davamedici surətdə gedərək daha mürəkkəb quruluşa malik dastana keçidində bu qarşıdurma ona daha xas olur və dastan motivinə ötürülür. Biz də mövzu ilə əlaqədar ənənəvilikdən istifadə edərək yaxşı-yaman konfliktini özündə əks etdirən strukturu əsatir-dastan quruluşunda izləməyə çalışacağıq. Söhbət daşdan yaranan uşaqla bağlı əsatirlərin «Lələ» adlı dastan-rəvayətdə yer almasından, «Yaxşı-Yaman» adlı dastanın da cüzi fərqlənməklə «Lələ» dastan-rəvayəti əsasında formalaşması və nəhayət, onların təsiri altında yaranan Sarı Aşığın adı ilə bağlı olan «Yaxşı və Aşıq» dastanından gedir. Biz əlbəttə, əsatirdə yaxşı-yaman halını axtarmaq fikrində deyilik. Çünki əsatirdə yaman arzuolunmazdır. Burada tək-cə yaxşı halı hifz edilməkdədir. Yamanın özü də yaxşıdan doğulan mifoloji gerçəklikdir və bütün dastan növlərində özünün kökü ilə üz-üzə durmaqdadır. Necə ki Xeyirlə Şər üz-üzə dayanır. Mifoloji mətnə müraciət edək:

«Bir gəlin vaxt gəlir, vədə çatır, yükünü yerə qoyur. Gəlin uşağa baxanda az qalır ki, dəli olsun. Uşaq anadan ölü doğulubmuş. Gəlin ərinin qorxusundan tez uşağı gizlədib onun yerinə beşiyə daş qoyur və başlayır yırğalamağa.

Əri evə qayıdanda arvadının bar-yükünü yerə qoyduğuna çox sevinir. Beşiyə tərəf gedir ki, övladına baxsın. Gəlin tez yerindən qalxır. Dili tutar-tutmaz deyir ki, təzə-jə yuxuya gedib oyadarsan. Kişi day getmir, bir az gözləyir, gözləyir, amma səvri çatmır, özünü salır beşiyə. Görür ki, beşikdə gözəl bir uşaq var. Amma hər ikisini hey-rət bürüyür. Arvad görür kin, beşiyə qoyduğu daş uşaq olub, kişi də çaşır ki, bir günlük uşaq «nə atam var, nə anam, yaranmışam daşdan mən» – deyə mahnı oxuyur» [20, s.81 – 82].

Göründüyü kimi, əsatirdə ancaq yaxşı niyyət yaşamaqdadır. Yaxşı niyyətin də əvəzi yaxşı xislətli adamların əməlinə görə verilir. Bu əsatirin də əvvəlinə qadının xeyirxahlığa, yaxşılıq etməyə, ac görsə doyurmağa, qonaqcılığa meyilli olmasını göstərən parça əlavə etsək (bunu niyyətin yerinə yetməsi də tələb edir), arzulanan niyyətin baş tutmasında onun həlledici amilə çevrilməsinin nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığını görərik. Əsatirin bu strukturunu «Lələ» dastan-rəvayətində müşahidə etmək mümkündür. «Lələ» dastan-rəvayətində deyilir ki, Məkkəyə ziyarətə gedən bir yolçu gecələmək üçün bir evdə qonaq olur. Qonağı yaxşı qarşılayan, süfrəsini əsirgəməyən ev sahiblərinin dərdi var. Qonaq bunu hiss edir. Yola düşəndə özü qayıdana kimi onların uşağı olmasını Allahdan arzu edir. Bir il keçdikdən sonra zəvvar geri qayıdır, yenə bu evə qonaq düşür. Qonağı şad etmək üçün ev sahibləri divək daşını bələyərək beşiyə qoyurlar. Qonaq sevinir, beşiyə pay qoymaq istəyir. Ev sahibi deyir ki, uşaq yatıb oyatma. Qonaq nə qədər gözləsə də, uşaq oyanmır, ağlamaq səsi gəlmir. Hövsələsini basa bilməyən qonaq beşiyə tərəf gedir ki, uşağı görsün. Birdən beşikdən ağlamaq səsi gəlir. Ər və arvad heyrlənirlər. Daş uşağa çevrilib. Göründüyü kimi, mif dastanının arxetipinə çevrilmişdir. Dastanda da uşaq yiyəsi olmaq üçün yaxşı əməl tələb olunur. Yaxşı əməl yaxşı niyyətin yerinə yetməsi üçün bir vasitədir. Bunu başqa dastanlarda görürük. Uşağı olmayan Dirsə xana da xatunu məsləhət görür ki, ac görsən doyurğıl, bəlkə Tanrı əvəzini verə. Demək, yaxşılıq yerdə qalmır. Tanrı tərəfindən əvəzi ödənilir.

Əsatirin funksional strukturunda duran mifoloji oppozisiyada qarşıdurma yoxdur, bu, hiss olunmasa da, yaman təkçə əsatir yaddaşında qalmaqdadır, ancaq dastana fikir versək, orada oppozisiyada qarşı-qarşıya dayanan tərəflər olduğunu görərik. Dastanda daşdan uşaq əmələ gəlmə dual təşkilat prinsipinə əsaslanır. Yəni mövcud struktur var, ya alma vasitəsilə, ya da nəzir-niyaz paylamaqla valideynlərə cüt uşaq verilir, beşikkəsmə edilir. «Lələ» dastan-rəvayətində isə ağzidualının diləyi ilə Allahdan uşaq istənilir. Yarməmməd və arvadı yaxşı niyyətli insanlardır. Yolçunun da Məkkəyə gedib gəlməsi duasının

Allah tərəfindən müstəcəb olmasına səbəb olmuşdur. Onlar xeyirxah adamlardır, onların əməlləri yüksək məqam üçün yetərlidir: öz yaxşı məramı ilə seçilən övladlara sahib olurlar – Lələ və Zeynəb.

«Lələ» dastan-rəvayətinin əsatirlə çarpazlaşmasının da öz kökləri vardır. Məlum olduğu kimi, Lələ tarixi şəxsiyyətdir. Bayatı ustası kimi el-el gəzərək xalqın içində məşhur olmuşdur. Onun adından söylənilən nə qədər bayatılar da qorunub saxlanmaqdadır. Ancaq dastanda daha çox mifoloji obraz kimi diqqəti çəkir. Bunun səbəbi nədir? Bu tarixi prosesi əsatirin yaddaşlarda gedən assimilyasiya ilə əlaqədar zəifləməyə doğru getdiyi, öz yerini poetikləşməyə doğru gedən yaradıcılıq formasına verdiyi zamanla bağlamaq mümkündür. «Lələ» dastan-rəvayətinin mayasını təşkil edən yaxşı-yaman mövzusu da öz mayasını xalq düşüncəsindən götürmüşdü. Folklorumuzda çox rast gəlinən bu mövzunun kökü yenə qədim əsatirlərdən gəlir. Tərəfimizdən toplanmış bir xalq əfsanəsində deyilir ki, bəxt yazan bir quş varmış. Bu quş insanların taleyini təyin edər və oxuyarmış: pisə pis, yaxşıya yaxşı, yaxşıya yaxşı, pisə pis. Hərdən də çaşıb belə oxuyarmış: pisə yaxşı, yaxşıya pis. Onun oxuduqları kimin bəxtinə necə düşərmişsə, eləcə də olarmış: ya yaxşıya yaxşı, ya da yaxşıya pis. Göründüyü kimi, bu əfsanə özü qədim əcdadlarımızın dünyagörüş tərzini təşkil etmişdir. Bu dünyagörüşünün əsasında ibtidai cəmiyyətin əsas qanunu sayılan Xeyir və Şərin mübarizəsi prinsipi durur. Bu mübarizə nəticəsində şəhər qüvvələri məğlub olaraq Xeyirin ibtidai şüurda hakim roluna təkan vermişdir. Yaxşılıq da cəmiyyətin idarə olunan qüvvələrinin simvoluna çevrilərək yamandan ayrılırdı. Əfsanədən də görünür ki, yaxşıya yaxşı qisməti həmişə baş tuturmuş, pisə yaxşı isə nadir hal imiş. Bu barədə K.Abdullanın bir fikri maraqlıdır. O, «Kitabi-Dədə Qorqud»dan danışarkən yazır ki, «Mifi – nə zamansa güclü mifi, indi isə yavaş-yavaş zəifləməyə doğru gedən, yavaş-yavaş qocalan mifi yaşlı bir qəhrəman, Yazını isə öz çiçəkli çağına qədəm qoymuş gənc və ehtiraslı, məqsədinə çatacağına möhkəm inam bəsləyən, üzülməz bir qız kimi təsəvvür edirəm» [87, s.121]. Bu yerdə Mif, yəni əsatir təkcə yaddaşını vermir, bütün

ənənəsini Yazıya, folklor materialına verir. Yaxşı-yaman ideyası da bütünlüklə folklorun materialına çevrilir. Folklorla əsatirin diskriminasiyası əsatirin unudulmasına və yaddan çıxmasına səbəb olursa, digər tərəfdən dastanın doğrulmasına və yaşamasına səbəb olur. Poetik epik folklor ənənəsində bu mövzunun təzədən işlənməsinə şərait yaranır. Aşıq da yaxşının yaxşıya qismət olmasına tərəfdardır və bu yerdə Sarı Aşığın bir bayatısı yada düşür:

Aşıq Yamana gələ,
Dərdin Yamana gələ.
Yaxşı yaxşıya gedə
Yaman yamana gələ.

«Lələ» dastanının da mövzusu belə bir poetik epik folklor ənənəsi üzərində qurulmuşdur. Tədqiqatlarda epik folklor ənənəsi dedikdə əsatir və əfsanələrin formalaşmış şəkildə uyğun dastanların süjetinə daxil olması, mövzunu inkişaf etdirərək tamamlaması başa düşülür [206; 210; 222]. Biz Lələ haqqında olan əfsanələrin də dastanın əsas süjetinə qarışmış olduğunu görürük. Dastan yaradıcılığında epik folklor ənənəsini ilkin şərt kimi götürən prof. A.Nəbiyev də «Koroğlu» eposundan danışarkən ədəbi zəminə arxalanmaqla tarixi faktları əsas götürməyi vacib hesab edir [99, s.16].

Bu üç dastan arasında epik folklor ənənəsində invariantlıq «Lələ» dastan-rəvayətinin üzərinə düşür, həm də əsatirlə dastan arasındakı əlaqəni bərpa edən aralıq süjetin olmaması, ya da unudulması «Lələ» dastan-rəvayətini önə çəkir. «Lələ» dastan-rəvayətində Qəmbərlə bağlı qədim motivin xatırlanması da onun yaxşı-yaman mövzusunun daşıyıcısı olmasını istisna etmir. Deməli, «Lələ» dastan-rəvayəti struktur hadisəsidir, «Yaxşı-Yaman», «Yaxşı və Aşıq» və «Arzu-Qəmbər» isə törəmə dastanlardır. Bizə belə gəlir ki, «Lələ» dastan-rəvayətindən şaxələnərək Qəmbərin və Lələnin adı ilə bağlı iki istiqamətdə dastanlar yaradılmışdır: «Arzu-Qəmbər», «Lələ», «Yaxşı-Yaman» və «Yaxşı və Aşıq».

Sədnik Paşa Pirsultanlı «Arzu-Qəmbər» və Lələ ilə bağlı dastanları əsatir və əfsanələrdən faydalanmaqla yaranan dastanlar hesab edir. Yazır ki, «İstər «Arzu-Qəmbər», istərsə də «Yaxşı-Yaman» xəyali dastanlar olduğundan onların əsatir-əfsanələrlə əlaqəsi təbiidir. Amma məsələ burasındadır ki, Sarı Aşığın həyatı və sevgi macəraları ilə bağlı olan, real tarixi dastan sayılan bayatılı «Yaxşı və Aşıq»da əsatir-əfsanə qaynaqlarından su içmişdir» [105, s.70]. «Azərbaycan xalq əfsanələri» kitabında çap olunan «Bələk daşı», «Qızıl beşik», «Lələ» əfsanələri bu mövzunun köklərinin qədim olduğunu, əsatiri qaynaqlara bağlandığını sübut edir [30]. Burada əfsanəvi Lələ ilə tarixi Lələ qarşı-qarşıya durur. İ.Abbasov da Lələni tarixi şəxsiyyət kimi Sarı Aşıqla birgə yad edildiyini, bayatı ustası olduğunu qeyd edir [1, s.69]. «Lələ» dastan-rəvayətində hətta onun dəfn edildiyi Arqalı qəbiristanlığının adı çəkilir. S.Pirsultanlı da Füzuli rayonunun Əhmədallar kəndinin yaxınlığındakı Arqalı qəbiristanlığında dəfn olunmasını təsdiq edir [106, s.88].

«Lələ» dastan-rəvayətlərimizin ən qədim nümunəsidir. Biz həmin dastanı «Yaxşı-Yaman» dastanı ilə tutuşdursaq, buna əmin ola bilərik. Qeyd edək ki, hər iki dastan eyni kökdəndir. Süjeti eyni olsa da, müəyyən fərqləri vardır. Bu dastanlarda yaxşılıq etmək, ac doyurmaq, qonağa süfrə açmaq kimi qədim adətlərimiz vardır. Bu dastanları birləşdirən bir xətt də vardır – övladsızlıq. Əski türk dastanlarını yadımıza salsaq, övladsızlıq dərdinin, ata çırağını yandıracaq oğul həsrətinin dastan süjetlərinin leytmotivini təşkil etdiyini görərik. Təsadüfi deyil ki, övladsızlıq qədim türk cəmiyyətində atanın günahı kimi qarşılandığından, o bu günahı sərvətini paylamaqla, ac-yesir donatmaqla, doydurmaqla yumalı olur. Bundan sonra Tanrının mərhəməti sayəsində arzusu yerinə yetir. «Lələ» və «Yaxşı-Yaman» dastanlarında da belədir. Qonağın duası ilə Yarməmməd və Zamanın övladı olur. Ancaq uşaq daşdan yaranıb. Burada heç bir qeyri-adilik yoxdur. Daşdan yaranan uşaq motivi əski görüşlərlə bağlıdır. Daşın uşağa çevrilməsi və əksinə, insanın daşa çevrilməsi qədim görüşlərdən biridir. Hər iki dastanda uşaq tək olduğu üçün onun adını Lələ qoyurlar. Tək uşaq motivi də türk mifologiyasında geniş yayılmışdır.

Yakut törəyiş dastanında da Ər-Soqotoh təkdir. Onun da nə atası, nə anası var. Maraqlıdır ki, Ər-Soqotoh da dastanda Qara xanın yaxın qohumu kimi verilir [124, s.33]. Ər-Soqotoh qəhrəmandırsa, Lələ də vergilidir. Onun vergisi hələ ürgəncdəyənkən verilib. Lələnin mayası olan daşın sehri, ilahi qüdrəti barədə tədqiqatçılar araşdırmalar aparmışlar. Lələ də hər şeydən xəbərdardır. Haqq aşığıdır. Ona görə də hər iki dastanda yaxşılığın özü kimi yadda qalır. Bu xüsusiyyətə Zeynəb və Yaxşı da malikdir. Çünki onların da mayası yaxşıqla yoğrulub. Lələ – Zeynəb və Lələ – Yaxşı dualanmış olduqlarından gələcək həyatlarında yaxşıistər tanrının himayəsindədirlər. Bu, xalq arasında da belədir. Dastandan da görünür. Zamanın onu öldürmək istədiyi onu haqq aşığı edən qüvvənin köməyi ilə əyan olur. «Yaxşı-Yaman» dastanında təsvir olunur ki, «Zaman Lələ ilə Yaxşının isinişməsinə dözə bilmir. Qərara alır ki, Lələni öldürsün. Zaman nacağı götürüb çaya gedir. Deyirlər Lələ haqq aşığı olduğu üçün bu iş ona əyan olur» [93, s.46]. Zaman pis xislətli olduğuna görə Lələ ona Yaman adını verir.

Burada Lələnin advermə funksiyası da üzə çıxır. Yaxşı-yaman kontekstində verilən adlar özünü doğruldur. Zeynəb Lələyə olan yaxşı münasibətinə görə Yaxşı adını alır. Lələnin dilindən deyilən bayatıda bu ad təsdiqlənir:

Bir quş gedir havadan,
Qanadı zil qaradan.
Yaxşı, qonaq saxladın,
Evin olsun abadan. [93, s.34]

Demək olar ki, dastanın yarısına qədər Zeynəb, yarısından sonra Yaxşı adı çəkilir. Bu da yaxşı-yaman kontekstinin tələbinə uyğundur. Zeynəbə Yaxşı adı verilməsi də həlim xasiyyəti, səmimiyyəti ilə bağlıdır. Zeynəbin Yaxşıya çevrilməsi üçün bu xarakter həlledici rol oynayır. Lələ və Yaxşı ilə konfliktdə duran obraz Zamandır. Bu adın özündə də şərtlilik vardır. Bu adın əvəzinə

başqa ad da seçilə bilərdi. Ancaq zaman məfhumuna uyğun olaraq, yaxşı-yaman halı zamana tabe olduğundan geniş anlamda Zaman adının Yamana çevrilməsində qanunauyğunluq özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, hər üç dastanda Lələyə (Aşığa) mane olmaq istəyən Yaman adlanır. Aşağıdakı bəndlərdə Yamanın psixologiyası açılır.

«Yaxşı-Yaman»da:

Necə Zamanı görüm,
Özü yamanı görüm.
Nə yaman məni görsün,
Nə mən Yamanı görüm.

«Yaxşı və Aşıq»da:

Aşıq samanı görüm,
Ölsün Yamanı görüm.
Nə Yaman məni görsün
Nə mən Yamanı görüm.

«Lələ» dastan-rəvayətində:

Ələmin naləsiylə,
Dağların laləsiylə.
Razıdır Lələ ölə,
Qalmaya beləsiylə.

Yaman obrazı hər üç dastanda eyni funksiyanı yerinə yetirir. O öz yamanlığı ilə yaxşılığın tərəfində duran Lələ (Aşıq) və Yaxşı ilə qarşı-qarşıya durur. Lələ və Aşıq haqq aşığı olduqları üçün onların bütün mətləbləri haqq tərəfindən yerinə yetirilir. Lələnin haqq aşığı olmasına inanmayan Yamana

Lələ qışın oğlan çağında tağda olan yemiş dərir. Haqq aşığını sinamalar hər üç dastanda kifayət qədərdir.

Lələ həm də gələcəyi görəndir. Lələ baş verəcək hadisələri duyur. Hər şey ona qabaqcadan əyan olur. Yamanın qovun istəməsi, qovunun toxumundan göyərən yarpaqdan qara qoyunun yeməsi, qara qoyunun quzusunun ətini Gözəl şahın arvadının yeməsi və uşağı olması, bu uşağın da Lələyə aid olması onun uzaqqörənliyinin sübutu kimi diqqəti cəlb edir. Hər dəfə bunlar baş verdikcə, o bu işlərin axırını bilirmiş kimi «Lələni işə saldınız» deyir. Lələnin oğlu olması məsələsi daşın uşaq verməsinə olan inamı doğruldur. «Lələ» dastanında bu hadisə belə təsvir olunur: Gözəl şah Lələdən oğlu olması münasibətilə onu təbrik etməsini istəyir. Lələ isə uşağın öz oğlu olduğunu şaha bildirir. Gözəl şah hiddətlənir və onun boynunu vurdurmaq istəyir. Lakin ağsaqqalların xahişi ilə bu fikirdən əl çəkir. Lələ deyir ki, hərəməz üç dəfə bu uşağı öz adıyla çağırmaq. Kimə səs versə, deməli, onundur. Gözəl şah uşağı «Xaqan» deyə səsleyir, cavab gəlmir. Lələ «Qəmbər» deyəndə uşaq «Ya Rəbbiyi-Lələ» deyib dil açır [119, s.30].

Daşdan uşaq əmələ gəlməsini sübut edən çoxlu pirlərimiz vardır. Bəhlul Abdulla Goranboy rayondakı «Daşpir» haqqında yazır ki, Zuvand kəndindəki «Qalalar» deyilən yerin günbatan istiqamətindəki «Daşpir» adlanan daşdan sonsuz qadınların uşaq diləməsi müşahidə olunmuşdur [3, s.52].

Ağbaba bölgəsindən toplanmış bir əsatirdə də başdaşının uşaq verməsi məsələsi nəzərə çarpdırılır. «Qədim vaxtlarda iki qonşu varıydı. Biri yaşdıydı, biri cavan. Əmə ikisinin də dərdi biriydi, əvlətdəri yoxuydu. Qəzə elə gətirdi ki, bir gün qoca qonşu xəsdələndi, yolunun o yannıx olduğunu başa düşüf cavan qonşusunu yanına çağırırdı: «Mən öləcəm, əmə mənim başdaşıma belə yazdırarsan:

Bu şana

Bu şöhrətə, bu şana,

Öləndə sonsuz öldüh,

Daşı qoydux nişana.

Söz ağzınnan çıxan kimi kişi canını tafşırdı. Bir-iki sahat keçmədi ki, kişinin arvadı da öldü. Nolacax, yas yasa qarışdı. İkisini də dəfn-kəfin elədilər. Cavan qonşu qonşusunun vəsiyyətinə əməl etdi.

Bir gün qonşu gecə yatanda qonşusunun ruhu yuxusuna girdi: «Ay qonşu, Allah səni qonşuluxdan əhsih eləməsin. Mənim sənnən bir xayışım var. Arvadına denən tezdən hələ quş-muş qalxmamış getsin bulağın üstünə. Saçını tişinə alıf desin: Ey suyun sahibi, mənə bir övlad ver. Sonra elə orya yaxın, ya elə suyun içinnən bir qol boyda uzunsoy daş götürüf gətisin əvə. Həmin gün günortuya qalxanda arvadınnan bərabər qəbristanniğa, qəbrimin üstünə gəlin. Gələn kimi arvadına tafşır əlindəki həmin daşnan başdaşımı taqquillatsın. Elə ki, o, daşı başdaşıma vurdu, sən başdaşıma yazılan bayatıyı oxu. Bu dedihlərimi eləsən sənnən çox razı qalardım».

Kişi oyanan kimi yuxuda gördühlərini arvadına danışdı. Arvat da deyiləni qavıl elədi. Bərabər gəldilər qəbristanniğa. Düz getdilər qonşunun qəbrinin üstünə. Arvad əlindəki daşı başdaşına vuran kimi əri başdaşındakı bayatını oxudu:

Bu şana,
Bu şöhrətə, bu şana,
Öləndə sonsuz öldüh,
Daşı qoydux nişana.

Bu sözdər kişinin ağzınnan çıxan kimi başdaşından bir ah, bir nala qopdu. Sonra bir ağlamaq səsi gəldi. Arvatnan kişi belə baxdılar nə, arvadın əlindəki daş dönüf bir körpə oğlan uşağına. Elə ağlıyan da odu. Arvad tez onu ətəyinə pühdü, sevinə-sevinə əriynən bərabər evinə gətirdi. Uşağın adını Lələ qoydular. Sonralar Lələ söz deyən, bayatı söylüyən oldu». (Söyləyəni İmanı baba, 80 yaşlı, Ağbaba bölgəsi, Çivinli kəndi. Toplayanı Tacir Səmimi)

Daşın övlad verməsi həm də su kultu ilə, su əyəsi ilə ilişkili olduğundan bu əfsanədə də bulağın möcüzəli xarakteri daşla birləşərək qədim inanışın yaranmasına və övlad həsrətinin həll olunacağına səbəb olmuşdur. Su məsələsi başqa bir əfsanədə yenə də övlad istəmənin mənbəyinə çevrilərək yaddaşda yaşamaqdadır. Ağbaba bölgəsinin Güllübulaq kənd sakini 70 yaşlı Lalə nənədən toplanmış bir əfsanədə də deyilir ki, qədim zamanlarda bir ər-arvad var imiş. Onlar övlad üzünə həsrət imişlər. Bir gün arvad buna dözməyib bir daşı qurşağına bağlayır, su quyusuna sallayıb belə deyir:

Ağ daş deyə bələdiyim,
Haqdan dilək dilədiyim,
Qurşağıma doladığım...
Mövlam buna bir can versin.

Arvad qurşağı quyudan çıxaranda gözlərinə inanmır. Baxır nə, daş dönüb olub uşaq. Arvad sevinə-sevinə uşağı evinə gətirir. Uşaq böyüyüb boya-başa yetəndən sonra işi başa düşəndə belə deyir:

Lələyəm o başdan mən,
Yeməyəm hər aşdan mən.
Nə atam var, nə anam,
Yaranmışam daşdan mən.

Daşın uşaq vermə məsələsi «Yaxşı-Yaman»da da vardır. Uşağın adı isə Qəmbər yox, Budaqdır. Oğluna xitabən dediyi bayatı da Lələnin (daşın) uşağın yaradıcısı olmasına işarə kimi diqqəti çəkir.

Lələ sənin lələndi,
Göz yaşı səpələndi,
Lələ şah qapısından
Budağı şələləndi. [80, s.50]

Xalq təfəkküründə qara qoyunun ətindən yedikdə uşaq sahibi olma təsəvvürü yaşamaqdadır. «Lələ» və «Yaxşı-Yaman» dastanlarındakı qara quzunun ətinin yeyilməsi və Gözəl şahın uşağının doğulması «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Dirsə xanın da bu cür etməsinin mənasını açıqlayır. «Kitabi-Dədə Qorqud»da da qara qoyunun ətindən sonsuzlara yemək verilməsi də buna işarədir. «Dirsə xan oğlu Buğacın boyu»nda Dirsə xana sonsuz olduğuna görə qara qoyun yəxnisindən verirlər. «Kimün ki oğlu-qızı yox, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyün, qara qoyun yəxnisindən önünə gətirün, yeyərsə yesün, yeməzsə dursun, getsün» [88, s.19]. «Lələ» və «Yaxşı-Yaman» dastanlarında da şahın arvadı uşağı olsun deyə Lələnin qara quzusunu kəsdirib yeyir. Burada qara rəngin də simvolik mənası vardır. Qədim türk dillərində qara güc, qüvvət və s. mənalarını verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dastanlarda başqa surətlər də üst-üstə düşür. Gözəl şah və onun arvadı həm «Lələ» dastanında, həm də «Yaxşı-Yaman» dastanında Lələ ilə münasibətdə olan surətlərdir. «Lələ» dastanındakı Qəmbərlə bağlı hadisəyə qayıtmaq istəyirəm. Elə ki uşağın beşiyinin altını süpürürlər, uşaq dönüb qapqara daş olur. Münəccim gəlib bu işi belə izah edir:

- Eviniz yıxılsın, yazığın başına oyun açdınız. Lələ nahaqdan körpənin adını Qəmbər qoymayıbmış. O, Qəmbəri öz adı ilə qoşalaşdırıbmış. Axı, Lələ haqq aşığıdır. Lələnin kəsdiyi qovunun toxumu da daş idi. Lələ onu çölə səpdi, bostan oldu. Qara qoç onun bir tağını yedi, daşa döndü. Qara qoyun yedi, qara quzu doğdu. Quzu da, onun anası da Lələnin mehr-ülfəti idi. Qara quzunun ətindən xanım yedi, o saat boynuna uşaq düşdü. Oğlan doğdu. Lələ nahaqdan uşağın adını Qəmbər qoymadı. Axı, Qəmbərin də mayası daş olub. Qəmbər – daş deməkdir. Çünki Lələ də daşdan yaranıb. Lələ – daş, Qəmbər – daş [119, s.31].

Bu hadisənin təsviri «Yaxşı-Yaman» dastanında yoxdur. Orada Lələnin oğlunun adının Budaq olduğu bildirilir. Qəmbər və Budaq daha çox mifoloji görüşlərlə bağlı olduğundan «Yaxşı və Aşıq» dastanında adları çəkilmir.

«Lələ» və «Yaxşı-Yaman» dastanlarında Yaxşının ölümü və Lələnin bunu hiss edib onun qəbri üstündə qar yağdığını görür və haqq aşığının tənəli bayatısından sonra qar əriyir, özünün də öləcəyini hiss edir. Qəbrinin hazır olduğunu görür. Dastanların belə sonluqla qurtarması onların sevgili olduqlarını düşünməyə əsas verir. Baxmarayaq ki, bu, dastanlarda hiss edilmir. Ancaq nəzərə alsaq ki, Lələ və Yaxşı (Zeynəb) qədim adəti – «ac görsən doyur, çılpaq görsən geyindir, bir sözlə, yaxşılıq et» prinsipini yaşadan valideynlərə bu əməllərin müqabilində bəxş edilib, demək, onlar bir-birilərinə doğma və yaxındırlar. Bu da onları əkizlər kultuna yaxınlaşdırır. Bu kultun tələbinə görə, əkizin biri ölərsə, o biri də həyatını ona qurban verməlidir. Bizə belə gəlir ki, məhəbbət dastanlarındakı eşq badəsi içmiş qəhrəmanlar, eləcə də «Yaxşı və Aşıq» dastanındakı aşıqlər yaxşı-yaman kontekstindəki Lələ və Yaxşıdan bəhrələnərək boy atmışlar.

«Lələ» və «Yaxşı-Yaman» dastan-rəvayətlərində bacı kimi təsvir olunan Yaxşı artıq «Yaxşı və Aşıq» dastanında sevgiliyə çevrilir. Belə bir hala ancaq bu dastanlarda rast gəlinir. Görünür, Yaxşının sevgisindəki dəyişiklik sadə məsələ deyilmiş. Bu aktı qərarlaşdırmaq üçün Lələ obrazını da rekonstruksiya etmək məsələsi ortaya çıxmışdır. Lələnin haqq aşığı olması da buna imkan vermişdir ki, Lələ Aşığa çevrilsin. Kontekstdə Lələnin bütün keyfiyyətləri saxlanılır, addəyişmə yolu ilə Yaxşının məhəbbətinə şərik çıxmaq önə çəkilir. Addəyişmə mifologiyada yayılmış üsullardan biridir. Görünür, sonrakı dövrlərdə Lələni Yaxşı məhəbbətinə ucah etmək üçün onu öz kökündən ayıraraq Aşıq obrazına çevirmiş, bununla da məsələnin «hüquqi» tənzimlənməsini başa çatdırmışlar. Xalq dastanlarında Aşıq obrazının yaranması XVII əsrdə yaşamış Sarı Aşığın adı ilə bağlıdır. Sarı Aşığın da bayatı ustası olması onu Lələ ilə qoşalaşdırmış, cəfakeş Aşıq obrazının təşəkkülünə səbəb olmuşdur. Görkəmli tədqiqatçı, filologiya elmləri doktoru, prof. Azad Nəbiyev yazır ki, Sarı Aşığın məhəbbəti xalq içərisində geniş yayılmışdır. Məhz onun həyatı ilə bağlı müstəqil dastanın yaranması tamamilə təbiidir [29, s.10].

Aşağıdakı gəraylı da Lələninindir.

Əlbəttə, düşər kəndisi
Hər kim quyu qazar əyri.
Bir düzə bərabər olmaz
Yığılsa səd həzar əyri.

Hər kişinin suç özündən,
Salam vermə, qaç üzündən.
Düşər mövlanın gözündən
Ona salsa nəzər əyri.

Lələ minər əcəl atı,
Gedib gəzər qiyamatı.
Kimin ki olmasa zati
Leylü-nahar gəzər əyri.

Dastan yaradıcılığında istifadə olunan məqamlara «Yaxşı və Aşıq» dastanında da rast gəlirik. Uşaqların mollaxanada bir yerdə oxuması, əsas qəhrəmanın çobanlara kömək etməsi, pərinin yuxuda Yaxşını ona buta verməsi, bundan sonra onun haqq aşığı olması hazır dastan qəlibləridir. Bizə tanış olan Yaxşı, Zeynəb, Zaman, Yaman adlarının «Yaxşı və Aşıq» dastanında da işlənməsi bu paralelliyi qüvvətləndirir. Bu paralelliyə Aşığın eldən, obadan ayrılaraq, özünə koma düzəltməsi, tənha yaşaması, arzu edilən vaxt peyda olması, hər sirri açması və s. oxşarlıqları da əlavə edə bilərik. Aşığın hətta Qəmbər kimi bəddua etməsi də vardır. Bu bədduanın təsiri ilə Yaxşını almaq istəyən adaxlı toy günü ölür. Xızırın istənilən anda lazım olan yerdə ola bilməsi keyfiyyəti Aşığın da xüsusiyyətidir. O da gözünü açıb-yumunca istənilən andaca Yaxşının yanında olur və geri qayıda bilir. Yaxşı-Yaman motivi «Yaxşı və Aşıq» dastanında da keçərlidir. Yaxşı və

Yaman obrazları hər üç dastanda əks qütblər kimi iştirak edir. Burada da qütblərə bölünən digər insanlar da vardır. Aşıq, Yaxşı və Zeynəbə qarşı duran tərəf Qara İbrahim və İmandır (Yaman). Dastandan alınan məntiqi nəticə isə budur ki, Xeyirlə Şərin, Yaxşı ilə Yamanın mübarizəsində Xeyirin, Yaxşının mənəvi qələbəsi labüddür. Baxmayaraq ki, Aşıqla Yaxşı öz butalarına bu həyatda qovuşa bilmirlər. Yalnız qəbir evində birləşə bilirlər. O biri dastanlara uyğun olaraq «Yaxşı və Aşığ»ın da sonu ənənəvilikdən kənara çıxmır. Hər üç dastanda əvvəlcə Yaxşı ölür. Dastanlar belə sonluğu ilə «Arzu-Qəmbər» və digər dastanlardan fərqlənir. Belə ki, digər dastanlarda kişi qəhrəmanlar öz ölümləri ilə sevgililərini qabaqlayırlar.

Aşığı Lələyə yaxınlaşdıran bir xüsusiyyət də onun tənhalığa çəkilməsi, özünə çardağ tikib tək yaşamasıdır. Aşığın uzaqqörenliyi öz proobrazlarına nisbətən bu dastanda daha çox diqqəti cəlb edir. Bu cəhətdən Aşıq Lələnin daha da inkişaf etmiş xələfidir. Aşıq həm də keçmiş və gələcəyi bilmə, xəbər vermə, qəlbləri oxuma qabiliyyətini sətiraltı mənalarla şeirlə ifadə edə bilir. Bunu aşağıdakı misralardan da duyuruq.

Mən aşiq dərmə-dərmə,
Dərməni dərmə-dərmə.
Əkilməmiş bostandan,
Tikilməmiş çardaxdan,
Doğulmamış bir oğlan,
Çağırır dərmə-dərmə.

Açması isə belədir: «Kaş bir oğlan olaydı, burada bir bostan əkəydi. Mənim də bir oğlum olaydı, bostanın qırağında bir qəlbi çardax tikəydi. Çardaxda oturub bostanı qoruyaydı. Bostana girən olanda oğlum çağırır deyəydi: Bostana girən, yemişləri dərmə-dərmə» [80, s.144].

Aşığın belə qəlb oxumaları, uzağı görməsi dastanda çoxdur. Bu da həmin dastanları bir-birinə yaxınlaşdıran xüsusiyyətlərdir. Aşığın «Yaxşı və Aşıq»

dastanında Yaxşının gözəlliyini qiymətləndirməsi də «Yaxşı və Yaman»da Lələnin fikri ilə üst-üstə düşür və bu dastanların eyni kökdən boy atmasını təsdiq edir.

«Yaxşı və Aşıq»da:

Mən aşiq Günəş handa,
Gün handa, Günəş handa.
Üz görə deməz Aşıq,
Sən handa, Günəş handa? [29, s.145]

«Yaxşı-Yaman»da:

Eləmi gün aşanda,
Xalları gün nişanda.
A Yaxşı, sən də yaxşı,
Sən handa, Günəş handa? [80, s.46]

Yaxşının gözəlliyinin qiymətləndirilməsi «Lələ» dastanında müşahidə olunmasa da, Aşığın hər şeydən xəbərdar olması başqa sınımalarda üzə çıxır. O, Lələdən fərqli olaraq öz duyumlarını bayatının dili ilə verir, adamları düşünməyə vadar edir. Bu cəhətdən aşağıdakı bayatı xarakterikdir:

Mən Aşıq qan ayağı,
Qan əli, qan ayağı.
Aşıq bir şey görübdü
Üç başı, on ayağı. [29, s.150]

Aşığın bu cür duyumu onun müasir həyatdakı müşahidələri ilə bağlıdır. Çünki o, real həyatda yaşayır. Lələdən fərqli olaraq mifoloji köklərdən azaddır, ancaq bununla belə o da qədim düşüncənin tələblərinə tabedir. Çünki onu buta edən taleyini də həll etmişdir. O nə qədər yaxşı olsa da, yamanların

əhatəsindədir. Dastan yaradıcısı da ənənəvilikdən istifadə edərək onu əvvəlki köklü dastanlardan ayırmamışdır. Ancaq «Lələ» və «Yaxşı-Yaman» dastanlarından fərqli olaraq bu yaxşı-yamanlıq təzahürləri «Yaxşı və Aşıq» dastanında daha güclüdür. «Lələ» dastan-rəvayətində rast gəldiyimiz epizodik surət kimi Zeynəb adı improvizasiya olunaraq burada, «Yaxşı-Yaman» dastanında yaxşılığın mücəssəməsi olan obraz kimi, Yaxşının anası olaraq iştirak edir, xeyirin qələbə çalmasını istəyir. Ancaq bunun əksinə olaraq, Aşığın atası Qara İbrahim yamanlığa kömək etməklə bu kontekstdə yeni surət kimi dastana daxil olaraq yaman səciyyəsini daşıyır. Qara İbrahim yamanlığa yardım edən köməkçi obrazdır. Yamanlıq yaxşılıq doğurduğu kimi, o da Aşığı yaxşı məkanına bəxş edib. «Lələ» dastan-rəvayətindəki Gözəl şah da bu cür yamanlığa bənd olan köməkçi tipdir. Onun Lələyə olan münasibəti Qara İbrahimin oğluna olan münasibəti ilə eynidir. O da Lələni qovmuşdu, Qara İbrahim də oğlunu evindən qovur. Bütün bunlar folklor ənənəsi ilə bağlı olan məsələlərdir. Daha dərinə getsək, yunan mifologiyasındakı Kronun yamanlıq mücəssiməsi kimi (doğulan uşaqlarını udması) yaxşılıq mücəssiməsi təsiri bağışlayan Zevsə məğlub olması da bu problemin qədimliyindən xəbər verir. Bir çox Azərbaycan nağıllarında da padşah öz taxtını qorumaq üçün yeni doğulan uşaqları məhv etdirir.

Dastan-rəvayətlərin içərisində bitkin forma kimi seçilən dastanlardan biri də «Arzu-Qəmbər»dir. Bu dastanın türk xalqlarının folklorunda 12-dən yuxarı variantı məlumdur. «Arzu-Qəmbər»in qədim dastan olması onun həm bayatılı formada olmasından, həm də Qəmbərin mifoloji köklərlə bağlı olmasından xəbər verir.

Əlimizdə olan variantların hamısında bayatı formasından geniş istifadə edilmişdir, bu variantlar həm də bir-birini tamamlayan əski görüşlərlə zəngindir. Azərbaycan xalqının əski mifoloji görüşləri «Arzu-Qəmbər»in Ordubad variantında daha qabarıqdır. Ordubad variantı xalqımızın milli-mifoloji dünyagörüşünə məxsus olan motivlə başlayır. Yeni dastanda deyilir ki, kiçik qardaş öz zərgərlik dükanında işlərkən dərviş libasında nurani bir qoca içəri

girdi. Usta Cahanın dərini bilib cibindən bir alma çıxartdı, dedi ki, bu almanı iki yerə bölüb birini qardaşına ver, arvadı ilə bərabər yesin. O biri yarısını sən öz arvadınla ye. Bunu deyib dərviş yox oldu. Doqquz ay, doqquz gündən sonra Cahanın bir oğlu, qardaşının – Əmir padşahın isə qızı oldu. Onlar şadyanalıq etdilər. Məclisin ortasında dərviş gəldi. Oğlanın adını Qəmbər, qızın adını Arzu qoydu və onları bir-birinə beşikkəsmə elədi.

Qeyd edək ki, almanın möcüzəli xassəsinə başqa dastan və nağıllarımızda da rast gəlinir. Qədim insanlar almanın uşaqvermə xüsusiyyətinə inanmışlar. Həm də qeyd olunduğu kimi, alma sonsuzlara oğul payı verir. Eyni zamanda bu uşaq tək olur. Dastandakı Qəmbər və Arzu da hərəsi öz ailəsində təkdir.

Ordubad variantı daha çox nağıla oxşayır. Süjet xəttinin ardıcılığı, kompozisiyanın mifoloji bitkinliyi onu dastandan çox nağıla oxşadır. Ancaq yeri gəldikcə bayatı formasından istifadə edilməklə nağıldan dastana keçid baş verir.

Elm aləminə bu dastanın çox versiya və variantları məlumdur. Bu dastanın türk xalqlarının folklorunda 12-dən yuxarı variantı məlumdur. Bunlardan 5, yaxud 6 Quzey Azərbaycan, 2 kırımtatar, 2 Güney Azərbaycan, 2 İraq-türkman (Tuz Xurmatu və Kərkük variantları) və digərlərini göstərmək olar. Bu dastan variantlarının toplanması, nəşri və tədqiq olunmasında bir çox alimlər böyük əmək və qüvvə sərf etmişlər. Onlar öz faydalı fəaliyyətləri ilə bu qədim dastan növünün toplanılıb üzə çıxarılmasına çalışmış və buna nail olmuşlar. Onlardan Əta Tərzibaşının, Əbdüllətif Bərdəroğlunun, Sədnik Paşa Pirsultanlının, Cəfər Bəkirovun, Azad Nəbiyevin, İsrafil Abbaslının, Qəzənfər Paşayevin və başqalarının adlarını qeyd etmək lazımdır. Bu dastan haqqında məlumata İsmayıl bəy Qasıralının Baxçasarayda 1879-cu ildə çap etdirdiyi «Xəzineyi-Əxbar» ensiklopediyasında da rast gəlinir. O, tərtibçisi olduğu bu ensiklopediyada Molla Abbas Fransəvi imzası ilə Arzu adını şərh edərkən bu dastanın adını çəkir.

Bu variantları qədim dövrün tarixi və mifoloji hadisələrini əks etdirmək xüsusiyyətlərini əsas tutaraq onları iki qrupa ayırmaq olar: Ən qədim dövrləri əks etdirən, yəni daha çox mifoloji qatlara malik versiyalar və nisbətən sonrakı dövrlərə aid versiyalar. Mifoloji qatları əks etdirənlər içərisində Azərbaycan versiyasının Gəncə, Ordubad, Qarayazı variantlarını, İraq-türkman və kırımtatar versiyasının ikinci variantını göstərmək olar. Bu variantlarda mifoloji qatların üstünlük təşkil etməsi Qəmbərin qədim türk əcdadlarımızın mifik düşüncəsində tutduğu yerlə bağlıdır. Bu variantlara fikir versək, orada Qəmbərin ilxıçı, çoban, ovçu, haqq aşiqi-nəğməkar kimi fəaliyyətini görürük. Qəmbərin mifoloji dünyagörüşdə oynadığı ilk rol ilxıçılıqla bağlıdır. O, atların hamisi, ilxıçıların himayədarı kimi mifologiyada ilk rolunu oynayır. Bu obraza hami-ilxıçı kimi Orta Asiya, kırımtatar, qırğız, uyğur türklərinin folklorunda Qəmbər-ata, Baba-Qəmbər şəklində daha çox rast gəlinir. Dini əfsanələrdə də Qəmbər-atanın adı Həzrət Əlinin adı ilə birgə çəkilir. O, Həzrət Əlinin atı olan Düldülün baxıcısı kimi xatırlanır. Aşıq yaradıcılığında da, xüsusən «Alı xan – Pəri xanım» dastanında aşağıdakı bənddə Qəmbəri Həzrət Əlinin atının qulluğunda durması yada salınır:

Bircə de görüm günahım hansı,
Silinsin könlümün qalmasın pası.
Düldülün sahibi Qəmbər ağası,
Övladi-Musaya bağışla məni.

«Arzu-Qəmbər» dastanının kökü qədim mif və əfsanələrimiz ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu uğursuz məhəbbət haqqında, dastanın süjetinə oxşar müxtəlif miflər və əfsanələr də mövcuddur. Məsələn, «Gəlin qaya» əfsanəsi özünün strukturuna görə qismən «Arzu-Qəmbər» dastanına oxşayır. Əfsanədə qeyd edilir ki, Hacı Abdalın və Pərişanın övladı yox imiş. Uzun illərdən sonra Pərişanın verdiyi almanın nəticəsində onların bir qızı və iki oğlu dünyaya gəlir. Dastanda olduğu kimi əfsanədə də Hacı Abdalın qızı Zümrüd

çobana aşiq olur. Atası isə onu varlı adama ərə vermək istəyir. Zümrüd isə varlı oğlu Həsəni bəyənmir. Həsən Zümrüdü qaçıрмаq istəyir. Atışmada Zümrüdün qardaşları öldürülür. Ata-anası da dərddən ölür. Hacı Abdal öləndə qızına qarğıış edir ki, gəlin ölsün, qaya olsun. Zümrüd atasına baş çəkməyə gəlir. Bağda onu yuxu tutur, yuxuda atası onu rədd edir, deyir: «Namərd qızım, sən daşa dön, gəlin öl, qaya ol». Qız diksinib ayağa qalxmaq istəyir, amma tərpnə bilmir. Arxasında uşaq qayaya dönür [25, s.95 – 99].

Bu mövzu türk mifologiyasında da geniş yayılmışdır. V.N.Basilov türkmənlərdə də Qəmbər-ata ilə bağlı maraqlı əfsanəni qeydə alıb. Əfsanədə Həzrət Əlinin atının nə səbəbdənsə arıqladığı qeyd olunur. Həzrət Əli Qəmbər-atadan bunun səbəbini soruşur. Qəmbər-ata cavab verir ki, atı həmişə olduğu kimi təmiz sulu və otlu çəmənlərdə otarıram, niyə arıqladığını bilmirəm. Həzrət Əli bunu yoxlamaq qərarına gəlir, görür ki, Qəmbər-ata oturub dutar çalır, Düldül də başını aşağı salıb, gözündən yaş axa-axa nəğməni dinləyir, otlamaq yadından çıxıb [151, s.56].

Qəmbərin ilxı ilə bağlılığını krımtatar variantında da görürük. Dastanda Qəmbər xanın ilxıçısı kimi tərənnüm olunur. Azərbaycan variantlarında isə atla bağlılıq nəzərəçarpacaq dərəcə deyil, ancaq verilən bayatı formalı şeirlərdə hiss olunur. Krımtatar variantındakı Qəmbərin ilxıçılıq funksiyası Azərbaycan dastan variantlarında çoban funksiyasına, artım, məhsuldarlıq roluna transformasiya olunub. Azərbaycan variantlarına krımtatar variantları ilə tutuşdurmaqla qısa nəzər salaq. Ordubad və Gəncə variantlarında hadisələr xalqımızın milli-mifoloji dünyagörüşünə məxsus olan motivlə başlanır. Bu variantlarda təsvir olunur ki, qardaşların övladları yoxdur. Dərvişin verdiyi almanın köməyi ilə onların övladları olur. Bu özünəməxsusluğu bir qədər başqa formada İraq-türkman variantında da görürük. Burada da qardaşların övladı yoxdur və onlar əhd edirlər ki, övladları olsa, onları bir-birinə ad edəcəklər. Bu əfsanədə də belədir. Pərişanın çoban atası ona üç alma verib deyir ki, bu almaları səhər-səhər yeyərsən, dənələrini isə südə qatıb ərinə

verərsən. Bir ildən sonra qızınız olacaq, onda mənı çağırarsız. Adını mən qoyacam [25, s.94].

Bu variantlardakı şeir bəndləri də bir-birinə uyğun gəlir.

Gəncə variantında:

Su gələr tulux-tulux,
Can olub sulux-sulux.
Bilərziyin tapana
Nə verərsən muştulux? [80, s.58]

Krım tatar variantında:

Su başında üç dəlik,
Üzün sənın al ərık.
Bilərziyini tapana
Nə verərsən müjdəlik? [53, s.143]

Ordubad variantında:

Su gələr burux-burux,
Çəkəllər tulux-tulux.
Üzüyün tapan oğlana
Nə verərsən muştulux? [21, s.351]

İraq-türkman (Tuz Xurmatu) variantında;

Ussular uyuq-uyuq,
Qızlar dolduru tuluq,
Biləzigi tapanı,
Nə verisən muştuluq? [22, s.367]

Kərkük variantında:

Bu sular uluğ-uluğ,
Qızlar doldurı tulığ
Bilərzigüü tapanı,
Nə verisən muştuluq? [22, s.14]

Azərbaycan mifoloji görüşlərində də bilərzik məhəbbət simvoludur. Bilərzik, bazubənd vermək adətini hətta nağıllarımızda da görürük. «Koroğlu» dastanında da Koroğlu öz bazubəndini Dərbənd paşasının qızına verir ki, qızı olarsa satıb xərcləsin, oğlu olarsa qoluna bağlasın. Buna görə də «Arzu-Qəmbər» dastanında bilərziyin məhəbbət simvolu olmasına şübhə etmirik. Dastan variantlarındakı bilərzik məsələsinin bir-biri ilə üst-üstə düşməsi də bu arxaik modelin dastana transformasiyasıdır.

Birinci krımtatar, Bakı: Şamaxı, Qarayazı variantlarında bu dəyişmə yoxdur. «Arzu - Qəmbər»in Bakı variantında bir bənd (Ağ qoyun quzuludu, Yollara düzülüdü, Ay Arzu, bilərziyin, Üstü nə yazılıdı?) krımtatar «Tahir və Zöhrə»sindəki

Qoyunlar qara quzuludur,
Qərib adı nazlıdır
Bilərziyinin üstündə
Hansı yazı yazılıdır?

- bəndi ilə uyğun gəlir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, krımtatar «Tahir və Zövrə»sindəki bəzi dəyişmələr Azərbaycan variantlarındakı bəndlərlə həmahəng səslənir. Bilərziyin nişanı məsələsinə İraq-türkman variantlarında da toxunulur:

Ha gülşəni, gülşəni,
Güllər yerə döşəni.
Biləzigiy üstündə

Nə varyıdı nişanı? [22, s.366]

İkinci kırımtatar «Arzu-Qəmbər» variantında sevginin şeirlə ifadə olunmasına rast gəlinmir. Burada hadisələr nağılvari təsvir olunur və mifoloji qatların zənginliyi ilə seçilir. Həm dastanın variantlarında, həm də əfsanədə nişanlılar ilxı ilə, çobanlıqla bağlı olub ilahi mənşəyə bağlanırlar. Əfsanədə qeyd olunur ki, «Zümrüdün anası çoban qızı olduğuna görə, Zümrüd də çobana ərə getmək fikrində idi» [25, s.97].

Əfsanədə və dastanda qəhrəman tiplərinin səciyyəsi də eynidir. Onların hamısını sonda ölüm gözləyir. Lakin əfsanə süjeti birtərəfli olduğundan təkçə ölən Zümrüddür, dastanda isə hər iki aşiq, həm Arzu, həm də Qəmbər həyatları ilə vidalaşırlar. Öz tipoloji xüsusiyyətinə görə Qəmbər obrazı Kərəmə də oxşayır. Demək olar ki, hər iki dastan arasında mövzu cəhətdən yaxınlıqlar da vardır. «Kərəm körpüsü» adlı əfsanədə Qara Məlik o yurddan bu yurda köç edir ki, Kərəm Əslini görməsin. Kərəm isə onların izi ilə gedərək qorxulu olan dağ keçidində körpü düzəldir ki, Əsli rahat keçsin [25, s.90 – 91]. Onun bu halı Qəmbərin halına oxşayır. O da Arzunun ardınca şəhər-şəhər gəzir. «Arzu-Qəmbər»in əksər variantlarında Qəmbərin bu halı ilə rastlaşmaq mümkündür.

Dastanın əksər variantlarında Arzu ilə Qəmbərin məhəbbət macərası bulaq üstə olur. Burada su iki aşiq arasında vasitə rolunu oynayır. Bu motivi «Kərəm bulağı» əfsanəsində müşahidə edirik. Kərəm bir bulağın başında yatır. Yuxuda Əslini görür. Yuxuda ona deyirlər: bu sənin bulağındır. Əsli bu bulağa gələcək. Sudan içən kimi eşqə düşəcək. Sən də sudan iç. Qız yandım-yandım deyəcək, əllərinlə onun üzünə su səp belə də olur. Göründüyü kimi, su Əsli ilə Kərəmi bir-birinə buta verir [126, s.37].

İraq-türkman variantları ilə Azərbaycan variantları şeirlərin quruluşu cəhətdən də bir-birinə yaxındır. Bunu aşağıdakı parçalardan da görmək mümkündür.

Qarayazı variantında:

Arzu gəldi bu dağa,
 Səsi gəldi qulağa.
 Arzuya peşkəş olsun
 Şirvan, Təbriz, Marağa. [80, s.65]

İraq-türkman variantlarında:

Endi Arzı bulağa,
 Gəldi səsi qulağa.
 Arziyə ərmağandı
 Şirvan, Təbriz, Marağa. [22, s.366]

Bakı variantında:

Yemərəm, ha yemərəm,
 Keçi südü əmmərəm.
 Anam aş bişiribdi
 Onu mən heç yemərəm. [80, s.62]

İraq-türkman (Tuz Xurmatu) variantında:

Dalma Qəmbərim, qəmə,
 Aclığıy bizə demə,
 Ögüydəki yeməğə
 Zəhər qatılıb, yemə. [22, s.369]

Kərkük variantında:

Əmə Qəmbərim, əmə,
 Nənəmin əqli kəmə,
 Öguudə quzu bir yan

Ağu qatıpdı yemə. [22, s.16]

Gəncə variantında:

Artıbdı, qəmim artıbdı,
Dərdim canımda yatıbdı.
İçmə, əmi oğlu, içmə,
Anam südündən qatıbdı. [80, s.58]

İraq-türkman (Tuz Xurmatu) variantında:

Arzı oxun atıbdı,
Qoyun, quzu yatıbdı,
Ağzıya bir şey qoyma,
Nənəm sütün qatıbdı. [22, s.368]

Kərkük variantında:

Hey hatıpdı, hatıpdı,
Qoyun-quzu yatıpdı.
Qəmbər dələmə yemə,
Nənəm sütün qatıpdı. [22, s.15]

Bu şeirlərdə Qəmbərin məhsuldarlıqla bağlı mifik səciyyəsi təsvir olunur. Bu isə qədim mifoloji görüşlərdə çobanla bağlı ilkin təsəvvürlərin, hətta şumer miflərindəki Dumuzi və İnanna hami ilahələrin təhtəşüurda obrazlaşması ilə mümkün olmuşdur. «Arzu-Qəmbər»in ikinci kırımtatar variantında Qəmbərin ilxının hamisi, himayəçi-tanrı rolu daha qabarıqdır. Azərbaycan miflərində Qəmbərə oxşayan Qarasaqqal adlı bir meşə hamisi vardır [13]. O da Qəmbər kimi ağzıdualıdır, hər şeyi qabaqcadan görə bilir. Bu obraz bütünlüklə Qəmbərin Qarayazı variantındakı funksiyası ilə üst-üstə düşür. Şamaxı, Bakı:

Gəncə, İraq-türkman variantlarında isə Qəmbərin atların qoruyucusu, hamisi rolu unudulan kimidir, amma hiss olunandır. Bu variantlarda Qəmbərin Arzunu gəlin apararkən atın cilovdarı olmaq istəməsi onu öz kökünə bağlayır:

Cilovlar, ay cilovlar,
Dost boynumu cilovlar.
Arzumun şümşad əlin
Ağrıtməsən cilovlar. [80, s.54 – Şamaxı]

Yıxılsın evi tatın,
Dərtləri mənə satın.
Arzı minən atları,
Öldürün çölə atın. [22, s.373]

Qədim mifoloji görüşlərdə atın o dünya ilə bağlılığı Qəmbərin mifoloji funksiyasını təkrarlayır. Bu, dastanın variantlarında daha çox hiss olunur. İraq-türkman variantlarında da deyilir ki, Arzunu gəlin aparanda hansı ata mindirdilər, at düşdü öldü. Qəmbər xahiş edir ki, onun atına mindirsinlər və rəşməsinə də özü çəksin. Gəlin aparılan atın cilovunu tutmaq qədim adətlərdən biridir. «Arpaçay gözəli» mifində Saranı at ilə aparanda zaman cilovdar Mahmud cilovu özünün tutmasını camaatdan xahiş edir [21, s.87].

Qəmbərin haqq aşiqi olması özünə məlumdur, bu xüsusiyyət Kərkük variantında padşah və vəzir tərəfindən yoxlanılır, Qəmbər görməyə-bilməyə baxçadakı meyvələrin sırası ilə adını çəkir və onun dilindən deyilən şikayətlərin yerinə yetməsi də haqq aşiqi olmasına inamı artırır:

Zalım beli bükülsün,
Ev eşiyi yıxılsın,
Arzını bəzədəni,
On barmağı tökülsün. [22, s.372]

Həy hökilsin, hökilsin,
 Qatlı dağlar sökilsin.
 Arzını bəzədəni,
 On barmağı tökilsin. [22, s.23]

Və ya:

Mən Qəmbərəm dağ kimin,
 Titrərəm yarpaq kimin.
 Arzını bəzədəni
 Qərə girsin zağ kimin. [22, s.372; 53]

Haqq aşığı olmaq ilahinin sevgisidir. Bütün məhəbbət dastanlarımızda buta vasitəsilə haqq aşiqinə çevrilən qəhrəman öz sevgisinin gücü ilə rəqibinə qalib gəlir. Məhəbbət dastanlarının strukturundakı intuisiya, qabaqcadan görmə, yuxu, yuxugörmə və butanın fenomenoloji hadisə olmasını, bütün məhəbbət dastanlarında onların xassələrinin öyrənilməsi dastanın semantikasını təşkil edən ayrı-ayrı xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa kömək edir. Biz bu xüsusiyyətləri Qəmbərdə də görürük. Ona görə də Qəmbərin haqq aşığı kimi fəryadı Şamaxı variantında daha aydın sezilir və İraq-türkman variantlarındakı misralara uyğun gəlir:

Yada, qoymayın yada,
 Kimim var, çatsın dada?
 Qəmbər, gözün kor olsun,
 Arzu yetişsə yada. [80, s.54]

İraq-türkman variantlarında Qəmbərin haqq aşığı olması sınaqdan keçirilir. Onun dedikləri yerinə yetdikdən sonra heç kim Arzunu bəzəməyə cürət etmir. Qəmbərin haqq aşığı olması, nəğməkar funksiyası, ovçuluqla bağlı əlaqələri onun ilxıçı-tanrıçı rolu ilə çarpazlaşıb, sonrakı dövrlərdə nəğməkar kimi, məhəbbət aşiqi, haqq aşığı kimi yaddaşlarda özünə yer alıb.

Məhz Qəmbərin bu xüsusiyyəti «Arzu-Qəmbər»in müxtəlif variantlarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qəmbər xalq təfəkküründə mürekkəb bir inkişaf yolu keçmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, o, əvvəlcə ibtidai dünyagörüşündə dağ ruhu, dağ tanrısı kimi atların qoruyucusu olmuş, su kultu və Dünya ağacı ilə bağlılığı onu haqq aşığı, nəğməkar və ovçu kimi sevdirmişdir. Tacik mifologiyasının görkəmli tədqiqatçısı M.S.Andreyev də Qəmbəri «yağış – süd göndərən» yağış, ildırım, şimşək tanrısı kimi xarakterizə edir. Taciklər yağan yağışı Qəmbərin üzünü yuması ilə əlaqələndirir, göy qurşağını isə ovdan qayıdan Qəmbərin yay-oxuna bənzədirlər [151, s.65]. Ordubad variantında da Arzu ilə Qəmbərin özlərini suya atması Qəmbərin mifoloji kökünə – yağış tanrısı ilə əlaqəsinin olmasına işarədir. İraq-türkman variantlarında da Qəmbərin özünü çaya atması onun mifoloji kökündə su başlanğıcının olmasını yada salır.

Qəmbərin bir keyfiyyəti də onun daşla bağlılığıdır. «Azərbaycan mifoloji mətnləri»ndə verilən bir əfsanədə onun daşla bağlılığı «nə atam var, nə anam, yaranmışam daşdan mən» cümləsindən də üzə çıxır. İraq-türkman variantlarında da göstərilir ki, «üzüm qərə olaydı, bunun başın daş üstə qoydım» deyən Arzu Qəmbərin öldüyünü görür. «Qəmbər», yaxud «Yaxşı-Yaman» dastanında da onun qəbri böyük bir qara daşdır. Bu dastanda daşdan yarananın daşa dönməsi ideyası sezilir. Azərbaycanın bəzi rayonlarında ölən adamın sinəsi üstünə daş qoyulması da bu inamın gizli yaşantılarındanır.

«Arzu-Qəmbər»in Azərbaycan variantlarında Qəmbərin inisiyasiya olunma xüsusiyyəti də özünü yaşadır. Yəni xalqın əski inamına əsasən, təbiət qışda ölür, yazda dirilir. Bu ölüb-dirilmə prosesi üç başlanğıcın iştirakı ilə dərk edilir: Günəş, torpaq və su. Qəmbərin də formalaşmasında bu üç başlanğıc çıxış edir: Dağ tanrısı, su stixiyası, göydən enən işıq. Təbiətin də dirilməsi üçün bu üç başlanğıcın – Günəş, Dağ-torpaq tanrısı və suyun birgə olması gərəkir. Bu üçünün vəhdətindən təbiət dirilir, cana gəlir. Qəmbərin inisiyasiya prosesi, yəni ölüb-dirilməsi variantlarda iki cür özünü hiss etdirir: Gəncə variantında bu

ölüb-dirilmə maddi şəkil alır və Xızır İlyasın köməyi ilə Qəmbər dirilir. Bu da Qəmbərin öz mifoloji kökləri ilə Xızır İlyasa yaxın olmasını deməyə imkan verir. Mifoloji inamlarda Xızır İlyas da ölüb-dirilmə xüsusiyyətinə malikdir. Türkmənlərin mifoloji görüşlərində də Qəmbər-atanın bu keyfiyyəti hafizələrdə yaşamaqdadır. Türkmən qocalarının fikrincə, Qəmbər hələ də sağdır [151, s.62].

Qəmbər çox səciyyəli mifoloji obrazdır. Qəmbərin tanrılara məxsus ölüb-dirilmə keyfiyyəti başqa variantlarda da qismən hiss olunmaqdadır. Hətta biz onun dağ tanrısına oxşar mifoloji səciyyəsini dastandan görə bilirik. Şamaxı, Gəncə, Qarayazı variantlarındakı bəndlərdə ölüb-dirilən tanrı inamını yaşadan Arzunun dilindən deyilir:

Sarov dağı dağdımı,
Dörd tərəfi bağdımı,
Səndən bir xəbər alım,
Qəmbər ölüm, sağdımı? [80, s.55 – Şamaxı]

Eyni misralar Kərkük variantında Qəmbərin dilindən Arzu üçün deyilir:

O yanımız dağmıdır,
Bu yanımız dağmıdır,
Qəri, sənnən soruşuram,
Arzım ölüb, sağmıdır? [22, s.20]

Sarab dağı dağdımı?
Dörd bir yanı bağdımı?
Sarablı Qəmbər vardı,
Ölüb, yoxsa sağdımı? [80, s.59 – Gəncə]

Bu bəndlərin üst-üstə düşməsi hər bir xalqın dastan yaradıcılığında müstəqil olmasını göstərməklə bərabər, bir kökdən göyərməsini də sübuta yetirir.

Qaradır Qəmbər kimi,
Müskünən ənbər kimi.
Qaranı çox sevirlər
Tanrı, peyğəmbər kimi. [80, s.65 – Qarayazı]

Burada da Qəmbərin özünün tanrı kimi sevilməsindən söhbət gedir. Qəmbərin atla bağlılığını nəzərə alıb bu bənddə onun atların qoruyucusu, tanrısı kimi sevildiyini fərz etmək olar. Şamaxı variantında da qara olduğu üçün ona «Qara Qəmbər» deyirlər. Burada qara rəng Qəmbərin simvolikasının açılmasında məna əhəmiyyəti daşıyır. Türkdilli xalqların dilində də qaranın bir çox məna çalarları vardır. Qara – böyük, güclü, yüksək, zülmət, qaranlıq, rəng və s. anlamlarda işlədilir. Qara rəng həm də meşənin atributudur.

Eyni zamanda Qəmbərin meşə kultu ilə bağlılığı onun ovçuluğun hamisi kimi funksiyasına transformasiya olunmasını asanlaşdırır. Qəmbərin ovçuluğun hamisi kimi çıxış etməsini Qarayazı variantında da görürük. Qarayazı variantı yarımçıq olsa da, Qəmbərin mifoloji təsəvvürdə oynadığı rolu izləməyə imkan verir. «Deyirlər Qəmbər ovçu idi. Yay-oxunu meşədə gizlətmişdi. Ayrılıq yaman şeydir. Qəmbər Arzunun həsrətinə dözə bilmirdi. «Üzündə xalı Qəmbərin, yamandı halı Qəmbərin», deyə ah-nalə çəkirdi. Bir gün fikrini dağıtmaq üçün yay-oxunu götürüb ova çıxdı. Meşədə bir maral otlayırdı. Qəmbər onu nişan aldı. Amma ox süzüb bir kar qayaya dəydi, geri qayıtdı. Yar həsrəti oğlanın gözünü işıqdan qoymuşdu» [80, s.64] cümlələri də Qəmbər kultunun mifoloji strukturun elementlərindən bir neçəsini daşması qənaətinə gətirir. Mifoloji təsəvvürdə at qoruyucusunun da gözləri kordur. Yuxarıdakı parçadan Qəmbərin də gözünün kor olduğu qənaətinə gələ bilərik. Bu isə onun sonradan «Koroğlu» eposundakı Alı kişinin türk mifologiyasında

Dağ tanrısı, atların qoruyucusu vəzifəsinə yiyələndiyini üzə çıxarır. Məhəbbətin Qəmbərin gözünü kor etməsi faktına başqa variantlarda rast gəlinmir. Bizə belə gəlir ki, Qarayazı variantının məhz belə başlaması da onun atla bağlı funksiyasının unudulub ovçuluğun hamisi rolunu qabartmaq məqsədinə xidmət edir.

Qəmbər kultunun mifoloji təfəkkürdə doğulma və inkişaf prosesini belə təyin etmək mümkündür: Əski təsəvvürlərdə dağın, qayanın, daşın ruhu olduğu, günəşin şüasından mayalandığı, uşaq verə bilməsi inamı yaşayırdı. Mifoloji təfəkkürdə suyun, bulağın da yaradıcı, həyat mənbəyi kimi uca dağ zirvələrində qaynaması onun müqəddəsliyinə, ondan su içənə aşılıq, güc-qüvvət verildiyinə əski insanı inandırır. Belə bulaqlar da uca dağların zirvəsində bitən Dünya ağacının dibindən qaynayır. Bu deyilənləri Qəmbərə də şamil etsək, onun da mifoloji kökündə sadaladığımız faktorların durduğu qənaətinə gələ bilərik. Hətta türkmənlərin əski görüşlərinə görə, Qəmbər uşaq verə bilir. Sonsuz qadınlar Qəmbər-atanın qəbrini ziyarət edib ondan arzularının yerinə yetirilməsini istəyirlər [151, s.60].

«Arzu-Qəmbər»in dastan variantlarında da Qəmbərin mifoloji təfəkkürdə oynadığı roldan asılı olaraq, üç istiqamət özünü göstərir. İki istiqamət barədə danışmışıq, üçüncü istiqamətdə isə Qəmbərin haqq aşığı, sazəndələrin hamisi, ən nəhayət, qeybdən xəbərdar olması ideyası gizlənilir. Qəmbərin haqq aşığı olması Bakı: Şamaxı, Gəncə, Qarayazı, İraq-türkman variantlarında daha güclüdür. Hətta İraq-türkman variantlarında Qəmbərin alqışı, alqış, qarğıışı qarğışdır. Birinci kırımtatar variantına gəldikdə isə buradakı süjet xətti (bacının qardaşa aşiq olması) nadir süjet xətti olmaqla Qəmbərin haqq aşığı olmaq keyfiyyətini azaldır, yaxud yox edir. Bu süjet xəttinə bizim variantlarda rast gəlinmir. Belə bir süjet xəttinə, yəni bacının qardaşlığına vurulması başqa dastanlarda da təsadüf olunmur və folklorda nadir süjet xətti sayıla bilər.

Birinci kırımtatar variantında göstərilir ki, Məkkəyə hacı olmağa gedən bəzircanı yolda quldurlar öldürürlər. Onun sağ qalmış balaca oğlunu bir yolçu tapıb övladlığa götürür. Yolçunun Arzu adında bir qızı da varmış, arvadı ilə

məsləhətləşib uşağın adını Qəmbər qoyurlar. Beş-altı il keçdikdən sonra Arzunun atası xəstələnib ölür. Arzu və Qəmbər bacı-qardaş kimi böyüyürlər. Arzu 14 – 15 yaşına çatır və Qəmbərə aşiq olur. Öz sevgisini bildirmək üçün Qəmbərin qarşısında nazlanır, bəzənib-düzənir. Qəmbər heyrətə gəlir, Biz bacı-qardaşıq, heç belə iş olar? – deyə onu utandırmaq istəyir. Arzu isə «Sən yanılırsan, sən mənim bir anadan süd əmən qardaşım deyilsən, səni övladlığa götürüblər, sən mənim qardaşım olsaydın, sevməzdim» – deyir. Arzu bir növ Qəmbəri öz məhəbbətinə alışdırmaq üçün ona bənd-bənd şeirlər deyir və sevginin binası qurulur. Bu motiv açıq-aşkar endoqamiya əlamətləridir. Endoqamiyaya əsaslanan ailə quruluşu bacı və qardaş arasındakı birgə həyatı rədd etmir. Buna görə də kırımtatar variantında Arzunun təklifi qənaətimi doğruldur.

Sən çeşməyə getdinmi?
 Əl-üzünü yudunmu?
 Bilək daşın üstündə
 Bilərziyim buldunmu? [53, s.143]

- bəndinə cavaba uyğun Bakı variantında Qəmbərin cavabı belədir:

Ağ qoyun quzuludu,
 Yollara düzülüdü,
 Ay Arzu, bilərziyin
 Üstə nə yazılıdı? [80, s.61]

Bu variantlardakı şeirlərin quruluşu da eynidir: Kırımtatar variantındakı bəzi parçaları çıxmaq şərtilə hamısı bayatı formasında köklənib. Eyni bəndlərin cavabına kırımtatar «Tahir və Zöhrə»sində də rast gəlirik [53].

Tahir deyir:

Mən çeşməyə varmadım,
 Əl-üzümü yumadım.

Kube daşın üstündə
Bilərziyini bulmadım.

Zöhrə deyir:

Qoyunlar qara quzuludur,
Qərib adı nazlıdır
Bilərziyimin üstündə
«Tahirə Zöhrə» yazılıdır.

Bu bəndləri misal çəkməkdə məqsəd odur ki, xalq şeiri forması, üslub, sözlərin oxşarlığı hər iki xalqın yaradıcılığında eyni cürdür. Fərq isə odur ki, yuxarıdakı misralara cavab «Tahir və Zöhrə»də deyilməmişdir.

Dastan variantlarının hamısında məhəbbətin möhürbəndi üzük və bilərzikdir. Həm də bunlar Qəmbərin və Arzunun adı yazılmaqla beşikkəsmə zamanı qızın evinə verilmiş. Bəzi variantlarda qardaşlar övladlarını bir-birinə evləndirmək üçün razılığa gəlir. Gəncə və Ordubad variantlarında isə sevgililəri dərviş bir-birinə ad edir. S.P.Pirsultanlı Şamaxı variantını ən qədim, arxaik elementlərlə dolu variant hesab edir [80, s.3]. Bizim fikrimizcə, Şamaxı variantı qədim olsa da, Gəncə və Ordubad variantları lap qədimdir. Bu variantlarda nağıl elementləri daha çox üstünlük təşkil edir. Məlum olduğu kimi, nağıl yaradıcılığında dərvişin sonsuzlara alma verməsi ən əski motivlərdən biridir. Ordubad versiyası daha nağılvarıdır. İkinci kırımtatar və Ordubad variantlarında sevginin şeirlə ifadə olunmasına demək olar ki, rast gəlinmir. İkinci kırımtatar variantında padşah öz qızını ərə vermək üçün mərasim təşkil edir. Qırx padşahlıqdan gələn şahzadələr sarayın önündən keçməlidirlər. Hansı şahzadə Arzunun xoşuna gəlsə, «altun alma»nı ona atacaq. Hadisələrin inkişafı məlumdur. Axırda Qəmbər öz Qotur dayında sarayın önündən keçir. Arzu almanı ona atır. Eynilə nağıllarda olduğu kimidir və mifoloji şüur aktıdır. Mifoloji şüur qədim insanın özünün hələ təbiətdən

ayrılmadığı, fəvqəltəbii qüvvələrin emosional təsiri nəticəsində yaranan ilkin şüur formasıdır. Mifoloji şüur inkişaf edərək tarixi şüura çevrildikcə qız tərəfindən nişanlı seçmənin əksini, yəni oğlanın nişanlı seçməsini qəhrəmanlıq dastanlarında müşahidə edirik. Buraya daha çox «Kitabi-Dədə Qorqud» qəhrəmanlarının mifoloji cildən çıxaraq tarixi gerçəkliyə bürünməsi və qəhrəmanlıq statusu almasını aid edə bilərik. Beyrəyin, yaxud Qanturalının qəhrəmanlıqda özünə uyğun qız seçmək istəməsi tarixi şüur faktının tələblərinə münasib gəlir.

Ordubad variantındakı təsvirdə də mifoloji mətn özünü hiss etdirir. «Altun alma» günəşin və yaranışın bəlgəsi olduğundan, əski inanlara söykənən Arzu, belə demək mümkünsə, öz almasını, inamını tanrısına ünvanlayır. Gəncə variantında Arzunu gəlin aparmağa gələnlər Qəmbəri öldürüb doğrayırlar, lakin o, Xızır İlyasın köməyi ilə dirildilir. Bu motiv mifdən doğmuşdur. Doğranılıb yenidən can verilmək miflərdə inisiyasiya prosesidir. Eynilə mifdə də Xızır tərəfindən doğranılmış şəxsə yenidən həyat verilir. İraq-türkman variantlarında da Xızır İlyasın dara düşənlərin dadına çatması kimi inam Arzunun da yadında qalıb. Şərq mifologiyasında da İlyas su ilə bağlı olduğundan, türk Xızır kultu ilə birləşdikdən sonra suda, quruda dara düşənlərin birgə himayəçisi kimi formalaşmışdır. Bu motivə miflərdə də rast gəlirik. Xızır öz hami funksiyasını miflərdə bir neçə aspektdə yerinə yetirir. İraq-türkman variantlarında da Qəmbərin suda boğulmaması üçün Xızır İlyas köməyə yetişir:

Quruyasan ey Araz,
Əlimizdən düşdü saz.
Qəmbəri çay apardı,
Yetiş, ey Xızır İlyaz! [21, s.376]

Ğərəz öləsən ğərəz,
Yar əlmizdən düşdi saz,

Qəmbəri şat apardı,

Yeriş ya Xıdır İlyas. [21, s.28]

Ümumiyyətlə, Azərbaycan variantlarında da Qəmbərin ölümünün su ilə bağlı olmasının tarixi köklərinin mif və əfsanələrdən gəldiyi görünür. Xüsusilə Xançoban və Sara haqqındakı əfsanələr buna misaldır.

İkinci kırımtatar variantında da cadugər və padşahla Qəmbər arasında mifoloji əkslik müşahidə olunur. Qəmbər daha qədim mifoloji düşüncəni əks etdirdiyindən və onu qoruya bilmədiyindən bu mifoloji dünyaya xəyanət edən cadugər və padşahla mübarizədə uduzur. Odur ki, dastanda Qəmbərin ölümü də labüddür. Çünki o, bir tanrı kimi unudulmuş, ona səcdə edən, qurbanlar kəsən yoxdur. Bu isə dastanda onun ölümünün maddi səbəbinə çevrilir.

Kamal Abdulla qeyd edir ki, poetik təfəkkürün genetik qaynaqlarından biri və çox vaciblisi məhz mifoloji təsəvvürdür və sonralar mifoloji təsəvvürün məhsulu poetik arsenala daxil olduğundan, özünə gələndən sonra poetikanın bütövlükdə mifologiyani əvəz etməyə çalışdığından, uzun bir müddət, lap elə bu günlərdə buna nail olduğundan müasir insan, haqqında danışmaq istədiyimiz ifadələrin (Qaba Ağac, Qoğan Aslan, Salur Qazan) əsl yaranış qaynağına, varlığa lüzum görmədi, onları poetizmlər kimi dərk və qəbul... yox, əvvəl qəbul elədi, sonra da dərk elədi [87, s.25]. Bu «poetik müsibəti» Qəmbər də çəkib. O da əvvəlcə qəbul olunub, sonradan poetikləşib.

Azərbaycan variantında isə (Ordubad) qəhrəmanların ölümü başqa bir mifoloji inamla, konkret desək, mif və onun tabusu ilə bağlıdır. Yadımıza salaq ki, Ordubad variantında da Arzu və Qəmbər dərvişin verdiyi almadan doğrulublar. Dərviş də onların valideynlərinə xəbərdarlıq etmişdi ki, uşaqları bir-birindən ayırsanız, axırı yaxşı qurtarmayacaq. Qarayazı variantında da deyilir ki,

Eləmi, Qəmbəri,

Nəşə yana, qəm bəri,

Bir qəbir görüşdürər

İnsan özünü dərk edəndən sonra özünü təbiətdən ayırır. Bunun nəticəsində onun mif yaddaşı formalaşmağa başlayır (minilliklər ərzində). O özünün ilkin yaşayışını xatırlamağa, onu beynində canlandırmağa çalışır. Onda bu zaman mifoloji təfəkkür tərzı formalaşır. O, mif yaradıcılığına başlayır. Mif xəyali hadisələrlə gerçək hadisələr arasında obrazlaşdırılmış təfəkkür sistemidir. Qədim insanın təsəvvürünə görə, mifin yasaqlarından kənara çıxmaq olmaz. Burada mif özü dünyagörüşdür, qədim dünyanın əsasını formalaşdıran, insanın təbiətlə münasibətlərini tənzimləyən və onu özünə tabe edən əxlaq kodeksidir. Əgər insan tabe olduğu mifin qoyduğu qaydalardan kənara çıxsas, bu onun fəlakətinə səbəb ola bilər. Mifin təsirinin güclü olduğu dövrlərdə qədim əcdadlarımız bu inanca pənah gətirmişlər. Əmir padşah isə (Ordubad variantı) mifin qoyduğu qaydalara əməl etmədiyi üçün onun ölümü labüd olur. Mif onu cəzalandırır. Dastanda deyilir ki, əhdi pozduğuna görə Əmir padşahı tanrı cəzalandırır [21, s.352]. Onun Arzunu nişanladığı padşah oğlu da toy günü ölür, bu xəbəri eşidən Əmir padşahın ürəyi partlayır.

Mifin qayda-qanunları İraq-türkman variantında da böyük qüvvəyə malikdir. Bu variantda da ataları öz uşaqlarını bir-birinə beşikkəsmə etmişdilər. Qəmbərin atası öldükdən sonra kiçik qardaş arvadının sözüne baxıb qızını ona verməkdən imtina etdiyindən mifin ilahi qüvvəsi ilə cəzalandırılır – Arzunun ərə verildiyi tatın oğulları sirli şəkildə canlarını tapşırır və sevgililər qəbirdə qovuşur [21, s.377].

Qeyd etmək lazımdır ki, Qəmbərin atla iştirakı mifoloji tanrı ilə bağlılığı bu variantda unudulmuşdur. Onun yerini daha konkret mifoloji inam tutmuşdur. Məhz bu inam Qəmbəri mifoloji obrazlılıqdan çıxarıb dastan qəhrəmanına çevirmişdir. Bunları nəzərə alıb mifoloji Qəmbərin iştirak etdiyi dastan variantlarını (Ordubad və ikinci kırımtatar) invariant (Kamal Abdulla qeyd edir ki, invariant dastanın ən qədim mifoloji qatlarını özündə yaşadan anavariantdır –

[87, s.16], mifoloji inamın bərqərar olduğu dastan variantlarını (Tuz Xurmatu, Kərkük, Bakı: Şamaxı, Gəncə və Qarayazı) nisbətən qədim hesab etmək olar. Ordubad və ikinci kırımtatar variantlarını nağıl-dastan da adlandırmaq mümkündür.

İraq-türkman, kırımtatar və Azərbaycan variantları üçün müştərək olan bir obrazı da qeyd etmək lazımdır. Bu sevgililərə mane olmağa çalışan qarı obrazının dastan variantlarında iştirak etməsidir. Gəncə variantında qarının məsləhəti ilə Arzunun anası döşünün südünü bişirib sevgililərə verir ki, onlar bacı-qardaş olsunlar. Bakı variantında da qarının məsləhəti ilə Arzunun anası Qəmbəri qonaq çağırıb aşa zəhər qatıb öldürmək istəyir. Qəmbər Arzunun sözü ilə aşdan götürüb pişiyə verir, pişik ölür. İkinci kırımtatar variantında da cadugər kurtka (qarı) padşahın əmri ilə sevenlərə mane olmağa çalışır. Qəmbəri zəhərli qatlama və qovurmaqla öldürmək istəyir. Qayadan enib gələn qarının (burada qarı günəşin simvoludur) məsləhəti ilə qatlama və qovurmaçı küçüyə verir. Küçük ölür. Bu hala İraq-türkman variantında da rast gəlinir. Qoca qarının məsləhəti ilə birinci dəfə Arzunun anası öz südünü yeməyə qatıb bişirdi ki, Qəmbər yesin və bu sevdadan əl çəksin. O biri variantlarda olduğu kimi burada da Arzu:

Arzı oxun atıbdı,
Qoyun, quzu yatıbdı,
Ağziya bir şey qoyma,
Nənəm sütün qatıbdı.

- deyə məsələni Qəmbərə anladır. Mif qəhrəmanlarına da bu cür maneələr rəqib tərəfindən düşünülür. Nağılda və miflərdə sehrli almanı ələ keçirmək üçün xain vəzir əvəzində zəhərlənmiş almanı padşaha verir. Bu cür təhlükələr mifdə hər dəfə təkrarlanır və ağıllı qəhrəman düzgün hərəkət edərək bəladan xilas olur. Bu mifoloji hadisənin izlərini dastanın variantlarında da müşahidə

edirik. İkinci dəfə yenə də Arzunun anası qarının məsləhəti ilə onun yeməyinə zəhər qatır ki, Qəmbərdən canları qurtarsın.

Bu variantlarda yemək verməklə zəhərləmə bədii priyom xüsusiyyəti daşımır. Bu, Şərq ölkələrində qohumla qohum olmanın aradan qaldırılması üçün düşünülmüş bir yol olmuşdur. Eyni süddən qidalanan uşaqların bacı-qardaş olma ideyası orta əsrlər üçün xarakterik olmuşdur. Burada süd həlledici vasitə sayılır və dastan qəhrəmanlarının bir-birinə qovuşması yolunda manea kimi özünü təsdiq edir. Dastanın bəzi variantlarında da Arzu ilə Qəmbərin qohum, yaxud əmioğlu-əmiqızı olmaması da monoqamiyaya əsaslanmayan cəmiyyətin dastana etdiyi «islah» kimi də başa düşülə bilər.

İraq-türkman variantlarının (Tuz Xurmatu və Kərkük) bir orijinal unikalığı da vardır. O da qarı tərəfindən Arzunun anasına verilən üçüncü məsləhətdir ki, başqa variantlarda yoxdur. Arzunun məsləhəti ilə Qəmbər padşaha şikayətə gedir. Padşah onu dinləyir və qoşun verir ki, Qəmbər öz sevgisinə qovuşsun. Arzunun anası bu xəbəri eşidir və qarından məsləhət istəyir. Qarı ona bir təndir çörək və bir qazan halva bişirtdirib qəbiristanlığa gedir. Qəmbər buradan keçəndə onu aldadır ki, Arzu ölüb. Bu halvanı da ona ehsan bişirib paylayır. Qoşun bu xəbəri eşidir, Qəmbər onları yola salır. Evə gələndə görür ki, Arzu sağdır. Hadisələrin bu cür axarına dastanın başqa variantlarında rast gəlinmir. Belə bir təsvir ancaq kırımtatar «Tahir və Zöhrə»sində verilir.

Dastan variantlarının sonu da iki sonucla bitir. Ordubad, İraq-türkman və ikinci kırımtatar variantlarında qəhrəmanlar bir-birinə qovuşa bilmir, qalan variantlarda hadisələrin axarı xoşbəxt sonluqla bitir.

Bizə belə gəlir ki, Qəmbər obrazının nəğməkar, haqq aşığı kimi formalaşmasına Lələ və onun haqqında yaddaşlarda yaşayan «Lələ» adlı bir dastan-rəvayət də təsir etmişdir. Bu dastan-rəvayətin qəhrəmanı olan Lələ də haqq aşığı kimi elin sevimlisi olmuşdur. Əlyazmalar İnstitutunun cümlələrində saxlanan bu dastana ilk bayatı biçimli dastan-rəvayət də demək olar. Biz «Lələ» dastan-rəvayətini «Arzu-Qəmbər»dən əvvəl formalaşan dastan hesab edirik, «Arzu-Qəmbər»ə təsirini qəbul edirik .

Başa düşdüyümüz kimi, Qəmbər daha çox mifoloji obrazdır və dastan qəhrəmanına çevrilənə qədər uzun tarixi bir yol keçmişdir. Onun bu uzun tarixi inkişafı qarşıdurmalarsız da ötürməmişdir. «Arzu-Qəmbər»in əksər variantlarında Qəmbərə qarşı dayanan qara qüvvələr onun məğlubiyyətinə çalışır, məhəbbətinin qurbanına çevrilməsinə səbəb olurlar.

Bu dastanda Qəmbərin daş kultu ilə bağlılığı da diqqət çəkir. Bu dastanın məzmununu söyləmədən qeyd etməyi vacib bilir ki, dastan-rəvayətin məzmunu S.P.Pirsultanlının «Xalqın söz mirvariləri» kitabındakı «Yaxşı-Yaman» dastanına və «Lələ. Yaranmışam daşdan mən» kitabındakı Lələ haqqındakı rəvayətlərə uyğundur. Fərq ondan ibarətdir ki, dastan-rəvayətdə doğulan uşağa, Lələnin oğluna Qaradağinin əlyazmasında Qəmbər, dastanda isə Budaq adı qoyulur [80, s.45]. Hər iki məhəbbət salnaməsi klassik ozan yaradıcılığına məxsusdur.

Azərbaycan dastanlarının yaranma və formalaşma zamanını şərti olaraq üç dövrə bölmək olar: 1. Dədə Qorqud dastanlarının yarandığı dövr – təxminən V – XII əsrlər; 2. Bayatılı dastanların yaranma dövrü – XII – XVI əsrlər; 3. Qoşmalı dastanların yaranma dövrü – XVII əsr və sonrakı dövrlər. Bu bölgü prof. S.Pirsultanlıya məxsusdur. Bu bölgüdə dastanların yaranma əsrləri şərti xarakter daşıyır və ikinci bölgünü dəqiqlik üçün dastan-rəvayətlərin yaranması dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Azərbaycan dastanlarının təsnifatını bir çox alimlər aparmışlar. Həmid Araslı dastanları məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarına ayırır. Prof. M.H.Təhmasib bu bölgüyə ailə-məişət dastanlarını da əlavə edir. Prof. S.P.Pirsultanlı isə mövzu və tipinə görə təsnifatlardan savayı, onların yaranmasına görə də bölgü aparmağın mümkünlüyünü bildirir və dastanları real tarixi dastanlar və (əsatir və rəvayətlərlə bağlılığı olan) xəyali dastanlar şəklində qruplaşdırmağı irəli sürür. O, tarixi şəraiti, məkanı bəlli olan, üzərində müəllif möhürü vurulan «Abbas-Gülgəz», «Qurbani», «Valeh-Zərnigar» və s. dastanları real tarixi dastanlar, «Novruz», «Şah İsmayıl», «Nəcəfxan», «Alixan-Pərixanım», «Məsim-Diləfruz» və başqa dastanları əsatir, əfsanə və nağıllardan istifadə yolu ilə

yanarmış xəyali dastanlar hesab edir [106, s.64]. Bizə elə gəlir ki, «Lələ», «Yaxşı və Yaman», «Yaxşı və Aşıq» və «Arzu-Qəmbər» dastanlarını da əsatir və rəvayətlərlə bağlı olan xəyali dastanlar hesab etmək olar. Bildiyimiz kimi, Lələ haqqında da çoxlu əfsanələr vardır. Dastanlarda iştirak edən Lələnin əsl adı unudulmuşdur. Lələ onun təxəllüsüdür. Bu ada daha çox əfsanələrdə, rəvayətlərdə rast gəlinir. XV – XVI əsrlərdə də əfsanə və rəvayətlərə meyl güclü olmuşdur. Lələ ilə bağlı əfsanələrdə də onun sonsuz olduğu, daşdan yarandığı əks olunduğundan özünə Lələ təxəllüsü götürən Mahmud [Arqalı qəbiristanlığındakı qəbrin üstünü arxeoloqlar oxumuş, bu qəbrin Mahmud adlı şəxsə məxsus olduğunu görmüşlər – 106, s.100] əfsanələrdəki Lələ adı ilə məşhurlaşa bilərdi. Prof. İ.Abbaslı da yazır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»u Dədə Qorqudsuz, «Koroğlu»nu Aşıq Cünunsuz, «Qul Mahmud»u Qaracaoğlansız düşünmək mümkün olmadığı kimi, «Əsli-Kərəm»i də Lələsiz təsəvvür etmək çətindir [93, s.7]. Onu da əlavə etmək olar ki, «Lələ» və «Yaxşı və Yaman» dastanlarındakı Lələni Lələsiz (Mahmudsuz) təsəvvür etmək olmaz. Lələ bu dastanlarda əsatiri süjetdən istifadə edərək öz obrazını yaratmış və öz möhürünü vurmuşdur.

Bu dastanların süjet xəttinə diqqət yetirilsə onların genealogiyasında da bir bənzərlik müşahidə etmək olar. Əsas faktlardan birini «Lələ» və «Yaxşı-Yaman»da Lələnin Yaxşıya vurulmaq dərəcəsinə isti münasibəti, bununla bağlı olaraq «ata» və «oğul» arasında mübarizə, «Arzu-Qəmbər» dastanında bacının qardaşa vurulması (birinci kırımtatar variantında), ikinci kırımtatar dastanında Arzunun Qəmbərə vurulması və əksinə, Azərbaycan variantlarında isə beşikkəsmə, bir-birinə aşıq olmadır və buna uyğun olaraq «Lələ» dastan-rəvayətində də ilahinin qüdrəti ilə daşdan uşaqyaranma motivinin həm Yarəhməd üçün, həm də qonaq üçün eyni olması və uşaqların da bir kökdən doğulması təşkil edir. Dolayısı ilə «Lələ» dastan-rəvayətində də Lələ ilə Yaxşı arasında məhəbbət var. Məhz bu məhəbbət Yamanı Yaxşını qıs-qanmağa vadar edir. Həm «Arzu-Qəmbər»ə, həm də «Lələ» dastanına fikir versək, hadisələrin sonluğunun da eyni cür qurtarmasının şahidi olarıq. «Arzu-

Qəmbər»in İraq-türkmən variantlarında, eləcə də bəzi Azərbaycan variantlarında Qəmbərin ölümü Lələnin Yaxşının qəbri üstündə məhz haqq aşiqi kimi öz ölümünü gözləməsi ilə müəyyən qədər səsleşir. «Arzu-Qəmbər»də Arzunun ölməsini deyəndən sonra Qəmbər yaşamaq istəmədiyini bildirir. Bu da qədim Şərq motividir. Klassik qəhrəmanlar da (o cümlədən Fərhad Şirinin «öldüyünü» eşidəndən sonra külünglə özünə qəsd edir) məhz belə hərəkət etmişlər. Məcnun da Leylinin qəbri üstə öz məşhur monoloqunu deyib ölür. Klassik ədəbiyyatdakı bu varislik ənənəvi olaraq şifahi ədəbiyyatdan qaynaqlanır və əlbəttə, bunun kökündə «Leyli-Məcnun», «Lələ», «Arzu-Qəmbər» kimi dastanlar dayanır. Lələnin də haqq aşiqi kimi Yaxşının qəbri üstündə ölmesi bu ənənəyə əsaslanır və ilkin variantlardan biri kimi diqqətdən yayınmır [144].

Lələnin və Qəmbərin artımla, doğumla, məhsuldarlıqla bağlılığı, daha doğrusu, bunun bəlgəsi sayılan qoyun, quzu, keçi ilə bağlılığı da göz önündədir. «Lələ» və «Yaxşı-Yaman» dastanlarında Lələnin artım, doğum nişanəsi sayılan quzu ilə əlaqəsi Qəmbərin quzu və keçi ilə unudulmuş əlaqəsini (amma onun çoban kimi fəaliyyəti nəzərə çarpır) də yada salır. «Arzu-Qəmbər»in variantlarında bilavasitə keçi məsələsinə toxunulmasa da, çobanlıqla bağlı müəyyən izlərin qalması bu paralelliyi aparmağa bizə imkan verir. Lələ ilə Qəmbəri birləşdirən cəhətlərdən ən mühümü onların hər ikisinin də çoban olmasıdır. Onların keçdiyi həyat yoluna fikir versək, nəğməkar, haqq aşığı, çoban və sənətkar kimi ucaldıqlarını görürük. Bu eynilik onların dastan qəhrəmanı olmaq kimi tipologiyasını şərtləndirir. Bu obrazların həm yaradıcı, həm də qəhrəman olmaq kimi səciyyələri də dastan yaradıcılığında təsadüf edilən haldır. Bu dastanların mənşəyi məsələsi öz həllini hələ tapmadığından qəti söz demək mümkün deyildir. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, «xalq ədəbiyyatında hansısa formanın birinin digərindən qədim olması və hansısa müəyyən zaman həddində mövcudluğunun konkretləşdirilməsi elə də asan deyil» [149, s.81]. Dastanın yetkin hala düşməsinə qədər onun qaynaqlandığı mənbələr də az olmur. Buraya əsatirləri və nağıl tiplərini də əlavə etmək lazım

gəlir. Bunlar dastanın formalaşmasında qəlib, forma tutumu kimi diqqətdən yayınmamalıdır. Əsatirin, mifin, yaxud nağılın içərisindəki informasiya yükü daha da bədii şəkildə işlənərək dastan variantına hopur. Əsatir yükü ilə dastan yükü arasında improvizasiyaçı sənətkar dayanır. Bu sənətkarın yaradıcılıq yolunu çoban, aşiq, haqq aşığı, ozan, dədə, lələ, müqəddəslik zirvələri təşkil edir. Burada sənətkar sözü daha çox Lələyə aiddir, ancaq Qəmbərin də saz-söz bilicisi olmasını da danmaq olmaz. Prof. Qara Namazov öz tədqiqatlarında yazır ki, İranın Şuş dağının ətəyində arxeoloji qazıntılar zamanı e.ə. ikinci minilliyə aid edilən gil qablar tapılmışdır. Bu qabların üzərində başı çalmalı, yanında sürünün qoruyucusu olan köpək və sinəsində qopuz-saz olan çoban və buynuzlarını irəliyə doğru uzatmış keyik təsvir olunmuşdur [97, s.8].

Qəmbərin soykökü ilə əlaqədar danışarkən V.N.Basilovun onu yaxşı dutar çalan kimi türk xalqlarının yaddaşında silinməz iz buraxdığını qeyd etmişdir. Yenə həmin müəllif qeyd edir ki, Türkmənistanın İolotan rayonunda Murqaba çayının sahillərində yaşayanlar inanırlar ki, Qəmbərin qəbrinin yanındakı ağac onun dutarının aşığının torpağa düşməsindən göyərrib və bu ağacın kökündə bir çala var, Qəmbər orada gizlənir. O pirə musiqiçi və ya nəğməkar olmaq üçün gələnlər özləri ilə kəsməyə keçi də gətirirlər. Keçinin qışqırığını eşidən Qəmbər ziyarətə gələnlərin məqsədini duyub yerinə yetirmiş [151, s.59]. Bu cür inanc Zaqatala rayonunun yerli əhalisi arasında da vardır. Əhali sonsuz qadının dərdinə əlac etmək üçün pirdən dilək diləyir və əhdləri yerinə yetəndə keçi gətirib bəyirdirlər.

Türk mifoloji sistemində keçi//qoyun, ceyran//keyik cütlüyünün simvollaşdırılmış məna yükü, semantikasi vardır. Qeyd edək ki, mifoloji təfəkkürdə keyik (ceyran) və mağara (çadır) qəhrəmanın mənəvi-psixoloji kefiyyətlərinin açılmasında mediativ rol oynayır. Bunu «Kitabi-Dədə Qorqud»da, Nizaminin «Yeddi gözəl»ində və bir çox dastanlarda, o cümlədən, «Şah İsmayıl» dastanında da görürük. Ceyranın (keyikin) o dünya ilə bu dünya arasındakı vasitəçi rolu istedadlı tədqiqatçı Seyfəddin Rzasoyun da diqqətini cəlb etmiş,

özünün «Nizami poeziyası: Mif – Tarix konteksti» kitabında Bəhrəmin o dünya ilə əlaqəsini, keyiklə (gurla) bağlı fikirlərini vermişdir [107, s.68]. Müəllif yazır ki, gurun mediatorluğu gor//mağara fiquru ilə də təsdiq olunur. Mağara məsnəvidə dünya modeli baxımından gor//qəbir//xaos//ölümün məkan simvoludur. Bəhrəmin ölümü də qəbirdə dəfn kimi yox, mağarada yoxolma kimi reallaşır [150, s.60]. Mağarada yoxolma hadisəsi başqa folklor nümunələrində də müşahidə olunur. Prof. A.Nəbiyevin axırncı illərdə nəşr etdirdiyi «Koroğlu» eposunda da Koroğlunun qayada yoxolma prosesi izlənilir [90]. Məşhur türk mifoloqu B.Ögəl mağara ilə bağlı yazır ki, «Qədim türklərin dünyagörüşündə mağara müqəddəs bir yer kimi anlaşılmaktadır. Qədim türk əfsanələrində mağara insanlara hami olmuş, onların doğub töreməsinə şərait yaratmışdır. İlk insanın hətta mağaranı yeraltı dünyanı bu dünya ilə birləşdirən bir qapı kimi təsəvvür edirdi. Mağaralar ilk ata rəmzini daşıyırdı. Qədim insanın təsəvvüründə özünün əcdadı, onu dünyaya gətirən bir qüvvə kimi simvollaşırı. Hətta göytürk xaqanları öz qəbilələrini də götürüb ilin müəyyən günündə mağaralara səcdəyə gəlir və qurban kəsirdilər» [133, s.21 – 22]. Bütün qeyd etdiklərimizdən belə nəticə hasil olur ki, Azərbaycan xalqının milli-mifoloji təfəkküründə mifoloji obrazların, yardımçı qüvvələrin böyük rolu olmuşdur. Haqqında danışdığımız dastanların mifoloji məna yükü daşmasını nəzərə alıb onların müəyyən hissələrinin daha qədim dövrlərdə yarandığını ehtimal edirik.

NƏTİCƏ

Dissertasiyadan göründüyü kimi, cəmiyyətin düşüncə strukturunun başlanğıcında mif dayanır. Mifoloji dünya modeli kosmoloji çağ insanının həm maddi və mənəvi mədəniyyətinin struktur əsaslarını təşkil etmiş, həm də insanla dünya arasındakı münasibətlərin tənzimləndiyi şüur modeli rolunu oynamışdır.

Çağdaş mədəniyyətin bütün təzahür tipləri öz arxetipik əsasları ilə mifə dayanır. Ona görə də hər bir mədəniyyətin öyrənilməsində onun mifoloji strukturunun araşdırılması aktualıq kəsb edir. Bu, eyni dərəcədə türk mədəniyyətinə də aiddir.

Türk mifologiyası zəngin struktura malik mətnlərlə təmsil olunmuşdur. Mətn dünya modelini gerçəkləşdirən obyektədir. Qədim türklərin zəngin poetik yaradıcılığı birbaşa mifoloji strukturları reallaşdırmışdır. Mifoloji-kosmoqonik düşüncədən tarixi düşüncəyə keçid prosesində miflər zaman-zaman tarixi düşüncənin mədəniyyət tiplərinə transformasiya olunmuşdur. Ona görə də bu gün türk mədəniyyəti, onun zəngin və nəhəng layını təşkil edən türk folkloru mifoloji strukturların təzahür tezliyinin intensivliyi ilə əlamətdardır.

Azərbaycan (türk) folkloru məzmun və kəmiyyət baxımından çox nəhəng hadisədir. Onu bütövlükdə əhatə etmək, əslində, mümkünəz işdir. Bu halda tədqiqatçıdan ümumtürk folklorunun daha çox konkret milli layına isnad etmək tələb olunur. Türk mədəniyyətinin istənilən milli tipi onun arxitektonik strukturlarının – türk mifologiyasının bərpası üçün zəngin və əvəzsiz material verir.

Mif də insan kimidir. O da doğulur, yaşayır və ölür. Mif insan düşüncəsində təbiətdən doğulur. Tədqiqatdan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, mif formulunda insan cəmiyyət və təbiət fenomenləri birləşərək normaya çevrilir, toplumun həyatını idarə edir. Müxtəlif dövrlərdə mifə çoxlu yanaşmalar olmuş, onu müxtəlif aspektlərdən izah etmişlər. Mifə gah uydurma demişlər, ona gah da insan beynindən kənarda dərk edilən proseslərin şüuraltı təsiri

kimi baxmışlar. Cürbəcür izahlara baxmayaraq, onun ideoloji funksiyası ibtidai cəmiyyətin üzvlərini birləşdirmişdir. Uzun müddət mif dünyagörüşü hakim rol oynamışdır. Mifin insan düşüncəsində təbii-tarixi rolu üç hissədən ibarət olmuşdur. Toplumun həyatında dini-əxlaqi rol oynayan mif sistem təşkil edərək dünyagörüşünə çevrilmiş, eyni zamanda bu dünyagörüşünü əks etdirən mifoloji normativləri ortaya qoymuşdur. Bu normativlər isə xüsusi mətn-şifrələrdə təsbit olunmuşdur. İkincisi, mif bu mətnlərdə olduğu kimi qalmamış, özünün şəxələrini (variantlarını) əmələ gətirmişdir. Mifin əmələ gəlməsinin ikinci xüsusiyyəti məzmunca yaxın miflərdə daha aydın görsənir. Demək, mifin ikinci xüsusiyyəti özünü yenidən yarada bilməsidir. O, hətta ölü dil materialına çevrilsə belə, yaratma xüsusiyyətindən geri durmur, müxtəlif janrların içində də bu funksiyasını bu və ya digər şəkildə daim yerinə yetirir. Buna səbəb onun daxili enerjiyə malik olmasıdır, mütəhərrikliyidir. Mifin hissələri bir-birinə birləşə və ayrıla bilir.

Mif ona inananların şüurunda mifdir. Tarixi inkişafın nisbətən yüksək mərhələsində mifin aktivliyi toplum tərəfindən tənzimlənir. O, artıq mifoloji rolunu sona çatdırmış olur. Tarixi şüurun formalaşması nəticəsində insan – cəmiyyət – təbiət əlaqələri yeni müstəviyə daxil olur. Araşdırmadan da məlum olduğu kimi, mifoloji şüur, mifoloji düşüncə öz yerini dini şüura, dini təsəvvürlərə verir. Mifin dünyagörüş kimi üçüncü xüsusiyyəti də məhz tarixi şüurun təsiri ilə özünü büruzə verir. Bu, həm də onun transformasiya olunmaq qabiliyyətidir.

Elmi ədəbiyyatda uzun müddət mifin janr olub-olmaması barədə bir-birinə əks fikirlər mövcud olmuşdur. Mifin süjet xəttinə malik olması onu janr adlandıranların əsas meyarı olmuşdur. Mifin süjet xəttinə malik olması onun transformasiya olunmaq xüsusiyyətinin başlıca əlamətidir. Lakin süjet xəttinə malik olan miflərin təşəkkülü ilkin proses deyildir, daha çox törəmədir. İlkin mif sistemində doğulan miflər isə çox qədimdir. Və dünyagörüşü səviyyəsindədir, mifoloji sistem əmələ gətirir. Dissertasiyadakı fikirlərə əsasən, mifoloji düşüncə sisteminin aşağıdakı ilkin inkişaf xəttini təyin etmək olar:

1. Türk mifoloji düşüncəsinin əsasını od, su, torpaq və hava haqqında təsəvvürlər təşkil edir;
2. Mifoloji düşüncədə odu təmsil edən günəşdir, günəş assosiasiya olunaraq ilahəyə, gözəllik rəmzinə çevrilir;
3. Su həyat atributu kimi funksiya daşıyaraq dövretmə qabiliyyətinə malikdir;
4. Torpaq yaradıcı xüsusiyyətə malik olub ilk insanın yaradıcısıdır;
5. Hava bütün maddi həyatın stimuludur. İlk insanın yaşamasının müqəddəm şərtidir.

Sonrakı mifik düşüncədə tanrı anlayışı özünə yer almışdır. Tanrı anlayışının üzə çıxmasında Günəşin rolu da hiss olunur. Günəş təkdir. Türkün mifoloji düşüncəsində də Allah təkdir. Hər şeyi, insanları da idarə edən odur. O, Yer üzünün yaradıcısıdır. Suyun həyat əlaməti olması onun dirilik suyu kimi rolunu göstərir, dövretmə, çevrəni qapamaq xüsusiyyəti isə onun axar olması ilə bağlıdır. Torpaq mifoloji düşüncədə ilk insanın anası sayılır. Yer ana, göy isə ata rolunu oynayır. Hava isə insana can verilməsində iştirak edir.

Mifoloji düşüncənin məhsulu olan digər mifik görüşlər də yuxarıdakı qruplaşma ilə bilavasitə bağlıdır. Əgər sıralamış olsaq, allahlar panteonu, kultoloji baxışlar, totemik təsəvvürlər, inanclar sistemi bir-biri ilə vəhdətdə olub bir təfəkkür sisteminin ayrı-ayrı tərəfləridir. Bu sadalananlar konkret mif materialının alt layındadır və sakral mahiyyətə malikdir.

Mif öz sakrallığını itirəndə ekzoteriklik qazanır. Bu sakrallığı dissertasiyanın ikinci və üçüncü fəsillərində də görmək mümkündür. Mifin ölməsi ilə onun məzmunun formadan ayrılması baş verir. Bununla bağlı olaraq mif mətnlərinin yeni strukturlarda bərpası prosesi gedir. Bu, xüsusilə əfsanə mətnlərində özünü göstərir. Tədqiqatda sübut olunur ki, hər bir əfsanənin özünə məxsus daxili quruluş modeli vardır. Əfsanədə irəli sürülən fikir, ideya öz təsdiqini mətnin özündə tapır. Əfsanə keçmişdə baş vermiş hadisələri şərh edir. Onu mifdən fərqləndirən yeganə əlamət bununla bağlıdır. Əfsanəyə mifsizləşmə xasdır. Əfsanədə bərpa olunan mifin ancaq nəticəsidir. Mifin özü

isə unudulmuşdur, onu ancaq təxəyyülün köməyi ilə yada salmaq mümkündür. Mif keçmiş, indini və gələcəyi izah edə bildiyi halda, əfsanə mətni indiki və gələcək zamandan məhrumdur. Ona görə də əfsanə statik vəziyyətdədir. Əfsanələrin yaranması antropomorflaşmış allah obrazının təfəkkürdə formalaşması dövrü ilə üst-üstə düşür. Mifin sonu nəticəsində həqiqi allah ideyasının təhtəlşüurdan ayrılıb rəşional şüura keçməsi ilə keçmiş mif mədəniyyətinə baxışı müxtəlif rəkursdan əks etdirmək folklor janrlarının əsas vəzifəsi olmuşdur. Mif bədii şüurun formalarının – mif şüuru, əfsanə şüuru, nağıl şüuru, epos şüuru və dastan şüurunun köməyi ilə folklorun mədəniyyət tipi statusunu qazanmışdır.

Mifoloji tədqiqatlara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, əski mifin məzmununun yaddaşlardan silinməsi nəticəsində onun strukturunun folklorda bərpasına ehtiyac olmuşdur. Mif mədəniyyətindən epos mədəniyyətinə keçid bunu tələb edirdi. Epos mədəniyyətinin hər bir pilləsi üçün bu bərpa olunma fərqlənirdi. Əfsanə mifə yaxın olduğu üçün onun strukturunu öz sxeminə daha yaxşı uyğunlaşdırırdı. Həm də əfsanənin yaranma dövrü bu bərpa olunma prosesində bilavasitə məntiqi təfəkkürün üstünlük təşkil etməsi ilə bağlı idi. Bu dövr eyni zamanda dini görüşlərin güclənməsi ilə də əlamətdardır. Bunu əfsanə mətnlərində bəzi mövzuların dini məzmun kəsb etməsi ilə də bağlaya bilərik (namus, həya və s. nəzərdə tutulur). Dini təsirin izini bütün əfsanələrdə görə bilmirik. Bu təsir daha çox totemik və dini əfsanələrdə hiss olunur.

Mifoloji tədqiqatlara görə mifdə keçmiş zamana müraciətlə hadisələr nəql olunur. Bu ondan irəli gəlir ki, mifdə də restruktur modelin izləri hifz olunur. Ancaq onun strukturunda dinamizm daha güclüdür. Bu dinamizm hərəkətsiz olduqda restruktur modelin təməli başlayır və mifin sonu yetişir. Restruktivliyi əsas götürərək əfsanələri məzmununu ilə bağlı olaraq aşağıdakı formada modelləşdirmək olar: Əfsanələrdə totem modeli, əfsanələrdə su modeli, dünya ağacı modeli, tanrı dağı modeli, astral əfsanələrin modelləşdirilməsi – əfsanələrdə ay və günün modelləşdirilməsi, əfsanələrdə dünya modeli (kosmoqoniya) və s.

Unudulmuş mifin strukturunun bərpa olunmasında mifin yaşayan inanc-larından, dəyişməz simvollarından – antropomorflaşmadan, alleqoriyadan, şəxsləndirmədən, metamorfozdan, metaforadan və s. istifadə olunmuşdur. Bu da ən əski miflə onun variantı arasında müəyyən fərqlərə gətirib çıxara bilmişdir. Əfsanənin bərpa olunmuş mif variantı kimi üzə çıxması bu tarixi şəraitdən irəli gəlmişdir. Mifin simvollarının əfsanənin janr xüsusiyyətləri qazanmasında da iştirakı, mühüm rol oynamışdır. Antropomorflaşma, alleqoriya, metafora, şəxsləndirmə əfsanənin dağ, astral, kosmoqonik modellərinin, metamorfoza totemik modelin əsasını təşkil etmişdir.

Dissertasiyada həm də mifdə bərpa olunma prosesinin diaxron və sinxron istiqamətdə davam edərək, şüuraltı keçmişi yada salmağa cəhd etməsi təsdiq olunur. Diaxron istiqamətdə bərpa olunma əfsanə mətnlərinin, sinxron istiqamət isə nağıl motivlərinin əmələ gəlməsinə rəvac verir. Sinxron inkişaf nağıl tipinin əsas qanunauyğunluğudur. Demək mümkündür ki, nağıl öz süjet strukturunu mif mətnləri üzərində qurur. Mifdən nağıla keçid prosesi tarixi şüurda yaranan mif mətnlərinə ehtiyacdən doğa bilər, çünki mifin dialektik inkişafı dayansa belə, tələb edir ki, o, bir mənəvi sərvət kimi təkmilləşsin, yeni toplumun ixtiyarına verilsin.

Mif quruluşunun forma dəyişikliyi nəzərə alınmaqla nəsilin etnoyaddaşından faydalanmaq, etnik dəyərləri üzə çıxarmaq vacib hesab olunmuşdur. Təbiidir ki, mif şifahi nitqin məhsuludur, onu ancaq danışmaqla yaşatmaq olar. Burada etnoyaddaşın psixoloji cəhətdən təkmil olması əsas sayılmalıdır. Xüsusi olaraq mif söyləmə bacarığı olan etnos üzvünün fərdi qabiliyyəti də nəzərdə tutulur. Çünki tarixdən də məlumdur ki, qədim xalqların mənşəyində nəsilin gənclərinə, qəbilənin, tayfanın tarixini, qəhrəmanlıq keçmişini, adət-ənənəsini və s. danışan xüsusi seçilmiş adamlar olmuşdur. Məhz onların xidməti sayəsində bu canlı tarix, mifoloji keçmiş yaşadılmışdır. Bu da təbii-tarixi prosesdir. Xüsusi nəqlətmə bacarığı olan bu şəxslər hər hansı mifi nağıl kimi düzüb-qoşa bilmişlər. Bu ənənəni keçmiş padşahların saraylarında yaşayan nağılçıların təmsalında da görmək mümkündür. Hətta

keçən əsrin əvvəllərində belə bəzi kəndlərdə uzun qış gecələri manqal qırağında camaat toplaşarmış, nağıl danışana qulaq asarmış. Nağıl məclisi nağılın bir janr kimi əmələ gəlməsinə, inkişaf etməsinə təsir göstərir. Bu fakt qədim ənənəyə söykənir. Etnosun həyatında müxtəlif dövrlərdə xüsusi mif danışan, nağıl danışan, dastan danışan adamlar olmuşdur. Nağılçılıq ifaçılıq sənəti kimi dəyərləndirilir. Nağıl danışanlar öz nitqlərində improvizasiyadan çox istifadə edirlər. Müxtəlif nağıl motivlərini bir süjet ətrafında birləşdirib dinləyiciyə təqdim edirlər.

Mifoloji nağılla mifi bir-birindən fərqləndirmək çox çətinidir, onları qarşı-qarşıya qoymaq yanlış nəticələrə gətirib çıxarar. Mif öz-özlüyündə geniş mənada bütöv bir təfəkkür sistemidir, dar mənada isə mifə konkret inancın, kultun daşdığı mənə yükü kimi də baxmaq olar. Buna görə də mifi mütəhərrik olduğuna görə janr hesab etmirlər. Mif hər hansı mifoloji faktı izah edir. Mifin zamanı ilə nağılın yarandığı zaman müddəti qısa olduğundan onun həcmnin artaraq əski nağıl məzmunu daşdığını düşünmək olar. Mifin funksiyası izah etməkdən ibarətdirsə, nağıl da mifin əks etdirdiyi dünyagörüşünü boyalarla gələcək nəsilə nəql edir. Mifoloji düşüncədə özünə yer alan bütün arxaik qatlar nağıla motivlər və mətnlər şəklində daxil olur. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, mif ritualla icra olunur. Deməli, mifə sinkretiklik xasdır. Mif özündə söz, ifa, rəqs və magik elementləri də birləşdirir. Lakin nağılda bu elementlərdən istifadə olunmur. Nağıl ancaq mifin üst qatını yaşadır. Mifin nağıla çevrilməsinin əsas səbəbi onun öz sakrallığını itirməsidir, daşdığı dini-ritual məzmunundan uzaqlaşmasıdır. Bu proseslər dissertasiyada geniş təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatda sübut olunur ki, mifin nağıla çevrilməsi onun hələ sakrallığının tam itirilməsi demək deyildir. Onun başlıca funksiyası – yaradılışı izah etmək funksiyası kosmoqoniya və etiologizmlə bağlı olduğundan etioloji əfsanələrin əmələ gəlməsini şərtləndirir və izah edir. Bəlkə də əfsanə problemi miflə nağıl arasında keçid xarakterini oynayır. Bu keçid dövrü isə tarixi şüurun meydana gəldiyi zamanı əhatə edir. Bu dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki,

o, dövrün məhsulunda kosmoloji, mifopoetik ünsürləri yaradır. Məkan və zaman anlayışları haqqında bilgilər yaranır, kosmoloji məkanların sərhədləri ayrılır. Bir çox müəlliflərin qeyd etdikləri kimi, mifin tarixi şüurla əlaqəsi daha çox qəhrəmanlıq eposlarında üzə çıxır və öz real həllini tapır. Epos şəcərə sistemini təşkil etməklə tarixi şüurun formalaşdığı dövrdə daha yetkin süjet xəttinə malik olur. Epos qədim janrdır. Qədim türk eposlarını nəzərə almasaq, Azərbaycan folklorunda sırf epos janrı yoxdur. Qismən də olsa epos ənənələrini yaşadanlara «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» dastanlarını göstərmək olar. Bu dastanlarda mifdən bəhrələnmək səviyyəsi olduqca yüksəkdir. Həm mifoloji qaynaqları, həm də tarixi keçmişimizi öyrənmək baxımından dastanlarda mifin qanunauyğunluqlarını görmək mümkündür.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı: Elm, 1977, 155 s.
2. Abdullayev B. Azərbaycan folklorunun qədim janrlarından. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 1981, s.90 – 135.
3. Abdullayev Bəhlul. Haqqın səsi. Bakı: Azərneşr, 1989, 144 s.
4. Acalov A., Novruzov M. «Al» tapınışı və onun izləri / Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s.247 – 258.
5. Acalov A. Dəli Domrul boyunun kökləri və mifoloji simvolikası / Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s.222 – 237.
6. Allah yıxan evi qızlar tikər (ilk dəfə nəşr olunan nağıllarımız). Bakı: Yazıçı, 1994, 304 s.
7. Allahmanlı M. Ozan, Aşıq və Aşiq. Bakı: Ağrıdağ, 1997, 158 s.
8. Allahmanlı M. Türk dastan yaradıcılığı. Bakı: Ağrıdağ, 1998, 144 s.
9. Allahmanlı Mahmud. Ağlın və yaddaşın dedikləri. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 142 s.
10. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. 1-ci cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı. 1965, 380 s.
11. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. 2-ci cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1966, 476 s.
12. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. 3-cü cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1967, 340 s.
13. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
14. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Elm, 1979, 503 s.
15. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. 4-cü cild. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1963, 288 s.
16. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. 1-ci cild. Bakı: Çıraq, 2004 s, 376 s.

17. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. 2-ci cild. Bakı: Çıraq, 2004, 352 s.
18. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. 5-ci cild. Bakı: Çıraq, 2004, 336 s.
19. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 3 cildə. I cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, 590 s.
20. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1968, 289 s.
21. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. I cild / Tərtib edənlər T.Fərzəliyev, M.Qasımlı. Elmi redaktoru İ.Abbasov. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
22. Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-türkman cildi. II kitab / Toplayan və tərtibçilər: Əbdüllətif Bəndəroğlu və Qəzənfər Paşayev. Bakı: Səda, 1999, 468 s.; Arzı-Qəmbər. Kərkük xalq dastanı. Toplayan Ə.Tərzibaşı / Redaktoru Q.Paşayev. Bakı: Gənclik, 1971, 32 s.
23. Azərbaycan folkloru antologiyası. Şəki folkloru. IV kitab. 1-ci cild. Bakı: Səda, 2000, 498 s.
24. Azərbaycan folkloru antologiyası. Ağbaba folkloru. VIII kitab. Bakı: Səda, 2003, 476 s.
25. Azərbaycan folkloru antologiyası. Gəncəbasar folkloru. IX kitab. Bakı: Səda, 2004, 522 s.
26. Azərbaycan folkloru antologiyası. İrəvan çuxuru folkloru. X kitab. Bakı: Səda, 2004, 471 s.
27. Azərbaycan folkloru antologiyası. Şirvan folkloru, XI kitab. Bakı: Səda, 2005, 443 s.
28. Azərbaycan folkloru antologiyası. Zəngəzur folkloru. XII kitab. Bakı: Səda, 2005, 464 s.
29. Azərbaycan xalq dastanları. Ön söz / Toplayan və tərtib edən İ.Axundov. Bakı: Yazıçı, 1983, 251 s.
30. Azərbaycan xalq söyləmələri. Bakı: Yazıçı, 1992, 216 s.
31. Azərbaycan xalq əfsanələri / Toplayan və tərtib edən S.Paşayev. Bakı: Yazıçı, 1985, 286 s.

32. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.
33. Bayat F. Məhəbbət (eşq) dastanları / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 9-cu kitab. Bakı: Səda, 2000, s.123 – 146.
34. Bayat F. Türk dini-mifoloji sistemində tanrı / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 17-ci kitab. Bakı: Səda, 2005, s.70 – 106.
35. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, 540 s.
36. Bədəlov R. Epos: Mif və tarix / Kitabı-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s.27 – 29.
37. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
38. Bəydili C. Dağ əyəsi Sarı qız / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 9-cu kitab. Bakı: Səda, 2000, s.154 – 169.
39. Bəhlul Abdulla. «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası. Bakı: Elm, 1999, 224 s.
40. Bəhlul Abdulla. Azərbaycan folklorunda mifoloji at. Bakı: Elm, 2000, 104 s.
41. Bəhlul Abdulla. Dəli Domrul «Kitabi-Dədə Qorqud»da və qorqudşünaslıqda. Bakı: Təhsil, 2002, 60 s.
42. Bəhlul Abdulla. «Kitabi-Dədə Qorqud»da rəng simvolikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 128 s.
43. Bəhlul Abdulla Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005, 208 s.
44. Bəhrüz Həqqi. «Koroğlu» - tarixi-mifoloji gerçəklik. Bakı: Nurlan, 2003, 316 s.
45. Bilqamıs dastanı. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası NPB, 1999, 92 s.
46. Biri var idi, biri yox idi... (Azərbaycan nağılları). Bakı: Gənclik, 1976, 267 s.
47. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı: Elm, 2000, 264 s.
48. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001, 188 s.

49. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Fil. elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2003, 54 s.
50. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, 220 s.
51. Cəfərov N. Türk epik təfəkkürü və «Kitabi-Dədə Qorqud» / «Kitabi-Dədə Qorqud» – 1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. Bakı, 1999, 190 s.
52. Çobanoğlu Şahvələd. Sokrat, Bakı: Asiya, 2002, 120 s.
53. Destanlar (krımtatarca, tərtibçi və toplayanı Cəfər Bəkirov). Daşkənd: Qafur Qulam adına Dövlətnəşr, 1980, 152 s.
54. Elçin, Quliyev V. Özümüz və sözümüz. Bakı: Azərneşr, 1993, 115 s.
55. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyəti tarixi. Bakı: Gənclik, 1988, 521 s.
56. Əlibəyli R. «Dədə Qorqud kitabı»nda dağ kultu // «Dədə Qorqud» jurnalı, 2004, №3, s.49 – 47.
57. Əliyev R.M. 7770 nədir? // «Elm və həyat» jurnalı, 1988, № 4, s.29 – 31.
58. Əliyev R.M. Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər. Bakı: Elm, 1992, 118 s.
59. Əliyev R.M. Mifoloji şüurun bədii spesifikasi. Bakı: Qartal, 2001, 100 s.
60. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, 192 s.
61. Ələkbərli Əziz. Qax: folklor-etnoqrafik etüdlər. Bakı: Ağrıdağ, 2005, 224 s.
62. Əsgərov Ə. Azərbaycan sehrli nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi). Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1992, 144 s.
63. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
64. Əfəndiyev P. Dastan yaradıcılığı. Bakı: ADPU, 1999, 166 s.
65. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri. Bakı: ADPU, 2005, 458 s.
66. Əzizov E. Söz xəzinəsi. Bakı: Maarif, 1995, 128 s.
67. Fəruq Sümər. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
68. Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı: Elm, 1971, 124 s.

69. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, 216 s.
70. Hacıyev T. Mikayıl Bastunun «Şan qızı dastanı» və poetikası. Bakı: Təhsil, 2005, 312 s.
71. Hacıyev T. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair / Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1984, s.125 – 136.
72. Hacılar Valeh. Gürcüstanda türk xalq ədəbiyyatı ənənələri. Bakı: Səda, 2005, 303 s.
73. Hacılı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim, 2002, 164 s.
74. Heyət C. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 1990, 166 s.
75. Həkimov M. Azərbaycan aşiq sənəti. Bakı: Yazıçı, 1983, 240 s.
76. Həkimov M. Elat bayatıları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1996, 304 s.
77. Həkimov M. Azərbaycan aşiq şeir şəkilləri və qaynaqları. Bakı: Maarif, 1999, 376 s.
78. Həkimov M. Aşiq sənətinin poetikası. Bakı: Səda, 2004, 609 s.
79. Xalqımızın deyimləri, duyumları / Toplayıb tərtib edən M.İ.Həkimov. Bakı: Maarif, 1986, 392 s.
80. Xalqın söz mirvariləri / Tərtibçi və toplayanı S.P.Pirsultanlı. Bakı: Azərnəşr, 1999, 110 s.
81. Xəlilov P. «Dədə Qorqud kitabı» və qədim türk dastan ənənələri / Kitabı-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s.38 – 48.
82. Xürrəm qızı A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Səda, 2002, 210 s.
83. İsmayılov H. Göyçə aşiq mühiti: təşəkkülü və inkişaf yolları. Bakı: Elm, 2002, 404 s.
84. İsmayılov H. Aşiq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2002, 311 s.
85. İsmayılov H. Göyçə dastanlarında türk dünya modeli: xaos və harmoniya / «Struktur-semiotik araşdırmalar» toplusu, № 2. Bakı: Səda, 2002, s.42 – 46.
86. Kazımoğlu M. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı: Elm, 2006, 268.

87. Kamal Abdulla. Gizli Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1991, 152 s.
88. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib edən H.Araslı. Bakı: Gənclik, 1978, 184 s.
89. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
90. Koroğlu / Toplayanı, ön söz, qeyd və izahların müəllifi A.Nəbiyev; tərtib edib mətni ilk mənbələr əsasında nəşrə hazırlayanlar Ülkər Nəbiyeva, Yeganə İsmayılova). Bakı: Nurlan, 2003, 418 s.
91. Qafarlı R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU nəşri, 1999, 448 s.
92. Qurani-Kərim. Bakı, 1992, 714 s.
93. Lələ. Yaranmışam daşdan mən / Ön sözün müəllifi və tərtibçisi İ.Abbasov. Bakı: Gənclik, 1995, 48 s.
94. Məmmədov C.M. Türk epik ənənəsində Dədə Qorqud. Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1999, 27 s.
95. Mərasimlər, adətlər, alqışlar... / Toplama, müqəddimə və qeydlər A.Nəbiyevindir. Bakı: Gənclik, 1993, 352 s.
96. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1998, 240 s.
97. Namazov Q. Aşığın sazı və sözü. Bakı: Yazıçı, 1980, 155 s.
98. Nizami. Bakı: Azərnəşr, 1940, 215 s.
99. Nəbiyev A. Qəhrəmanlıq səhifələri. Bakı: Gənclik, 1975, 99 s.
100. Nəbiyev A. Sərhəd bilməyən əlaqələr. Bakı: Azərnəşr, 1990, 88 s.
101. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə / Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Turan, 2002, 680 s.
102. Nəbiyev A. Azərbaycan aşığı məktəbləri. Bakı: Nurlan, 2004, 312 s.
103. Paşayev S. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı: Gənclik, 1983, 128 s.
104. Paşayev S. Azərbaycan folkloru və aşığı yaradıcılığı. Bakı: APU, 1989, 87 s.
105. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları. Bakı: Azərnəşr, 2002, 163 s.

106. Pirsultanlı S.P. Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar. 2 cild. I hissə. Gəncə: Pirsultan, 2002, 204 s.
107. Rzasoy S. Nizami poeziyası: Mif – Tarix konteksti. Bakı: Ağrıdağ, 2003, 212 s.
108. Rzasoy S. Oğuz kosmoqoniyasında gözdən doğulma mifologemi / Ekologiya. Fəlsəfə. Mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmuəsi. 37-ci buraxılış. Bakı: 2004, s.21 – 24.
109. Rzasoy S. Oğuz mifi və ata sözləri // «Dədə Qorqud» jurnalı, 2005, № 1. s.66 – 72.
110. Rzasoy S. Oğuz mifoloji-epik dünya modelində kaos – «yalançı dünya» / «Ortaq türk keçmişindən ortaqlıq türk gələcəyinə» III uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.371 – 375.
111. Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı: Milli Elmlər Ensiklopediyası, 2003, 108 s.
112. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
113. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
114. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: Gənclik, 1994, 232 s.
115. Sehrli sünbüllər: Azərbaycan mifləri. Toplayanı A.Nəbiyev. Bakı: Gənclik, 1990, 144 s.
116. Şıxıyeva S. Dəli Domrul boyundakı bir motivin analoqları / «Ortaq türk keçmişindən ortaqlıq türk gələcəyinə» III uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.335 – 343.
117. Şükürov A. Mifologiya. 6-cı kitab. Qədim türk mifologiyası. Bakı: Elm, 1997, 232 s.
118. Şükürov A. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 668 s.
119. Şükürbəyli F. Bayatı ustası Lələ. Bakı: Bilik, 1995, 48 s.

120. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 397 s.
121. Təhmasib M.H. Məqalələr. Bakı: Elm, 2005, 218 s.
122. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.
123. Vəliyev İ. Azərbaycan mifik təfəkküründə sehrli quşlar // «Dədə Qorqud» jurnalı, 2005, № 1, s.42 – 53.
124. Vəliyev K. Elin yaddaşı dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1987, 280 s.
125. Vətən qürbətdə qaldı (Göyçə mahalından toplanmış folklor örnəkləri). I kitab. Bakı: Yazıçı, 1993, 544 s.
126. Yanardağ əfsanələri. Bakı: Gənclik, 1978, 160 s.
127. Zeynalov İ. Mifoloji təfəkkürün formaları // Azərbaycan təbiəti, 1994, № 1, s.31 – 34.

Türk dilinde

128. Abdülkadir İnan. Türk destanlarına genel bir bakış. Ankara, 1954, 261 s.
129. Abdülkadir İnan. Makaleler ve incelemeler. I cilt. Ankara: Türk tarih kurumu. 1998, 712 s.
130. Abdülkadir İnan. Makaleler ve incelemeler. II cilt, Ankara: Türk tarih kurumu, 1998, 417 s.
131. Abdülkadir İnan. Tarihte ve bugün şamanizm. Materialler ve Araştırmalar. Ankara: Türk tarih kurumu, 2000, 229 s.
132. Bayat F. Mitolojiye giriş. Çorum: KaraM, 2005, 150 s.
133. Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar). I cild, Ankara: Türk tarih kurumu, 1989, 644 s.
134. Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi, II cild, Ankara: Türk tarih kurumu, 1995, 610 s.
135. Bahaeddin Ögel. İslamiyetten önce kültür tarihi. Ankara: Türk tarih kurumu, 2003, 493 s.
136. Dr. Iliş Altun. Kandıra türkmenlerinde doğum, evlenme ve ölüm. İzmit: Kocaeli Yayıncı Yayınları, 2004, 399 s.
137. Kalafat Y. Doğu Anadolu'da eski türk inanclarının izleri. 4-cü baskı. Ankara: Babil Yayıncılık, 2005, 284 s.
138. Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. İstanbul, 1989, 537 s.
139. Murat Uraz. Türk mitolojisi. İstanbul, 1967, 267 s.
140. Nail Tan. Folklor (Halk bilimi). İstanbul: Kitab matbaacılık, 2003, 216 s.
141. Roux J.P. Türklerin ve moğolların eski dini. İstanbul, 1998. Birinci baskı. İstanbul, 1994, 303 s.
142. Roux J.P. Orta Asya'da kutsal bitkiler ve hayvanlar. İstanbul: Kabalcı yayınevi, 2005, 440 s.
143. Yusuf Ziya Yörükan. Müslümanlıktan evvel türk dinleri. Şamanizm. Ankara: Yol Yayınları, 2005, 221 s.

Rus dilində

- 144.Abbaslı İ. Areal rasprostraneniə i vlieniə azerbaydjanskix dastanov. Baku: Sada, 2001, 215 s.
- 145.Azadovskiy M.K. İstoriə russkoy folğkloristiki. M.: Uçpedqiz, 1958, 479 s.
- 146.Aliev O. İdeyno-xudojestvennie osobennosti azerbaydjanskix volşebnix skazok. Avtoref. ... dis. kand. fil. nauk. Baku, 1988, 24 s.
- 147.Astafğeva L.A. Ukazatelğ motivov, sōjetnix situaüii i povestvovatelğnix zvenğev boqatırskix bilin / Folğklor. Problemi istorizma. M.: Nauka, 1988, 296 s.
- 148.Arxaıçeskiy ritual v folğklornıx i ranneliteraturnıx pamətnikax. M.: Nauka, 1988, 335 s.
- 149.Badalov R. Pravda i vımisel qeroıçeskoqo gposa. Baku: Glm, 1983, 154 s.
- 150.Bartolğd V.V. Soçineniə, II t., 1ç. M.: 1963, 891 s.
- 151.Basilov V.N. Kulğt svətıx v islame. M.: Mıslğ, 1970, 144 s.
- 152.Bayburin A.K. Kosmiçeskaə modelğ / Svod gtnoqrafiçeskix ponətiy i terminov, vip.4. M.: Nauka, 1991, s.61 – 63.
- 153.Bayburin A.K. Mif / Svod gtnoqrafiçeskix ponətiy i terminov, vip.4. M.: Nauka, 1991, s.75 – 78.
- 154.Bayburin A.K. Mifoloqıçeskoe soznanie / Svod gtnoqrafiçeskix ponətiy i terminov, vip.4. M.: Nauka, 1991, s.78 – 80.
- 155.Bayburin A.K. Mifolojiə / Svod gtnoqrafiçeskix ponətiy i terminov, vip.4. M.: Nauka, 1991, s.80 – 83.
- 156.Baxlul Abdulla. Azerbaydjanskiy obrədoviy folğklor i eqo pogtika. Baku: Glm, 1990, 218 s.
- 157.Beylis V.A. Tradiüiə v sovremennıx kulğturax Afriki. M.: Nauka, 1986, 246 s.
- 158.Birlayn Dj.F. Parallelğnaə mifolojiə. M.: Kron-press, 1997, 336 s.

- 159.Vedernikova N.M. Kontaminaüie kak tvorçeskiy priem v volşebnoy skazke / Russkiy folğklor. XIII. Leningrad: Nauka, 1972, s.160 – 165.
- 160.Veleükae N.N. Əziçeskae simvolika slavənskix arxaıçeskix ritualov. M.: Nauka, 1978, 240 s.
- 161.Veyman R. İstoriə literaturı i mifologıə. M.: Proqress, 1975, 344 s.
- 162.Qadjiev A. Pogtika sovremennoy prozı. Voprosı mifologıçeskoqo i folğkloroqo qenezisa. Baku: Mutardjim, 1997, 204 s.
- 163.Qaüak V.M. Skazoçnik i eqo tekst (krazvitiö gksperimentalğnoqo napravleniə v folğkloristike) / Problemi folğklora. M.: Nauka, 1975, s.47 – 59.
- 164.Qezalov F.S. Struktura azerbaydjanskix volşebnix skazok. Dis. ... kand. fil. nauk, Taşkent, 1990, 156 s.
- 165.Qerxardt M. İskusstvo povestvovanie. M.: Nauka, 1984, 455 s.
- 166.Qolosovker Ə.G. Loqika mifa. M.: Nauka, 1987, 217 s.
- 167.Qordlevskiy V.A. İzbr. soç. II tom. M.: Vostoçnoy literaturı, 1961, 558 s.
- 168.Qureviç A.Ə. Kateqorii srednevekovoy kulğturi. M.: Nauka, 1984, 350 s.
- 169.Djuzeppe Kokkğera. İstoriə folğkloristiki v Evrope. M.: İnostrannoy literaturı, 1960, 689 s.
- 170.Drevnetörkskiy slovarğ, Leningrad: Nauka, 1969, 676 s.
- 171.Dömezilğ J. Skifi i nartı. M.: Nauka, 1990, 229 s.
- 172.Evsökov V.V. Mifi o vselennoy. Novosibirsk: Nauka, 1988, 177 s.
- 173.Jirmunskiy V.M. Narodniy qeroiçeskiy gpos: sravnitelğno-istoriçeskie oçerki. M.-L.: Nauka, 1962, 447 s.
- 174.Jirmunskiy V.M. Oquzskiy qeroiçeskiy gpos i «Kniqa Korkuta» / Kniqa moeqo deda-Korkuta. Baku, 1962, 299 s.
- 175.Jirmunskiy V.M. Törkskiy qeroiçeskiy gpos. Leningrad: Nauka, 1974, 727 s.
- 176.Jirmunskiy V.M. Sravnitelğnie literaturovedenenie: Vostok i Zapad. Leningrad: Nauka, 1979, 493 s.
- 177.Kalendarnıx obiçai i obrədi narodov Vostoçnoy Azii. M.: Nauka, 1989, 360 s.

178. Karriev B.A. Gpiçeskie skazaniə o Kerr-oqlı u törkoəziğnıx narodov. M.: Nauka, 1968, 260 s.
179. Kləştornıy S.Q. Mifoloqiçeskie söjetı v drevnetörkskix pamətnikax / Törkoloqiçeskiy sbornik 1977. M.: Nauka, 1981, 296 s.
180. Koroqlı X.Q. Vzaimosvəzi gposa narodov Sredney Azii, İrana i Azerbaydjana. M.: Nauka, 1983, 336 s.
181. Koroqlı X.Q., Nabiev A.M. Azerbaydjanskiy qeroiçeskiy gpos. Baku: Əziçı, 1996, 306 s.
182. Kramer S.N. İstoriə naçinaetsə v Şumere. M.: Nauka, 1965, 256 s.
183. Kurbanova Q.K. Folğklornie motivı i tradiüii v pogtiçeskom tvorçestve. Avtoref. dis. ... kand. fil. nauk. Baku, 1996, 29 s.
184. Kgmpbell D. Maski boqa: sozidatelğnaə mifoloqiə. T. 1. Pervəə kniqə. M.: Zolotoy Vek, 1997, 332 s.
185. İvanov Vəç. Vs., Toporov V.N. Slavənskie əzikovie modeliruöhie semiotiçeskie sistemi (drevniy period). M.: Nauka, 1965, 246 s.
186. İvanova T.Q. K voprosu o kontaminaüii v volşebnoy skazke / Russkiy severğ. Problemi gtnoqrafii i folğklor. L.: Nauka, 1981, s.233 – 247.
187. İoseleva M.Ə. Proisxojdenie maqiçeskix çisel / Stranı i narodi Vostoka. Vıp.4. M.: Nauka, 1965, s.239 – 241.
188. Levi-Stross Klod. Struktura mifa // Voprosı filosofii, 1970, № 7, s.152 – 164.
189. Losev A.F. Problema simvola i realistiçeskoe iskusstvo. M.: İskusstvo, 1976, 367 s.
190. Lösğen Levi-Brölğ. Sverxestestvennoe v pervobitnom mışlenii. M.: Pedaqoqika-Press, 1994, 604 s.
191. Maaday Kara. Altayskiy qeroiçeskiy gpos. M.: Nauka, 1973, 474 s.
192. Meletinskiy E.M. Qeroy volşebnoy skazki (Proisxojdenie qeroə). M.: Vostoçnoy literaturı, 1958, 263 s.
193. Meletinskiy E.M. Mif i istoriçeskaə pogtika folğklora / Folğklor pogtiçeskaə sistema. M.: Nauka, 1977, s.25 – 42.

194. Meletinskiy E.M. Pogtika mifa. M.: Vostochnaia literatura, 2000, 407 s.
195. Menar Rene. Mifologiya v drevnem i sovremennom iskusstve. Minsk-Moskva: Xarvest ast, 2000, 800 s.
196. Mifologicheskii slovar'. M.: Sovetskaya enciklopediya, 1991, 736 s.
197. Mifi, kul'ti, obradi narodov zarubejnoj Azii. M.: Nauka, 1986, 256 s.
198. Mix. Lifsiu. Mifologiya drevnaya i sovremennaya. M.: Iskustva, 1980, 583 s.
199. Mixaylov T.M. Buratskiy shamanizm. Novosibirsk: Nauka, 1987, 288 s.
200. Nabiev A. Vzaimosvazi azerbaydjanskoqo i uzbekskoqo fol'klora. Baku: Eziqi, 1986, 288 s.
201. Nart. Osetinskiy qeroicheskii gpos. M.: Nauka, 1990, 431 s.
202. Novik E.S. Obrad i fol'klor v sibirskom shamanizme (opit sopostavleniya struktur). M.: Nauka, 1984, 304 s.
203. Ocherki istorii estestvenno-nauchnykh znaniy v drevnosti. M.: Nauka, 1982, 278 s.
204. Panandovskiy En. Mifologiya. Verovaniya i legendy grekov i rimlen. M.: Detskaya literatura, 1971, 272 s.
205. Pashayev S. Azerbaydjanskije narodnie legendy i problemy ix issledovaniya. Avtoref. dis. ... dokt. fil. nauk. Baku, 1989, 58 s.
206. Propp V.Ə. Russkii qeroicheskii gpos. M.: Nauka, 1958, 603 s.
207. Propp V.Ə. Morfologiya skazki. Izd. 2-oe. M.: Nauka, 1969, 239 s.
208. Propp V.Ə. Istoricheskie korni vol'hebnoy skazki. L., izd. Leningradskogo universiteta, 1986, 365 s.
209. Putilov B.N. Qeroicheskii gpos i deystvitel'nost'. Leningrad: Nauka, 1988, 225 s.
210. Putilov B.N. Tipologiya fol'klornogo istorizma / Tipologiya narodnykh gpos. M.: Nauka, 1975, 328 s.
211. Roşianu N. Tradiionnye formuly skazki. M.: Nauka, 1974, 216 s.
212. Saqalaev A.M. Uralo-Altayskaya mifologiya. Simvol i arxetip. Novosibirsk: «Nauka» Sibirskoe otделение, 1991, 155 s.
213. Surazakov S.S. Altayskiy qeroicheskii gpos. M.: Nauka, 1985, 255 s.

214. Taylor G.B. Pervobitnae kulgtura. M.: Politizdat, 1989, 574 s.
215. Tgrner V. Simvol i ritual. M.: Nauka, 1983, 277 s.
216. Tokarev S.A. Rannie formi reliqii i ix razvitie. M.: Nauka, 1964, 399 s.
217. Tokarev S.A. Rannie formi reliqii. M.: Politizdat, 1990, 622 s.
218. Tokarev S.A. Reliqie v istorii narodov mira. M.: Politizdat, 1976, 575 s.
219. Tronskiy I.M. Istorie antiqnoy literatury. Leningrad: Uqpedqiz, 1947, 496 s.
220. Tureükae skazki. M.: Nauka, 1986, 397 s.
221. Ural Batır. Başkirskiy narodniy gpos / Podqotovka teksta, redaküie, predislovie, kommentarii M.M.Saqitova. Ufa, 1977, 519 s.
222. Folgklor v sovremennom mire. Aspektı i puti issledovaniä. M.: Nauka, 1991, 184 s.
223. Folgklor, literatura i istorie Vostoka. Taşkent, 1982, 422 s.
224. Folgklor. Problemi istorizma. M.: Nauka, 1988, 296 s.
225. Filosofskae gnüiklopedie. 2-oy tom. M.: Sovetskae gnüiklopedie, 1962, 575 s.
226. Filosofskae gnüiklopedie. 3-iy tom. M.: Sovetskae gnüiklopedie, 1964, 584 s.
227. Filosofskae gnüiklopedie. 4-iy tom. M.: Sovetskae gnüiklopedie, 1967, 591 s.
228. Frgzer Dj.Dj. Zolotoy vetvi. M.: izd. «Politiqeskoy literatury», 1986, 703 s.
229. Frgzer Dj.Dj. Folgklor v vetxom zavete. M.: Politizdat, 1989, 542 s.
230. Freydenberq O.M. Mif i literatura drevnosti. M.: Nauka, 1978, 605 s.
231. Xaytun D.E. Totemizim, eqo suhnostg i proisxojdenie. Stalinabad, 1958, 152 s.
232. Xuk S.Q. Mifoloqie Blijneqo Vostoka. M.: Nauka, 1991, 184 s.
233. Çistov K.V. Narodnie tradiüii i folgklor. Leningrad: Nauka, 1986, 339 s.
234. Şternberq L.Ə. Pervobitnae reliqie v svete gtnoqrafii. Leningrad, 1936, 572 s.